

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

ДЖЕРЕЛА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.

ХРЕСТОМАТІЯ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА КУЛЬТУРИ

Львів 2021

УДК: 930.85:811.161.2

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, протокол № 4 від 11.11.2021 р.

Рецензенти:

СКОВРОНСЬКА Ірина Юріївна, кандидат філологічних наук, доцент, Львівський державний університет внутрішніх справ;

ВДОВИЧ Світлана Михайлівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності.

Лабач М.М., Бабій І.В., Конівіцька Т.Я., Хлипавка Г.Г.

Джерела національної ідентичності. Хрестоматія з української мови та культури : навчальний посібник. Львів : ЛДУ БЖД, 2021. 244 с.

Ця книга не повторює типові підручники, а подає важливі та цікаві матеріали з культурології та мовознавства, що сприятимуть засвоєнню та осмисленню знань з української мови та культури. Мета хрестоматії – спонукати читачів до пошуку й вивчення джерельної бази, зокрема, автентичних історичних документів, статей, літературних творів, які відображають розвиток культурних явищ в Україні.

Матеріали хрестоматії призначені для опрацювання під час вивчення тем нормативного курсу «Українська мова та культура», який читається на всіх спеціальностях. Вони можуть стати в нагоді не лише курсантам і студентам, але й усім, хто працює з нашою молоддю як в аудиторії, так і поза нею – виховникам, командирам, усім охочим та зацікавленим.

©Марта Лабач, Ірина Бабій,
Тетяна Конівіцька, Галина Хлипавка, 2021
©Львівський державний університет
безпеки життєдіяльності, 2021

НАШІ ДУХОВНІ ОБЕРЕГИ

*Нація повинна берегти мову та культуру
більше, ніж свої кордони...
Леся Українка*

У сучасному глобалізованому світі, як ніколи, зростає необхідність для кожної нації зберегти своє неповторне обличчя, яке б допомогло не загубитися, не стертися у вихорі цивілізаційних змін. «Світовий досвід показує, що мовно-культурний фактор є вирішальним у становленні національних держав. На відміну від середньовіччя, коли головним принципом цивілізаційного розвитку був конфесійно-релігійний, в модерній історії національних держав поширення однієї мови як загальнонаціонального засобу освіти і творення культури стало найдієвішим чинником об'єднання населення в межах однієї країни», – зазначає знана українська мовознавиця Лариса Масенко. Спираючись на цю думку, хочемо підкреслити, що наш народ має особливі причини й аргументи втриматися на орбіті сітової історії, особливо в час, коли ця історія вкотре випробовує нас війною, різними непростими обставинами всередині Держави, а свідомість нашого молодого покоління загрожена сторонніми, часом ворожими впливами інформаційного середовища. І причини ці полягають у тому, що в минулому ми були великою державою, яка мали вплив на Європейському континенті і формувала його геополітику, а українців знали як численний сильний освічений народ з цікавою самобутньою культурою, традиціями й звичаями, народ, яким захоплювалися іноземні політики та мандрівники.

Видатний український митець Іван Труш свого часу сказав: «Нам треба ногами стояти на нашій землі, головою бути в Європі, а руками обхопити якнайширше справи української нації». Українці завжди такими й були – вони віддавна вчилися в європейських школах, наша культура крокувала в ногу з культурою Західної Європи, у нас органічно й природно відбувалися всі ті культурні процеси, що й там, бо ми й були Європою. Різні історичні перипетії зупинили ці процеси на кілька століть, і тепер мусимо

дуже активно формувати свідомість молодого покоління, позбавляючи його комплексу меншовартості й формуючи широкі знання, почуття гордості за свою давню культуру й мову.

Закоріненість у рідній культурі, звичаях і традиціях, в історичній пам'яті свого народу має колосальне значення для формування міцної здорової нації, яка зможе вистояти в ХХІ столітті. Живемо в такий час, коли мова, культура народу відіграють не просто освітню роль і формують людину як культурну особистість – вони мають значення стратегічне, бо лише здатність себе ідентифікувати, зрозуміти, хто ти й звідки, прокладе як невидимі кордони в твоїй свідомості, так і кордони твоєї Держави на мапі географічній та політичній.

Матеріали цієї «Хрестоматії» призначені для опрацювання під час вивчення тем нормативного курсу «Українська мова та культура», який читається на всіх спеціальностях. Вони можуть стати в нагоді не лише курсантам і студентам, але й усім, хто працює з нашою молоддю як в аудиторії, так і поза нею – виховникам, командирам, усім охочим та зацікавленим.

Марта ЛАБАЧ

РОЗДІЛ 1 КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Ліна КОСТЕНКО

ГУМАНІТАРНА АУРА НАЦІЇ, АБО ДЕФЕКТ ГОЛОВНОГО ДЗЕРКАЛА*

Отже, *гуманітарна аура нації*. Чи не правда, якесь приємне для слуху поєднання слів? Справді, кожна нація повинна мати свою гуманітарну ауру. Тобто потужно емануючий комплекс наук, що охоплюють всі сфери суспільного життя, включно з освітою, літературою, мистецтвом, – в їхній інтегральній причетності до світової культури і, звичайно ж, у своєму неповторно національному варіанті.

Але спершу уточнимо термінологію, щоб уникнути смислових аберацій.

В наш складний час, в нашій проблематично незалежній державі, де так поляризувалися пріоритети, впадає в очі, наприклад, амбівалентність поняття *гуманітарний*. Для одних – це комплекс гуманітарних дисциплін, адже *humanitas* – це категорія культури, освіти, духовності. Для інших слово *гуманітарний* асоціюється перш за все з гуманітарною допомогою. Як на мене, це вельми прикрий термінологічний збіг, що часом призводить до непорозумінь, коли, замість вироблення концепції гуманітарної політики в її кардинальних аспектах, все зводиться до розмови про черговий гуманітарний вантаж або про екологічно чисті макарони.

Думаю, що у країнах Європи, де є сильна традиція Гуманізму, чіткіше розмежовані ці поняття: *гуманітарний* і *гуманістичний*, *людський* і *людяний*, у нас же в означенні гуманітарних наук і гуманітарної ж допомоги ця різниця стерлася. Але треба мати на увазі цей нюанс.

Аура. У словниках радянського періоду, енциклопедичних, філософських, навіть іншомовних, – а ці словники осіли на стелажах, і люди досі користуються ними, – *аура* однозначно інтерпретується як термін медицини, з області симптоматики деяких тяжких недуг, як специфічний стан, що передує нападіві хвороби. Це,

---

* Костенко Ліна. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. – Київ. : Видавничий дім «КМ Академія», 1999. – 32 с.

очевидно, від нелюбові до окультних наук, де аурую вважається невидиме світіння, яким оточені матеріальні тіла, особливо людина, і яке дано побачити хіба що сенситивам та ясновидцям. Ауру вивчали ще у 20-х роках, за допомогою світлофільтрів, тоді ж у Лондоні вийшла книжка Вальтера Кільнера «Аура людини». А в 60-х була навіть чутка, що ауру почали досліджувати американські вчені, але коли виявилось, що над головами деяких політиків аура вельми темна й плямиста, досліді було припинено, а їхні результати засекречено. Доводилося бачити й фотознімок дружини Реріха, на якому її голова оточена загадковим світінням, – але не беруся сказати, чи то справді була аура, чи щось із області фотоефектів. У кожному разі такі езотеричні поняття, як аура чи, скажімо, біополе, були протипоказані матеріалізові, про що й свідчить звужено okazionale визначення аури у вищезгаданих словниках.

Однак існує етимологія слова, досить звернутися до латини, – *аура* має там до десятка значень, і всі вони зв'язані з вітерцем, повівом, або золотом, відтінками золотого. Відоме Горацієве «*aurea mediocritas*» – золота середина, чи епітет Персея «*auri gena*» – «золоторожденний», тобто син Данаї від Юпітера, який навідав її у вигляді золотого дощу.

Зрештою, *aureolus*, ореол, – це вже прямий прародич аури, хоч у дорозі від давньої латини до наших днів вона приростала ще й іншими смислами, як це часто буває. До прикладу, *камікадзе* означає божественний вітер, згодом так почали називати японських льотчиків-смертників. Але, якщо вдуматись, то якийсь невлітчимий зв'язок між цими поняттями є, бо лише порив божественного вітру може кинути людину на такий відчайдушний крок. Словом, як існує, безперечно, якесь біополе особистості, так існує й аура цілої нації, хоч неозброєним оком її й не видно.

Що ж до поняття *нація*, то лише на перший погляд здається, що це таке чітке і всім зрозуміле поняття. Саме в це поняття останнім часом, уже в умовах, здавалось би, незалежної України, внесено стільки плутанини, що пересічний громадянин може вкрай розгубитися, начитавшись нашої преси, де українців то пропонують вважати етносом, що й досі ще не відбувся як нація, то вже аж політичною нацією, що містить у собі весь наш поліетнічний конгломерат, то народом України, то, як у Конституції сказано, –

українським народом. У паспорті графа національності скасована. Епітетом національний розкидаються так бездумно, що іноді він втрачає контури сенсу.

Проблема тут навіть не в ідентифікації нації, а в *кризі самоідентифікації національно дезорієнтованої частини суспільства*. Не буду вдаватися в теорію питання, це окрема тема, скажу лише самоочевидну річ: якби українці не були нацією, то вони давно були б уже не українці. Одначе був же якийсь божественний вітер, що кидав покоління за поколінням на боротьбу саме за цей народ, за цей шматок землі, який Бог на планеті подарував саме українцям. І ще одне, вже не з області термінології. Коли ми чуємо: Іспанія, іспанці, – які це у нас викликає асоціації? Ну, звичайно ж, Лопе де Вега, Кальдерон, Сервантес, Гойя, музей Прадо, Федеріко Гарсія Лорка.

Але ж дозвольте, а вогнища інквізиції, а Торквемада, а конкістадори, а вигнання євреїв з Іспанії, а диктатура генерала Франко? Це ж теж Іспанія. Але чому образ нації визначається не цим? Чому домінує література, культура, мистецтво? Ми знаємо поезію Хіменеса. Ми знаємо полотна Ель Греко. Ми знаємо музику Сарасате. Ось що створює ауру нації. І то аж таку, що француз Бізе пише оперу про іспанську циганку за новелою француза Меріме. Американець Гемінгвей пише «Фіесту».

Або німці. Нація філософів і композиторів, хіба не так? Хто дав світові Бетховена, Гете, Шиллера, Гегеля, Канта, Ніцше? І хоч Бухенвальд недалеко від дуба Гете, і дуб той спиляний, і солдати вермахту відкривали на тому пні бляшанки, – все одно, не Гітлер визначає образ нації з його Геббельсом, що хапався за пістолет при слові культура, і не Ельза Кох, а доктор Фауст і Лорелай над Рейном.

Та ж Росія з її вічними смутами, з напівбездумними царями й генсеками, з її темним, забитим народом, – «где народ, там и стон», «Россия, нищая Россия», «Царь, да Сибирь, да Ермак, да тюрьма», «вольному сердцу пошто твоя тьма?». Одначе ж не тьма визначає у світі її гуманітарну ауру. Світ добре знає, що це держава небезпечна, антигуманна, але вона має свій імідж, тому що у неї були прекрасні вчені й мислителі, письменники й композитори. Бо хоч декабристів запроторили у Сибір, хоч російські поети

стрілялись і вішались, хоч Толстому оголосили анафему, а Сахарова висилали у Нижній Новгород, – саме вони створили ауру нації, а не її дикі й підступні правителі.

Ще Гельвецій помітив цю рятівну властивість людства. «Ім'я Конфуція, – писав він, – більш відоме й шановане в Європі, ніж ім'я будь-якого з китайських імператорів». Ще в античному світі знали цю силу мистецтва й науки. І найрозумніші з тодішніх державних мужів дбали не лише про свій політичний авторитет, а й про своє, так би мовити, культурно-політичне реноме. Вони знали, що саме література й мистецтво дарують безсмертя, бо тривають у часі. Гуманісти розробили ідею історичного безсмертя. Де вже ті давні греки, де римляни, а історичне безсмертя їм гарантоване на віки.

Над Скандинавським півостровом, як північне сяйво, стоїть заворожуюча аура музики Гріга, Сібеліуса, дивовижних казок Андерсена. На іншому континенті маленька Колумбія підсвічена магічною аурою Маркеса. Чи ж треба казати, що Англія – це Шекспір, Байрон, Шеллі? Що Франція – це Вольтер, Бальзак, Руссо, Аполлінер? Що Італія – це нація Данте і Петрарки, Рафаеля і Мікеланджело. Бо не квадратне ж підборіддя дуче визначає її обличчя, а її художники і поети. А чому б у таких самих діоптріях не подивитися на Україну? Якщо десь у світі чують – Україна, українці, які це асоціації викликає там? Хіба це не правомірне запитання? Ми вже держава. Тож чи не час замислитись, хто ми в очах світу і яку маємо ауру, а якщо не маємо, то чому? Таким чином, скоригувавши термінологію і некомфортним питанням поставивши себе в гуманітарний контекст світу, ми можемо цим закінчити вступ, дотримуючи композиційних настанов одного з ректорів Києво-Могилянської академії Йоаннікія Галатовського, мабуть, чи не першого теоретика естетики проповідей, який вважав, що кожне казання має складатися з трьох частин: екзордіуму, нарації та конклюдії. Отже, перейдемо від екзордіуму, тобто вступу, до нарації, тобто викладу самої проблеми.

І тут я маю нагадати підзаголовок цієї лекції. Повністю, з підзаголовком, її назва виглядає так: ГУМАНІТАРНА АУРА НАЦІЇ, або ДЕФЕКТ ГОЛОВНОГО ДЗЕРКАЛА.

Річ у тім, що коли американці свого часу запускали з мису Канаверал дослідну станцію з якимсь особливо потужним телескопом, що мав прецизійно точну систему дзеркал, то, виявивши в останній момент дефект головного дзеркала, призупинили запуск, усунули дефект і лише тоді запустили цей телескоп на орбіту.

У переносному значенні таким телескопом, з такою системою дзеркал у кожній нації, в кожному суспільстві повинен бути весь комплекс гуманітарних наук, з літературою, освітою, мистецтвом, – і в складному спектрі цих дзеркал і віддзеркалень суспільство може мати об'єктивну картину самого себе і давати на світ невикривлену інформацію про себе, сфокусовану в головному дзеркалі. Ефект головного дзеркала, точність його оптики, грають вирішальну роль.

У нас же цей телескоп давно застарів, ніколи не модернізується, його обслуга часом не дуже й грамотна, а часом і недобросовісна й упереджена, так що нація відбивається не в системі розумно встановлених дзеркал, фокусується не в головному дзеркалі, а в шкельцях некоректно поставлених лінз і призм, що заломлюють її до невпізнання. Маємо не ефект, а дефект головного дзеркала, місцями воно розбите, уламки розкидані скрізь по світу. Та й взагалі цей телескоп встановлений нам не нами. Запрограмований на систему анахронічних уявлень, він умисно спотворює обличчя нації. Відтак і живемо в постійному відчутті негараздів, психологічного дискомфорту, викривленої істини. В той час, коли справжня дослідна станція з потужним нашим телескопом давно вже повинна пролітати над світом, вивчати світ об'єктивно, і об'єктивно ж віддзеркалювати світові нас.

Раніше це було неможливо. Ми були у складі імперії, вона робила свій імідж на експорт, коригувала систему ідеологічних дзеркал, створювала ілюзію своєї, а відтак і нашої, присутності у світі. Насправді ж ми були на світовій сцені лише по цей бік залізної зависи. Чманіли в ідеологічній риторичі, самі собі аплодували, не бракувало й запевнень, що ми великий народ, носії передових ідеалів, що у нас всесвітньо відомий Шевченко etc. Водночас відбувався нечуваний за цинізмом геноцид нації шляхом репресій, голодоморів та асиміляції, послідовна її дискредитація в

очах народонаселення, індексування чіпких ідеологем типу «націоналісти», «сепаратисти», «зрадники», і все це в сліпучих перехресних променях добре відшліфованих імперських лінз.

Коли ж з гуркотом упала залізна завіса, виявилось, що по той бік завіси нас нема. Україну мало хто знає, її все ще плутають із Росією, її проблеми для світу неактуальні, за нею тягнеться шлейф історичних упереджень, не спростованих нами й досі.

Для багатьох це було страшним відкриттям, для деякого прикрою несподіванкою, а дехто буквально пережив шок. А надто це тяжко було, я думаю, для молодих амбітних людей, що саме входили у життя, не обтяжені тягарем ретроспекцій, ані жодним з національних комплексів, готові гідно жити і працювати. А тут раптом така гнітюча і принизлива реальність.

Виявилось, що майже ніде в університетах світу немає українських кафедр, все сприймається крізь призму русистики, що в діаспорі молодь українського походження захищає докторати з російської літератури, бо інакше матиме комплікації з працевлаштуванням, що українські наукові й культурні інституції – це такі капсули українства в психологічно дистанційованому середовищі, без стабільних контактів зі значно престижнішими інституціями інших діаспор. Що негативні імпульси щодо української культури пустили глибоке й розгалужене по світу коріння. І що ставлення до українців як до нації дуже специфічне, часто закамурфльоване до того, що самі його носії майже не усвідомлюють своєї шовіністичної інфікованості.

Що повинна була відразу зробити Україна? Насамперед – об'єктивно оцінити ситуацію. Поставити свою оптику, свою систему дзеркал. Розробити свою гуманітарну політику, її стратегію та пріоритети. Зафіксувати себе у свідомості людства парадоксом молодої держави з тисячолітньою культурою, що була досі заблокована в силу історичних причин. Бути відкриттям для світу, а не морально ущербним народом в аберациях чужих віддзеркалень.

Перш за все треба було знати, що в Росії головне імперське дзеркало стоїть точно, протирається до блиску регулярно, і механізми системи гостронаправлених антен чітко відрегульовані. І ставити нашвидку свої так-сяк змонтовані рефрактори, тобто телескопи, що заломлюють світло в мінімальній кількості лінз, не-

розумно і неефективно. Тим більше, якщо це робиться з просто-душною «точністю до навпаки», за принципом – не «Россия родина слонів», а ми – батьківщина індиків. Ефективне не те, що заперечує чуже, а те, що утверджує своє.

Замість цього у нас пішли за інерцією. Прийняли добродушно дотепну формулу Л. Кравчука: «Маємо те, що маємо», і не зробили рішучої спроби змінити ситуацію. Більш того, ще й поглибили її за останні роки. Не протиставивши дезінформації про Україну потужної гуманітарної думки, розпочали входження в Європу з оберемком анахронічних проблем. Знайшлися «будителі», які зчинили великий шум і витворили добрячий таки мультиплікатор – націю, що хропе, стоячи на колінах. Або двох українців, з яких неодмінно вегетуються три гетьмани. Стало мало не правилом доброго тону увернути щось несхвальне про менталітет цілої нації. Розгулялися некеровані стихії взаємних звинувачень, дражливі рефлексії щодо історії України та її видатних діячів. Невідь з якого нафталіну видобуто комплекс меншовартості.

Нація виявилася незахищеною. Ореол, аура – це дуже тонка матерія, це не панцир і не щит, а, проте, нації, які мають ауру, надбану віками, захищені надійніше. Втім, помічено, що імперії завжди страждають на манію величі, а народи поневолені схильні до самобичування.

Скажімо, та ж Росія. Вона раз і назавжди визначилася для себе в ореолі своєї величі. І хоч би яка найточніша оптика відбивала у тій державі її занепад, нужденність, деградацію, – все одно, в головному дзеркалі фокусується велич. Хоча всі знають, що це зовсім і не дзеркало, а давно вже намальований свій бажаний образ. Фактично це міфологема на експорт. Але без цієї міфологеми Росія себе не мислить. Лише на фактажі своїх реалій вона почувала б великий дискомфорт. А ця міфологема компліментарна, вона легко входить у свідомість. Вона вливається в систему суспільних наук і стимулює інші міфологеми типу «старший брат» чи «колиска братніх народів», з якої вивалилося троє близнюків, з-поміж них один чомусь дуже старший, і якраз той, що з'явився на світ не перший.

Саме по собі імперське самозахоплення – явище досить відворотне для навколишнього світу, типологія його сумновідома,

але воно живить амбіції затурканих громадян, воно для них рятівний пас, який не дає їм втонуту у своєму ж болоті. «Россия обречена на величие» – це та аксіома, яка в їхній ментальності чомусь цілком уживається з іншою загальновідомою формулою: «Нація рабов, сверху донизу все рабы». Колись не надто пристойний поет Барков у приступі самодержавної патетики написав: «Россия, встань и оживляйся!», згодом цей конструктивний заклик трансформувався в «Россия, встань и возвышайся!», і фігурує нині на всіх націонал-патріотичних радіннях. Згодьтєся, що такий градус самозвеличення привабливіший, ніж постійні заклики підвестися з колін, які вже зробилися лейтмотивом нашої незалежності. В газетах з'являються мало не рубрики: «Хто нас підніме з колін?» – А ніхто. Нація на колінах – це дуже несимпатичний силует. Їй можуть кинути один-другий кредит, та й махнути на неї рукою. Тому що ніхто нікого не зобов'язаний підводити з колін. Крім того, хто це вигадав, що ми стоїмо на колінах? Може, хто й стоїть, хай продовжує, він звук, йому так зручніше. Ось і недавно в одній із столичних газет з'явилося обнадійливе повідомлення: «Піднімаємося з колін». Але чому так наполегливо прищеплюється саме ця конфігурація? А якщо хто не стояв на колінах, чого ж він має підніматися? Наприклад, молодь, – вона ж просто ще й не встигла стояти на колінах, навіщо ж їй приписувати таку анахронічну модель?

Складається враження, що частина комплектуючих нашої оптики взята за інерцією звідти, з колишньої метрополії. І це не дивно, бо понад триста років возз'єднання, навіть не приєднання, а за принциповим постулатом Росії – возз'єднання, тобто всепроникаючої дифузії, – не могли не дати своїх наслідків. Той же патетичний заклик: «Россия, встань и возвышайся!», – передбачає, між іншим, теж вставання з якоїсь непрезентабельної позиції. А що вже казати про грізну інвективу нового російського прем'єр-міністра, яка недавно прогриміла в російській пресі: «Россия может встать с колен и как следует огреть». Різниця лише в тому, що Україна нікого не збирається «огреть», і одним із своїх найбільших досягнень вважає спокій і злагоду, що панує в нашому суспільстві. Однак патріоти запевняють, що нація спить. Це у нас другий лейтмотив незалежності.

Щодо природи цього сну у мене є сумнів. Я його сформулювала ще кілька років тому перед українською аудиторією в Канаді: «Сон, непритомність чи летаргія?». І мала враження, що такий коректив до сонливості нації аудиторія не дуже сприйняла. А нещодавно я знайшла підтвердження у Гельвеція. Ще у XVIII столітті цей філософ писав про летаргію народів, що вийшли з-під деспотій. Більше того, він зауважив, що у таких країнах «летаргія приймається за спокій». Чи не про те ж саме у Зерова: «Де розум і чуття – все спить в анабіозі»? Отже, таки не про сон ідеться, а про летаргію, в кращому випадку про анабіоз, а це стани хворобливості і можуть закінчитися для нації фатально. Так недовго дійти й до аури в інтерпретації радянських словників.

Ще один лейтмотив – рефлексії щодо брому, без якого нібито не можна читати нашу історію. Сказані колись під гарячу руку, ці слова Винниченка повторюються й тиражуються, і заганяють співвітчизників у комплекс причетності до ексклюзивних жажіть нашої історії.

А яку історію можна читати без брому? І взагалі, навіщо читати історію з бромом? Історія діло давнє, вона вже минула. Дивіться трансляції засідань нашого парламенту, тут і бром не допоможе.

Та й чим, власне, наша історія гірша, ніж в інших народів? Що, історію Англії можна читати без брому? Коли королева Марія Католицька, так і названа Кривавою, страчувала протестантів? Коли у часи Шекспіра «кров з ешафотів бризкала на сцену»? Недарма ж у спектаклі грузинського режисера Стуруа «Річард III» герої ходять по сцені у плащах, підтіпаних кров'ю.

Чи історія Франції, з її Варфоломійською ніччю, з кривавим термідором? Чи давній Рим з його гладіаторами, з його цирком, де леви на арені роздирали християн? Чи, може, історія Німеччини дає взірці ідилічного розвитку нації? Чи, може, в Італії Данте не був вигнанцем, а Торквато Тассо не збожеволів? Чи Росія не закатрупила мільйони людей у лихоманці своїх перманентних експансій? А колоніальна політика Іспанії чи Португалії? А за один рік в Толедо три тисячі процесів проти «єретиків»? А тридцятилітня війна в Європі, вона ж тільки щойно закінчилась, коли почалася наша національно-визвольна під проводом Богдана Хмельницького. Європа лежала в руїнах, собаки вили на попелищах.

Кожній нації є за що посипати собі голову попелом. Тільки не треба тим попелом запорошувати очі наступних поколінь. Ніхто з нас, нині живущих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити.

Коефіцієнт некорисної дії всіх цих закликів – підводиться з колін, прокидається, читати історію з бромом і т. п. просто вже катастрофічний. Що це, психоз нав'язливих станів, постколоніальний синдром чи просто елементарна неосвіченість?

У нас є прекрасні вчені, фахівці з різних галузей знань, але чомусь прислухаються не до них, їхні постаті відсутні у головному дзеркалі нації, зате безперестанку мигтять фальшиві зірки шоу-бізнесу або політики всіх мастей і калібрів, які вистрілюють у маси сумнівні гасла й сентенції, типу «національна ідея не спрацювала», «так історично склалося», «наш народ не готовий», «друга державна мова» і т. п. Враження таке, що того дзеркала взагалі нема. На його місці нуль. Дірка, заткана павутиною. Навіть не дефект головного дзеркала, а його відсутність.

Чого варті, наприклад, постійні закликання культури економікою, – це вже лейтмотив з вищих ешелонів влади, – мовляв, відродимо економіку, тоді й почнеться духовне відродження. І розквіт культури, й літератури, й мистецтва. Так ніколи не було, це абсолютна неправда, і доказ тому – вся історія світової культури. В епоху Відродження і війни були, й лихоліття, і скульптуру Мікеланджело чернь скидала на брук. Іспанія часів Сервантеса теж була в занепаді. Візьміть «Всемирную историю», видання Каспарі, 1903 р. С.-Петербург. Там є розділ, який буквально так і називається: «Экономический упадок и культурное возвышение Испании». Бо економіку розвалюють одні, а культуру створюють інші. Іспанія тих часів була вкрай розорена. Там теж були високі податки, інфляція, емісія, процвітало те, що ми тепер називаємо корупцією. Двір купався в розкошах, держава загрузала в боргах. Всі ті гранди і кабальєро були як наші депутати. «Поля заростали бур'янами», – цитую. – «Так стала гинути Іспанія». І при цьому був «розквіт духовного життя», «мистецтво і поезія досягли найвищого розвитку», в країні створювалися численні поетичні академії. Сервантес і сучасник його із сусідньої Португалії Камоєнс, учасники якихось тодішніх «гарячих точок», один втратив руку, а

другий – око, обидва бідували, не мали від урядів ніяких пільг, однаке один написав «Дон Кіхота», а другий – свої «Лузіади», які є по сей день окрасою португальської літератури.

Або та ж Росія, «нищяя» і «немытая», у поетів якої була «бледная, в крови, кнутом иссеченная Муза», – а яку поезію дала та Муза, так і не дочекавшись сприятливішого для себе періоду. І Золотий вік у неї був, і Срібний. І саме в найтяжчі періоди історії, під невсипущим оком цензури, в катаклізмах початку століття, то розстріляна, то репресована, то приречена на еміграцію.

Блюзнірство говорити про те, що духовне життя залежить від економіки і добробуту, коли перед очима долі замучених, переслідуваних, репресованих українських письменників. Чомусь в історичне безсмертя увійшли саме вони, а не ті, що процвітали за всіх режимів. Так що все це – злиденство духу, популістські дурниці, той самий дефект головного дзеркала.

Але чому люди їм вірять, чому не завдають собі клопоту подумати, чому знову й знову дають ошукати себе? Я назвала б це – адаптованим розумом. У Ніцше є поняття – розум ув'язнений, поневолений. Стосовно ж української ситуації це скорше розум адаптований. Можливо, це навіть гірше, ніж ув'язнений. Бо ув'язнений ще може якось стрепенутися і вдарити крильми об ґрати, а адаптований вже збляк, призвичаївся, втратив свою енергетику. Мабуть, це вона і є, та «летаргічна млявість, що охоплює всі члени такого народу», як писав Гельвецій.

З тієї ж опери й заклинання, наприклад, про те, що обираючи мера, чи президента, чи депутатів, ти вибираєш свою долю. Що головне – єдність, без уточнення кого і з ким. Що там десь, ген за кордоном, у нас «багатовекторна зовнішня політика». То якби ж і внутрішня мала хоч який переконливий вектор.

Буквально на очах відбувається варваризація суспільства, що особливо небезпечно для націй, які не пройшли ще своїх престижних стадій, які в рецепціях світу ще не мають духовної аури, і раптом одержали доступ до світової культури в її плебейській транскрипції. В рекламах з використанням світових шедеврів, у назвах крамниць і фірм. Рибки Матісса, що плавають. Джоконда, що підморгує. Модільянівська жінка, що ще більше витягує шию. Взуттєва фірма називається «Дон Кіхот», магазин сантехніки – «Кармен». Комп'ютерний вірус, і той «Мікеланджело». Втім, цей

останній прийшов із Заходу. Органічна необхідність у культурі атрофується.

Не додає Україні престижу і мова її громадян та політиків. Про це буде в окремій розвідці, а зараз тільки скажу, що давні греки тих, хто погано говорив по-грецьки, вважали варварами. В цьому сенсі у нас суспільство майже всуціль варварське. Ні справжньої української мови, ні російської. То якої ж другої державної прагнуть так звані «російськомовні»? Чи відомо їм, що їхню «другу державну» в західних наукових виданнях вже офіційно називають суржиком?

Явище вимагає терміна, і воно його одержало. Справді, «так історично склалося». Нечуваний тиск русифікації призвів до патологічних мутацій. Отже потрібна не апологія цих мутацій, а їхня діагностика і лікування. Мова – це також обличчя народу, воно тяжко спотворене.

В такій ситуації, в будь-якій, а в такій особливо, держава повинна мати глибоко продуману гуманітарну політику, створювати механізми ефективного впливу, координувати зусилля своїх вчених і митців. Бо за таких деструкцій, у перехідний період, це життєво необхідно - накреслити шляхетні обриси своєї культури.

Натомість людям голови захаращують мотлохом. З преси, радіо, телебачення сиплеться філологічно й морально нерешетована продукція. А якісь прицільно ушляхетнені поодинокі з'яви – це результат чисто індивідуальних зусиль як завжди етично зорієнтованих інтелігентів.

Безперечно, такий телескоп без дефектів всього лиш за вісім років державності створити важко. Це дуже складна система дзеркал. Але ж, принаймні, можна було б уже мати хоч якийсь проєкт. А то ще за радянських часів як була поставлена оптика на примітив, так вона і залишилась.

Та ще такий тепер час настав, що кожен може пускати зайчики зі свого балкона. Кожен може дивитися в перевернутий бінокль. Кожен може все розглядати крізь свою призму. Закомплексована феміністка, зиркнувши на себе у своє дамське дзеркальце, може заявити: «Літератури у нас нема». Якісь архаїчні щелепи можуть пережовувати у пресі нестерпне для слуху слово «жид». Державний діяч колгоспного типу може привселюдно з трибуни ностальгувати за коліскою братніх народів.

Ще один контрапункт незалежності: нав'язлива ідея, завезена нам амбітними аутсайдерами західної науки, – десакралізація. І не кого іншого, а неодмінно Шевченка. Вже в нашій літературі немає більш-менш помітної постаті, яка б не була облита брудом.

Для демократії в цьому її посттоталітарному варіанті характерна втрата шляхетності в почуттях, у критеріях, у полеміці. Ну, невже ж такі найактуальнішим завданням інтелектуалів було ганяти каламутні хвилі навколо Шевченка? Причому, діапазон цих борінь вражаючий. Одні – за десакралізацію, інші – за канонізацію. Головного дзеркала і тут нема.

Ще наші класики не повернуті Україні в нормальній цивілізованій оптиці, ще текстологічно не відновлені їхні твори, покалічені то царською, то радянською цензурою, ще ми їх не звільнили від полуди фальсифікацій, – а вже взялися руйнувати.

Особливо дратує декого, що Шевченко в очах українців пророк.

А поляки у своєму головному дзеркалі бачать Кругте wieszczу і два надгробки: Міцкевич і Словацький. Wieszczy, між іншим, це по-польськи пророк. І не просто пророк, а великий поет-пророк.

Колись партійні ідеологи розбивали вітраж Шевченка. Тепер теж шваброю дістають.

Не уявляю, щоб інші народи припустились чогось подібного. Згадайте, як експонують свою літературу грузини. Ті ж давні греки забороняли рабам співати на слова своїх поетів. Брюс Лі, американський актор китайського походження, в жодній зі своїх ролей не допускав приниження китайської культури.

А тут як не порнографічний шабаш, то етнографічні гопакедії.

Це вже навіть не викривлена система дзеркал, це – зловісна кімната сміху. Є там і «хохли», і запроданці, і мазепинці, і націоналісти.

У своєму імперському дзеркалі Росія показувала Україну як Малоросію. Вона й досі показує там різні пики.

Але не треба гатити по ньому кулаком, розбите дзеркало – це погана прикмета. Треба просто поставити своє, і воно подасть Україну зовсім в іншому світлі. Буде у неї завтра ж аура чи не буде, але, принаймні, тьма тараканська розсіється.

Після віків такого «возз'єднання» довго ще нам доведеться вдаватися до сумних зіставлень. Але все це проблеми минулих аспірацій.

А сьогодні, зверніть увагу: Ростропович, приїхавши в Росію з симфонічним оркестром, каже: «Ми будемо грати російську музику, щоб показати, який великий російський народ». І поки тут наші пігмеї намагаються повалити наших велетнів, Росія, мов та цариця з пушкінської казки, все заглядає у дзеркальце, все його питає: «Я ль на свете всех милее, всех румяней и белее?». У нас поремонтувати центральну вулицю столиці, і то скільки було нарікань, – «зарплатні не дають», а Хрещатик вимощують. А Росія реставрує свій Петергоф, відновлює бурштинову кімнату. Правда, при цьому вона торохтить кістками убієнної царської сім'ї і бомбить Грозний, що їй аури не додає.

Ми навіть 800-ліття Чорнобиля не зуміли відзначити. Ювілей мертвого міста, – де ще таке у світі є? Міста славного, старовинного, атомний попіл якого мав би стукати в наше серце, – не відзначили і забули.

А в Нижньому Новгороді, наприклад, збираються святкувати «1000-летие русской ложки». Хоч тоді там не тільки російської ложки, а й самих росіян ще не було, була мордва і булгари. Нація любить себе, доточує там, де куцо. Поки українці думають, що Анна Ярославна, королева Франції, – київська княжна, то десь у Ярославлі, у глибині Росії, реставрують якийсь будинок під готель «Анна Франс», відкривають пам'ятник Ярославу Мудрому, і президент Росії називає його «первым русским князем-реформатором». А українська делегація за його спиною тільки знічено усміхається.

У часи чергової смуги монах Філофей сидів у якомусь псковському монастирі і шив Москві на виріст теорію «третього Риму». І хоч він себе називав: «невежа в премудрости», але добре тямив, що робить. Замість того, щоб писати, що Москва у мокві сидить, і московіти великими гідностями не позначені, він ставив Москві її державницьку оптику. І вона таки добре її побільшувала ось уже стільки століть. Потім митрополит Макарій писав не яку, а «царственну книгу». І виникала генеалогічна легенда про походження московської царської династії від «Августа-кесаря», звичайно ж, з пересадкою в Києві, у князя Володимира.

І хоч би як пручалася реальна історія, а російські історики – як ілюзійністи, вони виймуть те, що ніколи там не лежало. І це буде «московська схема світової історії», як писав професор Оглоблин. І поламати цю схему дуже важко. А місця для України в цій схемі нема.

А де наша універсально-державницька теорія? Я не закликаю до троглодитсько-шовіністичних ідеологем, але ж потрібна концептуалізація підвалин, на яких має стояти держава.

Наріжним каменем таких підвалин у цивілізованих народів завжди була Книга, культура. Рим переміг Грецію мілітарно, але вона його підкорила культурою, продовживши себе в античному інваріанті і подарувавши йому історичне безсмертя. В епоху Відродження навіть данину з переможених брали книгами.

Ось тут, може, і є печальна розгадка, чому Гердер писав: «Слов'янські народи займають на землі більше місця, ніж в історії». Це не так. Історія була, історія гідна великих народів. Але вона не віддзеркалена у всесвітньо відомих анналах. На те склалось багато причин, серед них і візантійська відрубність культури серед латиномовних культур. Але також очевидно й те, що шаблями наші предки володіли краще, ніж пером. Бо якщо Данія має в початках своєї історії такого Саксона Граматика, що написав «Діяння данців», то відтак є і данці, і їхні діяння, духовно не привласнені ніким. Історик Йордан описав діяння готів. Готів немає, а діяння є.

У початках сотворіння світу було Слово.

У початках сотворіння нації теж повинне бути Слово.

Але якщо вже так сталося, якщо предки не виявили таких комунікативних інтенцій і не залишили свого потужного дзеркала, то, принаймні, треба поглянути в чуже неупереджене. Французький історик Шерер, наприклад, писав про українців так: «Ми побачимо батьків, що передали своїм синам почуття гордості бути незалежними й залишали їм у спадок саму тільки шаблю з девізом: «Перемогти або загинути!». Цілком інший образ нації. Де ж тут стояння на колінах, де хронічний сон, де три гетьмани з двох українців? Це, повторюю, так бачив українців француз.

Але він же й писав: «Ці чесноти, що викликають захват, коли йдеться про греків чи римлян, можливо, вважатимуться варварськими у розповідях про козаків». Так і сталося. Чому? Знову ж

таки, питання оптики і того головного дзеркала, яке чомусь не фокусує правди.

Взагалі ж у дзеркалі світових опіній «національні фізіономії», як назвав їх Кант, відбиті більш чи менш об'єктивно, в сумі своїх антропологічних характеристик і на підставі домінуючих дефініцій духовно-історичного порядку.

Кант у своїй «Антропології з прагматичної точки зору» зробив побіжну характеристику різних народів. У іспанців він констатує «національну гордість» і свідомість власної гідності, у німців – «темперамент холодної розсудливості і витримки». Французи, на його думку, відзначаються чемністю і вишуканим смаком до спілкування, а італійці – художнім смаком. Про вірменів пише з великою симпатією, як про народ розумний і працелюбний. Сучасні греки здаються йому підупалими порівняно з їхніми великими предками, але ще здатними до відродження. Що ж до Росії, то він сказав про неї досить ухильно, – «Росія іще не те, що потрібно для певного поняття про природні задатки, готові до розвитку».

Англійців і французів Кант становчо називає двома «найцивілізованішими народами на землі» і, крім природних властивостей, відзначає їхній «розвиток за допомогою мови». Англійській мові він вже тоді передрікав роль найбільш комунікативної ділової мови. Неважко помітити, що історія з часів Канта не раз підтверджувала слушність його спостережень.

Українці, зрозуміло, в цих кантівських викладках не присутні. Україна була у складі іншої держави, і як складова, попри всю її національну самобутність, самостійно для світу не існувала. Лише в окремі періоди до неї пробуджувався інтерес. В період козацьких воєн, скажімо, коли вона з'явилася як новий формотворчий елемент історії. Згодом привернула до себе увагу німецьких романтиків, коли вони відкрили для себе поетику цієї слов'янської стихії. А також у період визвольних змагань за свою державу в 20-ті роки. Та ось тепер, коли вона може постати на повен зріст.

Тож чи не час навести такий кантівський об'єктив на цю націю, – невже там відіб'ється та її фізіогномія, яку так гірко змалював колись Пантелеймон Куліш, – фізіогномія народу «без пуття, без чести, без поваги»?

Тоді все правильно, тоді й Меріме мав рацію, коли писав, що Богдан Хмельницький – великий полководець, але не став всесвітньо відомим ще й через те, що належав до темного народу.

Якщо ж це не так, то годі вже добивати цей народ.

Ось він і настав, цей найвищий час, повернути йому його історію, його мову, його культуру. Адже все це віками нищила імперія як визначальні чинники його національної ідентичності.

Натомість сталося непростенне, – вже не імперія, не ворог, а у своїй же незалежній державі знайшлися сили, різнозаряджені, та водночас спрямовані на демонтаж України.

Сказав Монтеск'є – спочатку треба бути поганим громадянином, щоб потім стати хорошим рабом. У нас надто багато поганих громадян. Важко збудувати державу, в якій навіть деякі члени парламенту не хочуть приймати присягу на вірність їй, у передбаченні солодкої перспективи бути знову рабами.

Такі речі треба припиняти відразу, таких депутатів треба позбавляти мандата. Ану ж у Франції, Англії чи у США – щось подібне дозволили б собі члени парламенту? Головне дзеркало їх спопелило б. У нас же панує млява толерантність, яка видається за демократію. Україну більше знають у світі через її спортсменів і корупціонерів, ніж через те, що є її суттю.

Держава – це система, яка зберігає себе. І якщо ми держава, а, отже, система, то чому ж ми дозволяємо її розвалювати? Кінець ХХ століття, початок тисячоліття, – нації, що й досі ще не збулися, нації слабкі й не стабільні, перспективи не мають. Нині в дію входять зовсім інші механізми. Вони жорстокі. Слабкі народи будуть перемелені в цьому млині. Наші проблеми нікого не цікавлять, і не треба думати, що вони у нас такі унікальні. Ми найкращі, нам найгірше, – в історії цей принцип не годиться. Перуанський письменник Маріо Варгас Льяоса писав ще багато років тому, що може статися так, що «найтяжчу боротьбу ми, латиноамериканці, будемо вести самі з собою. Нас обтяжують століття панування нетерпимості, абсолютних істин і деспотичних урядів, і скинути цей тягар буде нелегко». Наче про нас.

То, може, ставити питання про гуманітарну ауру України ще не слід, може, це передчасно і навіть по-своєму некоректно? Україна ще перебуває в іншій системі координат. Думаю, що слід. Треба робити все, що може прискорити процес її опритомнення,

її повноцінного входження у світове співтовариство. Навіть якщо для цього потрібна шокова терапія.

Карамзін відкрив Росію, як Колумб Америку, – сказав Пушкін. Додамо: відкрив великою мірою за рахунок української історії.

Америку Колумб відкрив, шукаючи Індію. Доля аборигенів відома.

Ми ж Україну відкриваємо в Україні, і це нікому не загрожує ні втратою територій, ні духовних цінностей. Це лише вимагає перегляду звичної схеми. Перестановки некоректно поставлених дзеркал.

Українці – це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ її спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є, вона давно вже могла б знівелюватися й зникнути. Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсумі людства. Фантом Європи, що лише під кінець століття почав набувати для світу реальних рис. Вона чекає своїх філософів, істориків, соціологів, генетиків, письменників, митців. Неврастеників просять не турбуватися.

І тут я повинна перейти, згідно з Йоаникієм Галятовським, до конклюдзії, тобто до заключної частини.

То звідки ж він, цей *дефект головного дзеркала*?

Згадайте чарівну казку Андерсена «Снігова королева». Там все починається з того, що один дуже лютий чорт зробив дуже дивне дзеркало. «Це дзеркало, – цитую, – мало незвичайну властивість: все добре і прекрасне зменшувалося в ньому до неможливого, а все негідне й погане виступало чіткіше і здавалося ще гіршим».

Оце він і є – дефект нашого головного дзеркала. Його зробив чорт. А учні й послідовники чорта, – цитую далі, – «всюди бігали з тим дзеркалом і, нарешті, не залишилося жодної країни, жодної людини, які б не відбилися у тому дзеркалі спотвореними». Тоді

поплічники чорта полетіли в небо, ще й там хотіли порозважатися. Але дзеркало відбивало такі страхіття, робило такі гримаси, що аж випало з їхніх рук, брязнуло об землю й розбилося на мільйони скалок.

«І ці скалки нарobili ще більше лиха, ніж саме дзеркало». Вони літали скрізь по світу, і якщо потрапляли комусь в око, то «людина з такою скалкою в очах бачила все навиворіт або тільки саме погане, бо кожна скалочка мала ту ж силу, що й ціле дзеркало. Декотрим людям скалочка потрапляла в серце... і серце перетворювалося на маленьку крижинку». «А по світу літало ще багато таких скалочок»...

Не буду розшифровувати, що то за чорт і хто його поплічники. Sapienti sat. Скажу тільки, що ті скалочки літають по світу й досі, і люди з такими скалочками в очах бачать зовсім не ту Україну. Але все це реверберації старих імперських дзеркал з облізлого вже амальгамою.

На щастя, дедалі більше людей не хочуть, щоб такі скалочки потрапляли їм в очі і в серце.

Отож, історія триває. І якщо ми вчора не випили броду, читаючи її, то сьогодні й завтра будемо здатні її творити.

Тільки не треба чекати, щоб хтось вам зробив ваше власне індивідуальне дзеркало і вмонтував його в систему суспільних дзеркал. Кожен має зробити це сам.

Демократія тим і добра, що при демократії не держава руйнує людину, а людина будує державу. І саму себе, і своє гідне життя, і гуманітарну ауру своєї нації.

Ось у чому «Ключ розуміння», як сказав би Йоаникій Галятовський.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте зміст поняття «гуманітарна аура нації».
2. Яка ідея історичного безсмертя націй у праці?
3. Як Ліна Костенко трактує «символ дзеркала»?
4. Який пріоритет духовних цінностей суспільства в трактуванні Ліни Костенко?
5. Що розуміє авторка під поняттям «адаптованого розуму» (Ф.Ніцше: «ув'язнений розум»)?
6. Яка повинна бути гуманітарна політика Держави?

Мирослав ПОПОВИЧ
ЩО ТАКЕ УКРАЇНА?†

Питання може видатись безглуздим: Україна — це майже 600 тис. квадратних кілометрів суші, найбільша держава Європи, не рахуючи Росії, — більша Польщі чи Німеччини майже вдвічі, більша Франції та Іспанії. Географічний центр Європи знаходиться в Україні, в Карпатах, і від Сяну вона простягається далеко на схід, майже до Дону, де вже починаються степи, якими недовго дістатися і до Волги, за якою вже Азія.

Зрештою, якщо бути точнішим і говорити тільки про історичну, лісостепову і лісову Україну, слід від сучасної площі відняти площу степового Півдня, колонізованого тільки в другій половині XVIII ст., і Криму, тобто десь 250 — 280 тис. кв. км, — і вийде приблизно територія Німеччини чи Польщі, навіть менша за Швецію. Але українці орють свої південні степи вже два століття. Україна — це їх земля; і це все-таки насамперед ті 55 млн людей, які живуть на ній.

Всі, хто тут жив, живе і буде жити. Якщо бути послідовним, треба врахувати також і тих, хто пішов з життя, наших прадідів і прабабусь, і їх прапра..., і так далі. А тоді слід згадати і про прийдешні генерації.

Все це, природно, досить розмито. Бо Україною робить людей не кров і земля. Україною їх робить та культура, до якої вони причетні. Мільйонні народи ніколи не походять з одного предка, хіба що в етногонічних легендах. І земля ця рідна для кожного з нас тому, що полита потом і кров'ю, поховала покоління предків, втілила культурні цінності, стала культурним ландшафтом — ось тому вона є своєю, рідною і єдиною землею, Батьківщиною. Україна — це люди, які зберігають і розвивають з покоління в покоління певні стандарти життя, цінності і норми, побут і культуру.

---

† Нарис історії культури України. - К., 1998. - 728 с. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/popovych/narys38.ht>

Кожному серце щемить, коли він після довгої відсутності під'їжджає до рідної домівки. Кожному по-своєму промовляє його верба над його річкою, кожна грядка його поля, шум його лісу, його вулиці й площі — і ті, що встелені асфальтом, і ті, що вкриті теплою літньою пилюкою. Будівлі, книги, музика живуть тільки тоді, коли їх читають, сприймають, розуміють. Те величезне і бездонне, що мовчить нам стінами старовинних монастирів і сторінками нових і давніх книг, — мовчить, доки ми не знайдемо ключа до розуміння й співпереживання — все те є національна культура, без якої бездушна земля і чужа кров.

Культура — це ми. Але це й більше, ніж ми. Жодна найгеніальніша, найосвіченіша, найчутливіша до людських пристрастей, болю і радощів особистість не може втілювати в собі всю націю з її культурою. В кожній людині, як в краплині сонце, відображається і світить якоюсь своєю гранню вселюдський здобуток. Культура — неначе колосальний континент, на якому ми живемо. Це неначе мова, якою треба оволодіти, щоб зрозуміти безкінечно глибокі смисли, що ними наділені всі її таємничі системи знаків. Зрештою, це й, крім усього, просто мова, знання якої необхідне для осягнення усного та письмового тексту.

Уявлення про націю, виражене висловом «кров і земля», поверхове /716/ і може породити небезпечні спрощення. Але треба знати і землю, і предків, адже саме через зміни і зв'язок поколінь на певній окультуреній ними землі проходить в історії спадкоємність.

Індоевропейські предки слов'ян, балтів, германців, кельтів, венетів, іллірійців, італіків — народи так званої давньоєвропейської мовної спільноти — розселилися на величезній території центральної та східної Європи в II тисячолітті до н. е. З лісів, річкових улоговин і пустищ Центральної Європи починалися хвилі грандіозних експансій різних мовно-етнічних груп, серед яких балтська (а саме литовська у XV ст.) була останньою, а слов'янська V — VI ст. н. е. — передостанньою. Давньоєвропейська спільнота зберігала культурну архаїку тоді, коли старші індоевропейські народи — іранці, греки, вірмени, фракійці та інші — вступали в контакти з високими цивілізаціями Середземномор'я і Передньої Азії, а індоарії — з дравідомовними цивілізаціями субконтиненту Індостан.

Майже без сумнівів можна твердити, що північ сучасної України була заселена першою хвилею виходців з праслов'янських земель, яка прийшла з Центральної Європи, орієнтовно з північних схилів Карпат. Вихідна слов'янська територія напередодні великого розселення слов'ян у Східній та Південно-Східній Європі — це порівняно вузька смуга землі від Карпат до басейну Десни. Вже на західній частині цієї землі «празько-житомирської культури» субстратні впливи місцевого населення були дуже значними; на південь від Карпат, на територіях старих балканських культур, в провінціях великого Риму, ці субстратні впливи були ще значнішими. Східна, територіально українська частина вихідної Славії, що стала опертям східнослов'янської колонізації неосяжних лісових та лісостепових просторів, зберегла найбільше аутентичних рис слов'янства, найменше зазнала впливу культур сусідів та аборигенного населення. Це — істотна риса культурної історії східної гілки слов'янських народів.

Предки русинів заселяють території, суміжні з великим степовим океаном, де панував спершу іраномовний, а пізніше тюркомовний кочовий Туран. Контакти із скіфським, пізніше — сармато-аланським світом виявилися для слов'ян Подніпров'я найбільш значущими в ідеологічній, культурно-релігійній сферах. Це був один із виявів взаємодії Європи з Азією, бо кочовий Степ простягався від передгір'їв Великого Хінгану до передгір'їв Карпат і навіть Альп. І вже тут перед нами постає велика євразійська проблема.

Специфіку східнослов'янських культур і зокрема української культури часто вбачають у своєрідній /717/ перехідній позиції між Заходом і Сходом. Дійсно, Україна-Русь виступає в історії як східний фланг європейської середземноморської культури, бо басейн Чорного моря — не тільки географічно, а й культурно є продовженням Середземномор'я. Але якщо західним європейцям можна пробачити узагальнююче іменування «Азією» всього, що лежить на схід від Волги, то для тих російських та українських ідеологів, які претендують на синтетичне «євразійство», така нерозбірливість непростима. Не існує культурної й політичної «Азії взагалі». Є Степ, могутня кочова цивілізація, що дедалі більше занепадала після XIV — XV століть. Є далекосхідний цивілізаційний центр,

великий Китай, який культурно впливав на Степ, але був його непримиренним ворогом і антиподом. Є Індостан. Є Передня Азія, і в багатьох відношеннях її спадкоємцем стала південна зона Середземноморської культури — світ ісламу. З якою з цих Азій здійснювався східними слов'янами синтез? Українська історія проходить через співжиття і конфлікти із великим Степом, мариво якого завжди було жадібною мрією землеробів і тривожним символом смертельних небезпек. Слід підкреслити, що навіть для Кримського ханства степові орди були лише його войовничою околицею, а стосунки України з Кримом — це лише частина більш широких стосунків із ісламським Сходом, з Османською імперією зокрема. Позиція українських діячів тут коливалась від жорсткої войовничої непримиренності Сірка до компромісів Дорошенка. Культурні впливи Сходу на Україну дуже мало досліджені. І все ж про Україну як про якийсь культурний синтез Європи з цим Сходом говорити не доводиться.

На історичну арену в контактах з народами, які рано ввійшли в письмову культурну історію, предки сучасних українців входять у період Київської Русі, в IX — XIII ст., хоча і військові конфлікти, і мирні контакти з середземноморською цивілізацією слов'яни мали з V — VI століть. В короткий час створюється міська цивілізація, орієнтована на християнську культуру в її східному варіанті. Київська Русь успадковує набутки «Сходу» в тому специфічному розумінні слова, яке трималося десь до XVI ст.: Заходом (Occidentum) називали Італію, Прованс та Іспанію, Сходом (Orientum) — колишню Східну Римську імперію (Візантію). Візантія багато що взяла від своєї Азії своїх азійських сусідів. І все ж не тільки у власній уяві, а й реально в усій культурі, зокрема юридичній та соціально-економічній, Рим-«Візантія» більше зберігав спадщину давнього імперського Риму, ніж Захід. Стосовно цього і Росія, і Україна успадковують через східне християнство не Азію, а «Схід» — Європу. Але у варіанті, який не став для пізньої Європи характерним.

Європейський Захід у період, коли центри культурного та економічного розвитку перемістились із Середземномор'я до заальпійської зони, врешті витворив таку систему взаємовідносин соціальних та культурних сил, коли військово-політична і духовна

влада — держава і церква — були відносно незалежні одна від одної; подібну автономію вибороло собі й місто, здобувши владу грошей. Європейський Схід створив систему, жорстко підпорядковану деспотії сили військово-політичної. Саме цю систему, що в ній /718/ розвинувся централізм Давнього Риму, успадкувала пізніше Російська імперія разом з візантійським двоголовим орлом, але без головного цивілізаційного набутку Римської (в тому числі східної) імперії — римського права. Право успадковане насамперед Заходом з його системою рівноваги, де віра не тотожна владі, а влада не тотожна грошам.

Як і середньовічна Європа, Київська Русь являла собою систему автономних і взаємодіючих «світів» — сільських громад, міст, князівських дворів та церкви. За своїм соціальним характером це була полісна, міська культура, в якій більш-менш стійка структура взаємовідносин існувала між містами, а не князівськими адміністраціями. «Мати міст руських» Київ являв собою столицю єдиної держави тільки на перших порах, коли влада Київського великого князя збігалася з батьківською владою над іншими князями. В подальшому авторитет Київського «стола» був традиційним та ідеологічним, що не спирався на військово-адміністративну силу, як і зверхність «градів» над «пригородами» (містами-колоніями). Система співпідпорядкування, союзності та традиційної ворожості міст і регіонів була більш стабільною, ніж короточасні угоди між князями з неодмінними цілуваннями хреста. В цій системі вся неозора, майже не пов'язана шляхами сполучення територія тяжіє до двох етнокультурних центрів: на півдні — до Києва, на півночі — до Новгороду.

На ґрунті цих соціальних структур, спільних для всього неозорого слов'янського Сходу, по-різному складаються його долі в різних регіонах. І тут можна вже говорити про власне українську історію як історію не тільки слов'янського Сходу і не тільки оригінальну та блискучу добу Київської Русі, яка ґрунтувалася на східнохристиянській церковній культурі. Можемо виокремити регіональну культуру, що з певними умовностями і пізнішими коннотаціями можна називати україно-руською (не менш законно, ніж ми вживаємо термін «Візантія», штучний і ґрунтований на пізніших осмисленнях історичних реалій).

З етнокультурної точки зору, вся східна Славія — Русь являла собою сукупність малих етносів, літописних «племен» різного походження — як південного («україно-руського»), так і північного, з болотисто-лісових низин північно-східної Польщі. Проте реальністю були й великі зони, по яких перебігали культурні, в тому числі мовні, новації. Дві головні зони, на які розпадається велика східна Славія, — Південь (власне Русь) та Північ. Між ними — проміжна, перехідна зона, до якої належали майбутня Беларусь та в'ятицько-радимицький Схід. Поділ на Схід і Захід тоді був менш значущим, ніж поділ на Південь і Північ. Південь збігається географічно з територією найдавнішого слов'янського розселення на Подніпров'ї, з чого можна судити про давність зональних україно-руських особливостей.

Система української мови, за оцінками лінгвістів, складається орієнтовно до XII ст., але не пізніше XIII століття. Як зазначав М. С. Трубецької, однієї правеликоруської мови не було — витоком російської мови були мовні системи східнослов'янської Півночі та (в'ятицького) Північного Сходу, культурно на перших порах ближчого до (україноруського) Півдня. З XII ст. виразно складається й культурне ядро великоруської нації в межиріччі Волги й /719/ Оки, — Ростово-Суздальська, пізніше — Московська земля. Спочатку більш сильна й експансивна, республіканськи-міська Новгородська Північ упродовж пізнішої історії була розгромлена та повністю асимільована Московським Північним Сходом. Якщо Північ, у майбутньому великоросійська, або підпорядковує все суспільне життя деспотичній князівській владі (Московська земля), або встановлює республіканськи-міську систему (Новгород, Псков), то на україно-руському Півдні все вирішується реальним співвідношенням сил. Князівська влада спочатку тримається на архаїчній системі даринь — віддавань (князівські побори-«полюддя» з відповідними «кормліннями») — пирами, пізніше на монополії князя на найвигідніші товари — хутра, мед, віск, раби, — і, нарешті, десь із XII ст. — на вотчинному землеволодінні. Відносини з навколишнім світом (чи «світами») регулюються правом типу «варварських правд» — Руською правдою. Церква живе за своїми правовими нормами — номоканонами, місто і село — за побутовим правом. Фактично князівський світ не гара-

нтує життя і безпеки іншим світам. У військових сутичках із зовнішнім ворогом князі нерідко виступають у союзах, але ніколи — під єдиним командуванням. Консенсус на підставі рівноваги сил — таке нетривке підґрунтя політичної стабільності на україно-руському Півдні. В пізнішій історії ця система має тенденцію розвалюватися на соціальні складові, а в культурному відношенні вона творить мозаїку слабпов'язаних соціально-культурних середовищ.

У ностальгічних мріях українського поета ХХ ст. про «візантійську мідь» немає історичної основи: державницьку «візантійську мідь» успадкував Московський Північний схід Славії. В Україні-Русі військово-дружинницький князівський світ ніколи не витворював централізованої структури. Київ був лише політико-ідеологічним центром Руської держави і центром церковної за підвалинами нової цивілізації з її книжною культурою, храмовою архітектурою, іконописом та музикою. Не випадково Москва прийняла ідеологію «третього Риму», а Київ пізніше спробував їй протиставити ідеологію «другого Єрусалима». З цими особливостями Півдня та Північного Сходу давньої Славії пов'язані особливості сімейного укладу — з необмеженою владою домовладки на Північному Сході, порівняно м'якого, із значною самостійністю жінки і дітей на Півдні, що відбилося у фольклорі та звичаях. Південь дійсно був схожий стосовно цього на лісостепову Елладу, Північний Схід — ближчий до Римської «міді».

Окрім часто підкреслюваних державницькими авторами вад української історії, пов'язаних із слабкістю державного начала, слід зазначити й деякі чесноти, як завжди, пов'язані з вадами. Вплив церкви на культуру залишався визначальним аж до нових часів, але на Україні церква не була елементом владної структури, як у Росії, і не настільки сильно й авторитарно контролювала повсякденне життя, як у католицьких країнах. Внаслідок цього в українській культурі набагато відчутніші релікти дохристиянської старовини, — і в побуті, і в книжній культурі, що знайшло свій вияв навіть у творчості Гоголя.

Культурно-політичні «світи», що були елементами феодального суспільства, на Україні слабо пов'язані /720/ між собою, досить самодостатні, що мало велике і негативне значення: багаті українські князі сидять у глушині в своїх мастностях, здебільшого

десь у замках над волинськими річками, не претендуючи на причетність до великої влади й високої культури. Міська культура не була зруйнована монгольським завоюванням, але втрата позицій міст, їх аграризація надовго гальмує прогрес. Позбавлена державного та князівського покровительства церква, центр якої — Константинопольська патріархія — переживає всі нещастя разом з розгромленою Візантійською імперією, потрапляє на кілька століть у стан глибокого занепаду. Все це зумовило культурну кризу — аж до часу, доки церква й культура не підпадають під покровительство багатих міщан.

Підґрунтям неперервності культурної історії України-Русі є землеробська традиція. Українська культура мала аграрну основу передусім завдяки тому, що система й техніка землеробства, які склалися вже в часи Русі, виявилися надзвичайно стійкими за умов лісостепової України всіх історичних часів. Східнослов'янська Північ довго зберігала підсічно-вогневе землеробство, натомість лісостепова Україна-Русь перейшла на трипільну систему з постійними землеробськими поселеннями і зберегла її та необхідну техніку в головних рисах до XVIII століття. Впродовж десяти віків землю нашої вітчизни орав «український» плуг, зняряддя, винайдене на основі балканських зразків нашими народними майстрами і вдосконалюване поколіннями селян. Хліба, добутого працею селянина, вистачало, щоб прогодувати і себе, і місто. Стабільна землеробська культура — підґрунтя всього культурного життя нашого краю впродовж століть. І досягнення міської цивілізації часів Київської Русі залишаються жити не тільки в церковно-монастирській системі, а й спускаючися в селянську культуру, трансформуючи її язичницькі підвалини.

В подальшій історії України киево-руський субстрат відступає на задній план порівняно з міфологією козацтва, героїкою боротьби з татарськими ордами та польською шляхтою як уособленням загрози національному існуванню. Неспокійна військова історія доби релігійних війн, яка на терені України закінчилася пізніше, ніж в інших країнах Європи, і була нерозривно пов'язана з боротьбою проти ісламської Османської імперії, створила стійку українську легенду. Аж до сучасних поколінь стара Україна отожднюється з козацькими жупанами та кунтушами, шаблями та списами, народними думами та кобзарськими піснями. Героїчна і

страшна епоха заступила в народній свідомості давнішу традицію, хоча можна обґрунтовано твердити, що в українському культурному минулому були й билини київського циклу, подібні до тих, які зберегла великоросійська Північ, та інші давньоруські ремінісценції.

Проте легенда є легенда. Вона є способом переходу в свідомість якихось історичних реалій і водночас щось залишає в тіні, В українській історії однаковим романтичним серпанком інколи оповиті різнорідні явища, а то й несумісні тенденції.

У Литовській, а пізніше в Польсько-Литовській державі українська князівська й шляхетська верхівка належали до найбагатших землевласницьких верств і не мали серйозних політичних амбіцій. Власні культурні потреби, культурний мінімум, необхідний для підтримання гідного існування землевласницької верхівки в рамках польсько-литовської шляхетської республіки були досить невисокими. Звідси, здавалось би, неминучість перетворення України-Русі на глибоку провінцію Речі Посполитої. Проте історія склалася інакше.

Русинська аристократія і верхівка кліру енергійно прагнуть будувати мости до західної культури, що за тодішніх умов означало для України пошуки компромісів із католицькою церквою. На унію пішли вищі руські церковні ієрархи, не проти унії в принципі була і вся еліта — також і лідер староукраїнського православного суспільства Костянтин-Василь Костянтинович князь Острозький, тільки він був проти перетворення української церкви на католицизм нижчого сорту. Проекти широкого церковного союзу з Римом мав і митрополит Петро Могила. За умов контрреформації й непримиренності Святійшого престолу, а особливо польських католицьких кіл, до східних «схизматиків» компромісу не сталося.

Ті ж проблеми освітньої рівноправності з католиками виникали і перед міщанською громадою, що набирала сили з XVI століття. Проте соціальні низи, як сільські, так і міські, були настроєні радикально, і в культурі це знаходило вияв у фундаменталістському критицизмі, спрямованому як проти аристократичної верхівки, так і проти західницьких культурних орієнтацій.

Поразка аристократичного західництва була зумовлена соціальними причинами. Вищі суспільні верстви пробували організувати феодальну колонізацію лісостепових та степових земель українського Півдня, але більш ефективною виявлялась самостійна селянська колонізація під прикриттям військових поселенців — козаків. Україна довгі роки і десятиліття знаходиться на грані соціального хаосу, оскільки її соціальна верхівка не виконує військово-політичних функцій, які її виправдовують у всіх «нормальних» суспільствах, — функцій забезпечення стабільності існування й охорони життя та справедливості. Тому в народній свідомості посилюється сприйняття своєї верхівки як чужої етнічно і навіть релігійно («польської»), що набагато випереджає реальний процес полонізації української еліти.

Хоч як це дивно, особливої гостроти набувають ці процеси соціальної деструкції завдяки правовій культурі, достатньо високій в Литовсько-руській державі. «Литовські статuti», за якими жило українське суспільство ще довго після переходу під руку російського царя, були продуманим компромісом передового тогочасного права з традиціями «Руської правди». Статuti відділили рабський статус від статусу вільної, хоч і зобов'язаної і залежної, людини і заборонили обернення вільного співвітчизника в рабство. Значення правосвідомості україно-руського суспільства особливо виразно виявляється, коли її порівняти з відсутністю правосвідомості в імперській Росії, її традиційним необмеженим деспотизмом, фактичним статусом раба у залежних селян і безправ'ям навіть у привілейованого стану, який на Україні мав за Литовськими статутами («конституціями») всі невідчужувані права особи. Гострота ситуації чималою мірою була зумовлена тим, що навіть залежні селяни мали певні права, але фактичних гарантій конституційних прав не мав ніхто, крім шляхти, бо слово шляхтича перед судом вважалося істинним без доказу. Кричущий контраст між формальним правом і реальним безправ'ям виявився джерелом хаосу і спричинився до загибелі Речі Посполитої.

Результат боротьби сил і тенденцій відомий. Селянськи-козацька Жакерія з половини XVII ст. створює підвалини козацької держави, разом з тим війна руйнує Україну і завершується вибором на користь православної Росії — цілком у дусі простонародного фундаменталізму. Спроби козацької верхівки змінити цей

вибір не мали успіху. Проте це не означало перемоги православно-фундаменталістських культурних орієнтацій: спадщиною прозахідницьки орієнтованих церковних ієрархів і насамперед Петра Могили стала система освіти, побудована на західних зразках. Орієнтація на католицькі зразки вченості, латинська мова шкільного викладання при збереженні традиційних східних церковних пов'язань створили унікальні культурні умови, за яких спадковість із середньовічною культурою зберігалась, а вченість набувала світського або напівсвітського характеру навіть у доктринальних релігійних питаннях.

Реформація на Україні не набула розвитку, оскільки на чолі антипапистського руху стояло православ'я, тісно пов'язане з міськими колами. Зв'язок українського православ'я з протестантським за функціями просвітництва мав і негативні сторони, які потім далися взнаки. Європейський протестантизм рішуче поривав з традиціями середньовічного католицизму і звертався до народної самосвідомості, що на певний час визначило його культурну спрощеність, натомість дозволило вийти на нові рубежі на ґрунті національної народної культури й мови. Не пориваючи ні з католицькими, ні з православними традиціями, український релігійний просвітницький рух зберіг індиферентність до національних підвалів культури і, зокрема, до національної мови. Українська книжність користується церковнослов'янською, архаїчною книжною, латинською, польською і — пізніше дедалі переважніше — російською мовами, залишаючи народну українську для фольклору й повсякденного побуту як «нижчу» мову.

Саме взаємодія всіх тенденцій — шляхетських, церковних, «братських» міських, козацьких, селянських — створює в українській культурі те багатоголосся, яке знаходить вираз у так званому «українському бароко». З усієї багатобарвності староукраїнської культури в українську легенду переходить тільки найбільш виразний і яскравий «козацький» символічний ряд, що втілює всі свободолобні традиції і тенденції України. Дух відчайдушного балансування на грані «нижнього світу», а в реальності — в постійному сусідстві зі смертю породив не тільки поезію свободи, а й своєрідну для України сміхову культуру. З такого немовби жарту починається новоукраїнська література народною мовою, такий

ніби жарт проходить з України в російську культуру гоголівським усвідомленням жаху російської імперської повсякденності.

До останньої третини XVIII ст. продовжується період культурної історії, що його з тією ж часткою умовності можна називати староукраїнським. Йому поклали край завоювання та реформи Катерини II, що уніфікували статус колишньої козацької автономії в Росії, перетворили її обивателів на дворян або кріпаків.

У часи перебування в складі Російської імперії, які затягнулися на три з половиною століття, становище української культури визначається подвійним характером імперської влади. З одного боку, починаючи з Петра, — а Лівобережна Україна стає частиною Росії всього за кілька десятиліть до його сходження на царський престол, — державна влада є імперською в тому розумінні, що вона постає як сила, яка не потребує жодної ідеологічної санкції для свого існування і функціонування. Петро I оформив цей принцип вищості держави й царя над усім ліквідацією патріархату, зведенням ролі церкви до ролі міністерства, побудовою нової столиці і демонстративним «західництвом». З іншого боку, самодержавний деспотизм, будучи джерелом і релігійної, і національної місії Російської держави, є етнічно російським, а не наднаціональним, і православним, а не іновірним. Звідси подвійність національних і релігійних орієнтацій, традицій та упереджень, «західництво» і «слов'янофільство», суперництво Петербурга і Москви і так далі. Звідси демонстративне «західництво» російських монархів аж до Олександра III, переорієнтація самодержавства на національнорелігійні витоки своєї влади, що звужувало його ідеологічні можливості й було ознакою старості режиму. Так само пережив переорієнтації з універсального революційного інтернаціоналізму до ідеології російського великодержавного шовінізму комуністичний тоталітарний режим.

Як традиційний суперник Півночі, послаблений і бездержавний український Південь, здавалося б, не становив жодної загрози імперському режиму. Але насправді імперія могла «відпустити Польщу», за висловом Миколи I, могла існувати без будь-якого територіального здобутку, але не могла жити без України. І коли в XIX ст. царизм робить вигляд, що не тільки України, але й Малоросії давно не існує, а є тільки південні губернії та екзотичний діалект, гідний селянських анекдотів і, може, в кращому випадку

вартій уваги збирачів старовини, — насправді ж він добре знає, що Україна існує. Чи не найбільш показовою була панічна реакція імперської влади саме на розвиток російськомовної української гуманітарії під егідою Російського Географічного Товариства, наслідком якої була категорична заборона високої української культури «царем-визволителем» Емським указом 1876 року. При всій подвійності імперської бухгалтерії мета царської політики одна — асиміляція української нації, ліквідація самостійності й неповторності української культури.

З XVIII ст. українська культура веде в російській імперії подвійне існування. Українські сили беруть велику участь у будівництві імперської культури, в творенні сучасного малярства, музики, в тому числі виконавства, літератури, науки, в державному будівництві. Сучасна за своїми характеристиками, ця загальноімперська культура входить до європейського культурного простору й обслуговує також і українське суспільство. Водночас українська національна орієнтація створюється постійною присутністю «низового» культурного елемента, спочатку сміхового, карнавального, а потім і у вигляді ідеалу Народу, і в наявності україномовної сучасної культури.

Україна — це завжди щось більше, ніж суто україномовна або українська за сюжетами і тематикою культура. Спочатку скромна за своїми успіхами, але дедалі ширша і глибша течія україномовної культури відіграє роль притягального центру української російськомовної та загальноімперської культури, роль орієнтира, саме існування якого символізує націю.

Засадово той самий процес відбувався і в радянські часи. Україномовна українська культура — радянська проза і поезія, театр, школа і наука — залишалися тільки частиною національної культури, яка давала їй гуманітарну орієнтацію. Суспільство, за режиму тоталітарної імперії зорієнтоване на силу і владу, творить воєнно-промисловий комплекс з його найновітнішою технікою, розвиненими природознавчими та математичними науками і водночас слабким фундаментальним базисом та мінімальною гуманітарною культурою.

Україна — це унікальна за своїми багатствами земля. На ній зосереджено 5 відсотків світових запасів корисних копалин, за де-

якими з них вона знаходиться в першій п'ятірці місць у світі. Маючи умови для порівняно стабільних урожаїв, Україна володіє нечуваною якістю чорноземними ґрунтами. Така щаслива комбінація індустріальних і сільськогосподарських можливостей становить і певну небезпеку — вона схиляє до екстенсивних способів прогресу. Село у нас завжди було надто бідним і малоземельним, щоб інтенсивно використовувати агрокультуру, і надто сподівалося на просте збільшення земельної власності. Звідси й вимушена еміграція на сибірську цілину або в канадські прерії.

До певної міри аналогічна ситуація складалася в усій культурі. Підкорена великими імперіями, насамперед Російською, Україна опинилася в ситуації провінції, і влада всіляко намагалася її в цьому стані утримати. Найпростіший спосіб прогресу був екстенсивний, — використання існуючої імперської культури, зокрема шляхом переїзду до імперських центрів. Це створювало в метрополії українську діаспору, дозволяло через столиці підтримувати зв'язки й із світовою культурою, породжувало широку маргінальну, проміжну україно-російську культуру — але й закріплювало провінційність та посилювало асиміляторські тенденції.

Впродовж ХХ ст. Україна зробила величезний ривок у галузі освіти, побутової культури, техніки й науки. Україна, її 50 млн людей, — це колосальні можливості прогресу цивілізації, адже в масі своїй це добре підготовлені, працьовиті і здатні сприймати нове фахівці, світлі голови і золоті руки. Найбільше вони потребують світлої гуманітарної культури, щоб усі їхні можливості розвивались у єдиному і різноманітному цілому.

Україна — це світ безмежних можливостей.

У ХХІ ст. вона входить через один з найдраматичніших відрізків своєї історії. Багато чинників вплинуть на її долю, але — може, вперше за свою багатовікову історію — вирішувати все буде вона сама, самостійно й незалежно.

Піднесення української культури не буде результатом руйнації здобутого в рамках важкого минулого. Україна створила доробок, що його вона має тепер асимілювати на нових, сучасних, цивілізованих культурних європейських засадах.

Варіантів катастрофи і втрати цінностей багато, варіант відродження лише один. Це — дбайливе збереження всього, що служило в нашій історії істині, добру і красі.

Питання для самоперевірки:

1. В якому столітті складається система української мови?
2. Поясніть тезу: «З XVIII ст. українська культура веде в російській імперії подвійне існування».
3. Розкрийте зміст поняття «екстенсивні способи прогресу»?
4. Як розуміти таку сентенцію: «Україна – це ми»?
5. Чому саме українська культура символізує українську націю?

Лариса ІВШИНА

СИЛА М'ЯКОГО ЗНАКА СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ[‡]

«Як сталося так, що Київ — «мать городов русских» — став столицею України?» Дитяче, здавалося б, запитання. Але в ньому озвучена суть грандіозної підміни понять, масштабної історичної фальсифікації, що має кількасотрічну історію.

Насправді Київ — «мать городов руських». Саме так звучить відома фраза з «Повісті врем'яних літ» Нестора-літописця. От вам і сила м'якого знака! Незважаючи на бажання позбавити один народ його історії, а інший цією ж історією наділити, м'який знак уцілів і пробився через тисячо-ліття. Руська правда повертається.

Чому Росія досі крізь зуби визнає існування незалежної Української держави та самодостатньої української нації? Усе просто. Визнання за Україною її тисячолітньої історії під-риває імперський інстинкт Росії.

IX століття було періодом, коли виникали великі державні утворення, зокрема Німеччина та Франція. Можна зрозуміти бажання Росії стати на котурни — в один ряд із ними. Після 90-х ця країна активно нарощувала м'язи, а коли «вертикаль» була вже створена і всі матеріальні ресурси узурповано, верхівці зда-лося, що настав час «наростити» трохи історії. Те-пер їм не страшно влізати на територію України та Білорусі, адже вони вже добре попрацювали тут економічно. Але сама історія протестує

[‡] litmisto.org.ua/?page_id=15746

проти цієї експансії. На заваді приєднання Росії до переліку найдревніших європейських держав стоять «деталі». То чом би не забрати в українців кілька століть їхньої історії? Усе одно вони нею не користуються... Росія хоче прихопити трохи нашої історії ще й тому, що вона «погано лежить». Так само, як УПА свого часу була армією без держави, так і українська історія сьогодні — без держави, позбавлена механізмів державного захисту.

Попри віддаленість у часі княжої доби, вона дає ключ до розуміння трагедій, що спіткали нашу землю в ХХ столітті. Адже природа тих катаклізмів — проста й водночас дуже жорстока: українську націю намагалися винищити в тому числі як доказ значно більш раннього великого злочину — вкраденої історії.

Уважне «прочитання процесів», що відбувалися та відбуваються на пострадянському просторі, переконує мене в тому, що боротьба точиться не лише за ресурси. Насамперед — за місце в історії. Нафта-газ — це, звісно, важливо, але ідентичність приховує в собі значно більший енергетичний ресурс.

Саме історія є найпотужнішим джерелом української ідентичності. Тому режими, що на різних етапах в той чи інший спосіб здійснювали окупацію України, вважали небезпечними та небажаними для себе ті історичні періоди, які давали силу українству. Чому за новітніх часів табуйованими стали теми «українського буржуазного націоналізму» та УПА? Бо і в першому, і в другому випадках це були очевидні прояви того національного характеру, який абсолютно не узгоджувався з образом радянської людини. Водночас, далекі князі були «безпечною історією», і на основі сформованих ще за часів Російської імперії міфів начебто прив'язували «братні народи» до спільної коліски. Але вже тоді при більш детальному та прискіпливому вивченні питання ставало очевидним: історія України та

Росії — це дві різні історії. І так само, як різні родини з відомого роману Льва Толстого, Україна та Росія — нещасливі кожен по-своєму. Прагнення за будь-яку ціну подолати цю Інакшість великою мірою спровокувало українські трагедії: розподіл Росії з Польщею Гетьманщини, підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, знищення Гетьманщини та Січі, Валуєвський циркуляр про заборону української мови і криваві події ХХ століття.

Свого часу Джеймс Мейс сказав: «Україна досі переживає біблійні трагедії». Згодом, пригадавши ці слова, я довго міркувала над ними. Що саме Джеймс мав на увазі? На жаль, сьогодні ми про це його вже не запитаємо... Але припускаю, що йшлося про трагедію Каїна та Авеля, драму ціннісного розколу. Цю трагедію Україна переживає вже протягом майже тисячі років. Ще від часів Андрія Боголюбського. З погляду українців, він вчинив тяжчий гріх — спалив «батьківську хату» (місто Київ) та виніс із неї одну з головних святинь — Владімірську (а в оригіналі — Вишгородську) ікону. А для Росії Боголюбський — герой та кано́нізований святий. Уже на цьому етапі — грандіозний ціннісний розкол між «братами».

Чи реально його подолати? Перефразовуючи класика, перш ніж знайти нову спільну платформу, нам потрібно роз'єднатися.

Тепер, коли минули століття, українці мають право на респіт націоналізувати свою давно відчужену історію. Повернення до правди вирішальним чином вплине на співіснування двох народів. І кращого рецепту, аніж максимально віддалитися на безпечну відстань, відчути себе повноцінними організмами з усіма належними їм функціями, особисто я не бачу. Складна робота. Але інакше віктимна близькість до України й надалі спокушатиме Росію. Думаю, заклик Миколи

Хвильового «Геть від Москви!»[1] — саме звідси. Він був продиктований тривогою Хвильового щодо тієї надмірної, аж до неприродності, близькості з Московією. Близькості, яка була і є постійним джерелом небезпеки. Так буває, коли оме́ла витягує з дерева всі життєві соки.

Пропагандистське «братерство» — це своєрідний оптичний обман, жертвою якого став, зокрема, Володимир Винниченко, котрий вважав, що українцям армія не потрібна, бо росіяни, мовляв, наші брати... Україні дорого довелося заплатити за це... Але історичні уроки не вивчені. Тому сьогодні знову багато хто вірить у те, що Україні без Росії — ніяк і нікуди. І не лише сусіди навівають нам ці рожеві сни. Вина за суспільну оману лежить і на багатьох сучасних політиках — «дядьках отечества чужого».

Мислячі росіяни також розуміють природу так званого «братерства». «І досі в колі російських лібералів існує надія та переконання, що Україна повинна вирватися з нашої тіні, з нашої кишені,

з нашого тяжіння, — наголосила під час нещодавньої зустрічі з Літньою школою журналістики та редакцією «Дня» авторитетний російський науковець Лілія Шевцова. — Майбутнє України — це, звичайно, членство в Європі».

Нехай навіть коло людей, що мислять такими категоріями, в Росії доволі обмежене, але вони є. І вони розуміють, що повернення України до Європи — це єдиний шанс на порятунок не лише для нас, а й для них. Саме це я мала на увазі, коли ще 2003-го року в передмові до книги з компромісною назвою «Дві Русі» писала: «Чим Україна може допомогти Росії?» Можу припустити, що це питання багато кому здалося аж надто зухвалим. Але як тоді, так і нині я вважаю, що Україна може допомогти Росії. Насамперед, розвитком справжньої демократії, поверненням до ідентичності, а значить до Європи. Це чи не єдиний шанс подолати імперські комплекси Росії, які спрямовують енергію цієї величезної держави в хибне русло. Тільки позбувшись старих міфів та лжеконструкцій на зразок «Третього Рима» чи «Русского мира», Росія нарешті візьметься за свою домашню роботу, якої накопичилося чимало. Можливо, тоді її еліти всерйоз замисляться над тим, щоб, як дивно це б не звучало, піти шляхом Сполучених Штатів Америки та замість квазіфедеративного устрою з «вертикальною» основою побудувати «горизонтальну» федерацію. Іноді кажуть, що Росія боїться справжніх реформ, бо щоразу вони, мовляв, завершувалися розпадом то Російської імперії, то Радянського Союзу. Мені здається, що відкладання реформ — більш небезпечно. Реальна федерація, в якій Казань, Грозний і Махачкала будуть на правах штатів у США або країн-членів ЄС, заспокоїло би бунтівні регіони та дало б новий поштовх для розвитку всієї Росії. Скептики скажуть: химера. На сьогодні так. Але шанс — є. Ми не можемо заборонити Росії конструювати її історичні міфи, але, бажаючи їй добра, бачимо інший шлях.

Та навіть за умови усвідомлення взаємних вигод розлучення з імперією для Росії — річ болісна. Чим жити? Хоча напівсерйозно-напівжартома можна сказати: у час, коли весь світ захоплюється теорією та практикою омолодження, хіба не привабливою є перспектива стати на 400 років молодшою?..

Для більшості росіян така дрібниця, як прийменник «в» замість «на» відносно України — досі бар'єр. Багато хто до його

подолання просто не готовий. Що вже говорити про інші, більш сутнісні речі? Але Європа також пройшла цей шлях. Вона позбавлялася деструктивних міфів. Європейські народи

Питання для самоконтролю:

1. В який спосіб Княжа доба нашої історії може дати відповіді на питання про трагедію України в ХХ столітті?

2. Яке ж значення має «ь» у назві «Русь»?

3. Яка причина заклику Миколи Хвильового «Геть від Москви»?

4. Чому наша історія є найпотужнішим джерелом ідентичності українців?

5. Чому в тоталітарні часи забороненими були теми УПА, січового стрілецтва, ім'я Степана Бандери?

**ЗВІДКИ ПІШЛА РУСЬКА ЗЕМЛЯ, АБО СИЛА
М'ЯКОГО ЗНАКА*§**

Проблема походження терміну «Русь» породила багато літератури. Один із дослідників цього питання небезпідставно писав: «Історія світової етніміки знає мало таких гострих, складних, заплутаних і безнадійно загнаних у глухий кут проблем, як та, що пов'язана з походженням одного з найпростіших східнослов'янських народознавчих термінів — слова «русь» (Русь)». Існують різноманітні, іноді просто фантастичні версії походження цього терміну. Виводять його то зі скандинавських (шведської, датської, близької до них готської) мов, то з мов фінно-угорських (фінської, карельської, естонської, угорської тощо), слов'янських, балтійських, іранських, тюркських, навіть семітських...

Сумнівно, що колись дослідники дійдуть згоди щодо цього питання. Швидше, ще більше заплутають, адже джерел збереглося дуже мало. А на віднайдення якихось нових — надії мало. Та й чи ця проблема настільки вагома? Що дасть її вирішення для прояснення нашої давньої історії?

На мою думку, набагато доцільніше розібратися, як термін «Русь» інтерпретувався в різноманітних джерелах (починаючи від руських літописів і закінчуючи роботами новітніх істориків), як цей термін зазнав карколомної переінтерпретації, як із Русі утворилася Росія, як з'явилися кабінетні терміни Київська Русь, Давня Русь тощо. Однак ця проблема з певних політичних причин виявилася «малоактуальною». Насправді ж вона дає ключ до розуміння багатьох явищ, що відбувалися в Східній Європі протягом останнього тисячоліття.

Спробуймо звернутися передусім до такого джерела, як «Повість минулих літ». Звісно, не можна в усьому довіряти цьому твору, є тут чимало різноманітної ідеологічної кон'юнктури, міфів. Та все ж цей літопис відбиває уявлення наших далеких пред-

---

§*<http://litmisto.org.ua/?p=15824>

ків, принаймні їхньої освіченої частини. На думку більшості дослідників, він був укладений на початку XII ст. При цьому було використано попередні літописні зводи. Щоправда, найдавніші рукописні тексти цієї пам'ятки дійшли до нас з XV ст. Тому існує група скептиків, які не вважають «Повість...» пам'яткою початку XII ст. Не заглиблюючись у це, все-таки вважатимемо (а для цього є підстави), що цей твір має достатньо давнє походження та відображує уявлення русичів-інтелектуалів XII ст. — тобто часу найвищого політичного й культурного піднесення Русі.

Із самого початку літопису його укладач ставить перед собою завдання з'ясувати, «звідки пішла Руська земля, і хто в ній (у деяких списках замість «ній» написано «в Києві». — П.К.) почав спершу княжити, і як Руська земля постала». На початку «Повісті...» літописець викладає такі етнологічні уявлення. Спочатку слов'яни були єдиною етнічною спільнотою і жили на Дунаї. Через різні обставини вони змушені були покинути свою прабатьківщину й оселитися в різ-

них землях. Такими, зокрема, були морави, чехи, білі хорвати, серби, хорутани, ляхи. Останні, в свою чергу, теж розділилися. Далі в «Повісті...» зазначається: «Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота... Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем...; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли по Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами».

Відразу після цього етнологічного уривка йде опис шляху з «варягів у греки», основними опорними пунктами на якому були Київ та Новгород. Також розповідається про подорож цим шляхом апостола Андрія Первозванного. Нескладно помітити, що літописець переважно звертає увагу на ті слов'янські племена, які живуть на цьому шляху. Цей торговий, військовий і водночас важливий комунікаційний шлях був тією віссю, навколо якої творилася Руська держава.

Варто зазначити, що під племенами в «Повісті...» розумілися не первісні племена. Сам літописець говорить, що їхні назви часто

походять від назв річок. Тобто це переважно територіально-етнічні утворення. Недаремно в «Повісті...» спеціально зазначається, що всі племена мали «свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіді, кожне — свій норов». Далі йде опис цих звичаїв та норовів — власне, ментальних особливостей. Правда, цей опис доволі тенденційний. Літописець свідомо протиставляє полян, жителів Київщини, їхнім сусідам, деревлянам, а також новгородцям, яких часто ще іменують словенцями. Це були основні конкуренти полян-киян. Деревляни, очевидно, могли претендувати на полянську територію, у той час як новгородці боролися з полянами за контроль над шляхом із «варягів у греки». У контексті цих етнологічних розмірковувань у літописі з'являється поняття Русь — не стільки етнічне, скільки політичне.

Ще в одному «етнологічному» уривку «Повісті...» читаємо: «Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани..., а потім же волиняни». Згадуються й деякі інші слов'янські племена, які жили в мирі з названими племенами — радимичі, в'ятичі, хорвати; очевидно, до числа таких мирних племен належали й дуліби, уличі та тиверці. Але ці мирні племена якось не дуже співвідносилися з Руссю.

Тим часом, у «Повісті...» чітко сказано, що Русі платять данину чимало неслов'янських народів-племен: «А се — інші народи, які дають данину Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимогола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову...». У цьому переліку, наскільки можна робити висновки, фігурують назви фіно-угорських та балтійських (литовських) етносів. Як бачимо, літописець розглядає їх як чужі для слов'ян народи, котрі мають відмінну мову. При цьому підкреслюється, що вони живуть у «північних краях», у той час як слов'яни — на південь від них. Літописець намагається навіть локалізувати проживання чужих, неслов'янських племен. Зокрема, пише: «На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клещіні-озері сидить теж меря. А на Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, сидить окремий народ — мурома. І черемиси окремий народ, і мордва окремий народ». Як бачимо, основний територіальний масив, який зараз вважається «корінною Росією», літописець «Повісті...» навіть не вважав (і справедливо!)

сло-в'янською землею. Тому просто смішно чути з уст російських націоналістів заяви про слов'янську єдність чи якийсь єдиний трислов'янський народ.

Однак повернімося до Русі. «Повість...» так подає походження цього етноніма. Мовляв, у давнину полянами правили свої князі — брати Кий, Щек і Хорив. Але їхня династія вигасла, і Київ, полянську столицю, захопили хозари. На півночі, де жили як слов'яни (словени, кривичі), так і неслов'яни (чудь і весь), порядку не було, на відміну від полян, які були тямущим народом. Тоді ці «народи Півночі» пішли «за море до варягів, до русі». Русь у даному випадку розглядається як північногерманське плем'я поряд зі свеями (шведами), норманами, англами й готами. Було закликано трьох братів — Рюрика, Синеуса й Трувора, які навели лад.

Уже елементарне порівняння цих двох легенд говорить про те, що кияни в літописі спеціально вивищуються над новгородцями. І там, і тут «батьками-засновниками» є три брати. Але якщо поляни знаходять князів-правителів зі свого середовища, бо є достатньо тямущими, то нетямущі новгородці мусять закликати їх із чужої землі.

Пізніше, свідчить літопис, Київ та полян звільнили від хозарів варяги Аскольд і Дір, які тут стали княжити. Однак їх підступно вбив наступник Рюрика Олег, який почав княжити в Києві, а з часом на престолі опинився Рюриків син Ігор. Таким чином, династія Рюриковичів з Новгорода перебазувала-ся в Київ і, відповідно, «русь» теж перенеслася сюди. Про це так говорить літопис: «І сів Олег, княжуючи, в Києві, і мовив

Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю».

Цей фрагмент цікавий у багатьох сенсах. Тут дається чітке визначення Русі не як племінного, етнічного об'єднання, що ми бачили раніше, а об'єднання, з одного боку, поліетнічного, а з другого — військово-політичного. Тобто це група «державних» людей, наближених до князя, які правлять землею. Зрозуміло, більша частина з них професійні вояки. І належать вони до різних народів-племен.

А слова, що Київ — «матір городів руських», означали: віднині це місто стає столицею Русі, звідси контролюватимуться

інші руські міста. До речі, в скандинавських джерелах для позначення руських земель термін «Русь» не використовувався (звідси певні сумніви щодо скандинавського походження цього терміну). Для позначення Русі скандинави використовували топоніми Гардар та Австроверг. Останній термін у перекладі — «східна земля». А перший — «країна міст». Насправді точніший переклад був би такий: країна городів, укріплених місць, княжих дворів. Так, спершу Руська держава була системою таких княжих городів, звідки здійснювався контроль за певними територіями. У скандинавських джерелах Гардар — сукупність таких укріплених пунктів з чотирма основними центрами: Кенугардом (Києвом), Гольмгардом (Новгородом), Пал-лтескья (Полоцьком) та Смалескья (Смоленськом), тобто містами, які були ключовими на шляху з «варягів у греки».

Загалом терміни «Русь», «Руська земля», «русичі», «русини», «роси» доволі часто вживаються в «Повісті минулих літ» — близько 270 разів. Однак у цьому писемному джерелі вони практично ніколи не стосувалися «істинно російських» земель. Дозволю собі процитувати уривок з одного незалежно від нас академічного видання «Історія філософської та громадсько-політичної думки Білорусі», виданої нещодавно в Мінську. З посиланням на численні дослідження тут вказується: «Варто зазначити, що походження цих понять (тобто

«Русь», «Руська земля» тощо. — П. К.) не пов'язане з північно-східною Руссю. Спочатку постали вони близько IX ст. у Середньому Подніпров'ї, регіоні Київ — Чернігів — Переяслав. У міру поширення володінь Київської Русі вони розповсюджуються на весь східнослов'янський масив». Як бачимо, навіть неукраїнські дослідники чесно визнають, що спочатку термін «Русь» з'явився на нинішніх українських землях.

Звісно, дехто може закинути: мовляв, Руссю називали Новгород і Смоленськ — міста, які входять до складу сучасної Росії. Насправді це буде лукавством або непорозумінням. І культурно, і етнічно Смоленщина та Новгородщина помітно різнилися від «істинно російських земель», Московії. За Смоленськ і Новгород Московія вела запеклу боротьбу, яка навіть супроводжувалася частковим етноцидом місцевого населення (особливо це стосувалося Новгорода).

Тепер спробуємо розібратися, в яких значеннях вживалися терміни «Русь», «Руська земля» в «Повісті минулих літ» та інших писемних пам'ятках тієї доби. Щоб мене не звинуватили в тенденційності, звернуся до класика російської історіографії Василя Ключевського. Він розрізняє чотири значення слова «Русь» у зазначених джерелах: «1. Етнографічне: русь — плем'я; 2. Соціальне: русь — стан; 3. Географічне: Русь — область; 4. Русь — державна територія». Дійсно, русь спочатку в «Повісті...» трактується як скандинавське плем'я, проте дуже швидко таке розуміння зникає. Русь ніби розчиняється в слов'янстві. Зрештою, вона починає трактуватися як населення Київщини, навіть отожднюється з племенем полян. Тракується русь, про це йшлося вище, і як соціальний стан, власне, як соціальна еліта, що здійснює керівництво державою. Територіально, про це теж уже говорилося, Русь сприймається як Київщина, Середнє Подніпров'я. Нарешті, в політичному значенні — це Руська держава, яка охоплює значні території Східної Європи, переважно ті, які лежать на шляху з «варягів у греки». Дехто з дослідників додає ще одне розуміння Русі як православної церковної спільноти, об'єднаної Київською митрополією. Отже, термін Русь виявився багатозначним. І ця багатозначність, незважаючи на її певні трансформації, зберігалася тривалий час. Навіть якщо ми візьмемо писемні пам'ятки XVI й частково XVII ст., то побачимо, що існувало вузькотериторіальне розуміння (Руське воеводство, власне, територія сучасної Галичини); широке географічне трактування, коли під Руссю розумілися переважно терени сучасної України й Білорусі; соціальне трактування («русський народ» як тодішня руська православна шляхта й князі); нарешті, Русь як православна спільнота Київської митрополії.

Текст «Повісті минулих літ», як і інші пам'ятки того та пізніших періодів, зовсім не говорять про існування якоїсь руської чи давньоруської народності, яка стала «колискою» трьох «братніх» народів — росіян, українців і білорусів. Загалом, якщо виходити з цього джерела, то картина вимальовується приблизно така. УХ — XII ст. на теренах Східної Європи розселилися різні слов'янські етноси, котрі в літописі часто називаються племенами. Ці племена мали свої етноніми, територію розселення,

свою специфічну культуру й навіть етнічний характер. Про це свідчить не лише «Повість минулих літ». Певним чином це підтверджують і археологічні дослідження. Слов'янські етноси зосереджувалися на шляху з «варягів у греки». На цьому шляху почали творитися воєнно-політичні структури, що завершилося врешті-решт створенням Руської держави. Головним її осередком став Київ та слов'янські землі Середнього Подніпров'я.

Розвиток шляху з «варягів у греки» та існування Руської держави визначило дві тенденції в етногенезі Східної Європи. Слов'янське населення, будучи більш розвинутим культурно й політично, почало слов'янізацію фінно-угорських та литовських етносів цього регіону. Зокрема, районами такої слов'янізації стали терени частини сучасної Білорусі, де проживали литовські племена, Новгородська земля, де переважало фінно-угорське населення. Дещо пізніше почалася слов'янізація Залісся, власне «істинної» Росії. Друга тенденція виражалася в творенні своєрідного слов'янського (руського) суперетносу на шляху з «варягів у греки», де відносно інтенсивні контакти сприяли зближенню споріднених племен. Першу скрипку в цьому грали поляни, котрих можна вважати одними з предтеч сучасних українців.

Однак переорієнтація торгових шляхів у XIII ст., монгольська навала, що призвела до серйозних геополітичних змін у Східній Європі, деякі інші явища політичного й культурного характеру помітно змінили «етнічну мозаїку» в цьому регіоні. Та все ж спадок, політичний та культурний, Русі виявився дуже живучим і дав деякі неочікувані плоди. Але це вже інша історія.

Років зо два тому мене попросили виступити в Ольштині (Польща) щодо питань національної самоідентифікації українців. Публіка була різною — не лише науковці Ольштинського університету, а й журналісти, навіть такі собі «вільні інтелектуали». Були серед них і українці. Адже в Ольштинському воєводстві зараз живе чимало наших одноплемінників. Це — сумний результат операції «Вісла», коли в післявоєнний період українців з їхніх етнічних земель на сході та півдні теперішньої Польщі масово переселяли на «жемі одзискани» — території, що дісталися полякам від Німеччини. У своєму виступі я зупинився, зокрема, на питанні зміни етніміа в українців. Для багатьох поляків стало відкриттям, коли вони дізналися, що поняття «Русь» тривалий час

використовувалося для позначення українців, а, наприклад, «перогі рускі», які є практично в кожній польській ресторації чи кафе, зовсім не російська страва, а звичайні українські вареники. Доводилося нагадати й про те, що навіть у сучасній Польщі на сході чи півдні зустрічаються назви населених пунктів із додатком «рускі». Однак це зовсім не означає, що тут жили росіяни. Насправді це залишки пам'яті про те, що тут мешкали українці, яких називали русинами. Здавалося, хто-хто, а поляки мали б розуміти такі речі. Це ж не французи, німці чи англійці, котрі плутають Русь і Росію. Однак...

А нещодавно мав приємність спілкуватися з Євгенієм Гувезевим, генконсулом Росії у Львові. Якраз це був час, коли він «прославився» своїми виступами про «Русь» на Галичині. Мовляв, тут ще до війни (тієї, що в нас зазвичай зветься «Великої Отчественной») люди розмовляли по-руськи, тому що були русинами. І ось лише радянська влада після «золотого вересня» 1939 р. принесла галичанам українську мову. На ці теми пан консул вирішив поспілкуватися й зі мною. Звісно, він зовсім не простачок. І розуміє, що Русь та Росія — не одне й те саме. Проте з його міркувань випливало: там, де Русь, мусять бути й російський дух. Та, власне, чого чекати від представника дипкорпусу Росії? Вони, себто російські дипломати, чітко відстоюють інтереси своєї держави.

І це ще не все. Візьмемо хоча б «совість» сучасної Росії — Олександра Солженіцина. Ось його слова: «И никакие их проклятая (тобто українських націоналістів. — П.К.) не отвратят наших сердец от святого Киева, источника и самих великороссов, — Киева, где и сегодня неистребимо звучит русская речь, и не замолкнет. Будем сохранять теплое чувство единого триславянского народа...»

Годі, скажете ви, це ж письменник, у нього часто чуття надраціо превалюють. Візьмемо тоді академіка Дмитра Ліхачова, чи не найбільшого авторитета для росіян (і для деяких українців) у сфері «древнерусской» літератури. У своєрідному науковому бестселері «Введение к чтению памятников древнерусской литературы» він пише: «Русской литературе без малого тысяча лет. Это одна из самых древних литератур Европы. Она древнее, чем литературы французская, английская, немецкая. Ее начало восходит ко второй половине X века». Отак, ні більше й ні менше. Куди

там якимсь німцем, англійцем чи французам змагатися з росіянами!

Чи розумів академік Ліхачов, що займається інтелектуальним шулерством? Бо в X ст. ні Росії, ні російської літератури не було. Була Русь, що етнічно передувала Україні. Гадаю, Ліхачов це розумів. На те він академік! У деяких своїх роботах учений все-таки розмежував терміни «руський» та «русский» (див. Ліхачев Д. С. Киев — мать городов русских// Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность. — К. 1987. — С. 6-14). Правда, робилося це для «вузьких спеціалістів».

Однак мене зовсім не дивують ні ліхачови, ні солженіцини, ні гузеєви... Не дивують і закордонні вчені-гуманітарії. Де їм розібратися в термінологічних тонкощах між «руський» і «російський»? Тим більше, що перебувають вони під могутнім впливом російської русистики.

Дивують співвітчизники, які здали свій етнонім «Русь» сусідам, а тепер навіть не знають про це. Якось у журналі «Київська Русь» я дав собі таку характеристику: вважаю себе українцем, але не в захопленні від цього етноніма. І, закономірно, дістав на горіхи від деяких патріотів: мовляв, немає в мене достатньої любові до Батьківщини. Дійсно, я далеко не в захваті від етноніма «Україна» — хоча б через те, що він є свідченням нашої поразки в етнімічній війні.

Закономірно, дехто питає: що таке етнімічна війна, чи не є це плодом фантазії автора?

Не є. Етнімічні війни — різновид інформаційних війн, які мають давню історію. Говорити про них можна довго. Наслідки цих війн не менш реальні, ніж війн гарячих. Тут варто навести слова американського мовознавця Едуарда Сепіра: «Люди живуть не тільки в об'єктивному світі й не тільки в світі громадської діяльності, вони значною мірою перебувають під впливом тієї конкретної мови, яка стала засобом впливу для цього суспільства». Як ми назвемо те чи інше явище, так воно й починає сприйматися.

Та поговорімо про етноніми. Для декого це прозвучить дивно, але назва народу може визначати його долю. Що, наприклад, означало для держави, більша частина населення якої не була слов'янською, присвоєння терміна «Русь»? Принаймні кілька речей: претензії на культурний і політичний спадок княжої

Русі Х—ХІІІ ст., відповідно, претензії на її території; слов'янізацію («русифікацію») не лише державної еліти, а й усього населення; лідерство в православному слов'янському світі й імперські амбіції як «захисника православних». А що означало для нас утрата етноніма «Русь»? Ігнорування свого величезного культурного спадку Х—ХVІІІ ст., свідому чи не-свідому відмову від своїх периферійних територій та регіонального лідерства. Багато кому це не сподобається, але треба сказати чесно: набуття нового етноніма (Україна, тобто окраїнна земля) означало для нас маргіналізацію та поразку перед росіянами, які привласнили наш етнонім.

Професор Я. Дашкевич небезпідставно вважав, що Україна «має культивувати своє первісне ім'я «Русь», оточуючи його пошаною, пієтетом, — та відверто говорити про те, що його вкрали і загарбали. Так, як вкрали і загарбали все те, чим визначався зміст поняття «Русі». Далі він зазначав: «На сьогодні цілком ясно, що зміна назви «Русь», «русини» на «Україна», «українці» — це не підміна гірших назв кращими (як то було в колоніальних та напівколоніальних країнах, коли Цейлон замінили на Шрі Ланка, а Сіам на Таїланд), а вимушений захід, щоб позбутися загрози насильницької асиміляції поневоловачами. Українців примусили змінити національне ім'я — і це був тривалий некерований процес, який визрів у надрах народу та відшукав пропагандистів для проведення такої кардинальної переміни. Нові назви не запроваджували, як подекуди, державним декретом, бо в період здійснення процесу заміни етнонімії власної держави не було, а окупанти всіма способами намагалися не допустити потрібного результату».

На жаль, в Україні ці питання сором'язливо замовчують-ся. Певно, щоб не дратувати «старшого брата»?

Питання для самоперевірки:

1. В якій літописній пам'ятці більше 270 разів згадується поняття «Русь» і однокореневі з ним?
2. Яка суть поняття «етнонімічна війна»?
3. Чому питання «Звідки пішла Руська земля?» таке важливе для сучасних українців?
4. Чому, на думку видатного вченого-історика Ярослава Дашкевича Україна «має культивувати своє первісне ім'я Русь»?

Марко-Роберт СТЕХ

ПРО РУСЬ І РУСЬКУ СПАДЩИНУ**

У знаменитому есеєві «The Pověst' vremennyx lět and the Question of Truth» [«Повість временних літ» та питання правди] (1983) (есеєві, який я рекомендував би кожному, хто хоче краще зрозуміти проблеми історичної достовірності подій описаних в руських літописах) Омелян Пріцак обговорив питання редакційних втручань в оновлений текст «Повісті временних літ», підготовлений 1118 р. уперше під протекторатом київського князівського двору.

Хоча оту версію «Повісті» записано за панування Володимира Мономаха, редактор був людиною на службі в його сина Мстислава (Гаральда) (згодом названого Великим). Віддзеркалюючи близькі зв'язки Мстислава із Скандинавією (був же він сином данської княжни та був одружений з дочкою шведського короля), редакція літопису 1118 р., на противагу ранішим редакціям, нараз приписала скандинавським варягам особливо важливу роль у заснуванні Київської держави і з ними поєднала етно-територіальну назву «Русь». Це й стало згодом безпосередньою спонукою для виникнення сформульованої німцями Г. Баєром та Г. Міллером, а згодом підхопленої росіянами від Карамзіна до Соловйова, норманістської концепції походження руської держави.

Інший провідний дослідник руської спадщини Михайло Брайчевський у своєму фундаментальному дослідженні «Походження Русі» так прокоментував цю тему: «Пізніше, на початку XII ст., наївна норманістська концепція одного з редакторів «Повісті временних літ» внесла в цей літописний текст певну невідповідність і плутанину» (ст. 160).

Пізніше знайдення етноніму «Русь» в компіляції Псевдозахарії, сірійського автора із VI ст. (себто з часу, коли жодного нор-

---

** <http://litakcent.com/2012/03/09/ochyma-kultury-16-pro-rus-i-rusku-spadschynu/>

мана ще не могло бути у південно-східньому кутку Східної Європи — поміж Дніпром і Кавказом, — про який ідеться в тому джерелі), здавалося, мусило б поставити край усім дальшим спекуляціям про норманські корені назви «Русь». Тим не менш, питання походження цієї назви та її точного первісного значення воно аж ніяк не допомогло пояснити.

Зате щодо значення і змісту етно-топоніму «Русь» в часи існування Київської держави, а то й після її падіння, аж до початку XV ст., уже, по суті, нема сумнівів. Як руські літописи, так і чужі джерела в цьому відношенні одностайні. Попри прискіпливий нагляд радянських цензорів, Брайчевський у 1968 р. (в цьому ж дослідженні «Походження Русі»), усупереч обов'язковим цитатам з Леніна про, мовляв, «близькість українського та російського народів», і додану на кінці речення про те, як «в наші дні українці, росіяни і білоруси в братній сім'ї народів СРСР успішно будують комунізм», точно документує специфічне вживання назви «Русь» для позначення (до XII ст.) Київщини, Чернігівщини та Переяславщини, а згодом ще й Галичини й Волині, чітко розмежуючи «Русь» від решти земель імперії Рюриковичів, а вже особливо Залісся, себто територій Суздаля й Владіміра на Клязмі.

Питанням походження назви «Русь» і найбезпосереднішого стосунку сучасних українців до руської спадщини останнім часом присвячено чимало як наукових, так і популярно-наукових публікацій відомих українських істориків: Валерія Степанкова, Григорія Півторака, Петра Кралука, Кирила Галушка, Олександра Палія, Ігоря Сюдюкова, тощо, тощо. Треба сподіватися, що усвідомлення спертого на великий масив джерельних матеріалів факту приналежності назви «Русь», у першу чергу, до специфічно українського контексту скоро стане загальновідомим і загальновизнаним серед усіх мешканців України.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає застосування принципу Миколи Зерова «до джерел» у вивченні походження і змісту терміна «Русь»?
2. Норманська теорія походження терміна «Русь» (суть, автори та час створення).

Які російські дослідники її підтримали?

3. Суть антинорманської теорії походження терміна «Русь».
4. Які історичні пам'ятки підтверджують правдивість антинорманської теорії походження терміна «Русь»?
5. Які землі позначалися назвою «Русь» у середньовічних руських і чужих літописах?
6. З якого часу Руссю називають і західноукраїнські землі (Галичину і Волинь)?
7. Як називають північні землі Київської держави (Суздальське князівство), із яких сформувалася Московська держава? (Назвіть історичні пам'ятки, у яких є відповідні згадки).
8. Як позначали на мапі європейські картографи землі нинішньої України та Росії?
9. З якого часу в московських текстах землі московських і суздальських князів починають поєднувати з назвою Русь?
10. Який факт давав московитянам указувати на свою приналежність до Русі?
11. Яке відношення до назви Русь і київської спадщини мають сучасні росіяни? (Обґрунтування академіка Григорія Півторака).
12. Чому, на думку Ігоря Костецького, українці повинні допомогти росіянам у віднайденні своєї національної ідентичності?

Марко-Роберт СТЕХ
ПРО «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»^{††}

---

^{††} <http://litakcent.com/2011/11/25/ochyma-kultury-2/>

2008 р. у київському видавництві «Обереги» появилася книжка «Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»» колишнього професора Гарвардського університету та довголітнього директора Українського Наукового Інституту в Гарварді, Омеляна Пріцака. Ця книжка залишилася, на жаль, практично не поміченою в Україні, при чому не тільки «пересічним читачем», а й спеціалістами. («ЛітАкцент» помістив один із нечисленних відгуків: «І знову про те, хто і коли створив «Слово о полку Ігоревім»» Петра Білоуса).

А оскільки на Заході книжка не продавалася й туди потрапило, більш-менш випадково, маленьке число примірників, там теж вона не мала практично жодного відгуку. А шкода, бо це, без сумніву, одна з найважливіших студій нашого літературного шедедру, яка авторитетно розвінчує значну кількість неточностей та контрверсій створених навколо «Слова» упродовж віків.

Найдетальніше Пріцак відгукується на видану 2003 р. у тому ж таки Гарварді дослідження Едварда Кінана «Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor' Tale», яке нібито «доказало», що «Слово» було підробкою кінця XVIII ст. і яке свого часу викликало досить багато обурених, проте, на жаль, зовсім непрофесійних (істерично-демагогічних) відгуків як в Україні, так і в еміграції. На відміну від того, Омелян Пріцак із великим знанням та ерудицією виявляє й спростовує ключові помилки Кінана, які привели того відомого науковця до необґрунтованих висновків.

Але насамперед він викладає і обґрунтовує вельми переконливу і цікаву теорію походження твору, сперту на свої понад 50-літні дослідження «Слова», за якою встановлює рік написання (1202 р.) та особу найімовірнішого, на його думку, автора: галицького боярина Володислава Кормильчича. На жаль, Омелян Пріцак помер, не завершивши праці, і деякі розділи залишаються фрагментарними, недописаними. Тим не менш, як на мене, це чи не найсерйозніше дослідження нашого шедедру колись написане українським ученим.

І мушу додати одне доповнення до моєї передачі. Коли я згадую абсолютно неадекватний відгук на книжку Кінана з боку українських науковців та інтелектуалів як в Україні, так і в еміграції, я, на жаль, не згадую фахової та врівноваженої рецензії Олекси

Мишанича, яку я знайшов та прочитав щойно після запису телесюжету. Шкода мені, що я про неї не зміг згадати в ефірі. Однак ця одна розумна і професійна стаття здається лише отим винятком із правила, яке його підтверджує. Факт залишається фактом, що українці не тільки залишають студії одного з найбільших шедеврів нашої літератури в руках чужих (насамперед російських) науковців, які, м'яко кажучи, далеко не завжди насвітлюють цей твір з об'єктивної перспективи, але й виявляють апатію і байдужість до цієї теми навіть тоді, коли українські дослідники здійснюють в цій ділянці автентичні відкриття. Сумніваюся, що в таких сусідніх культурах, як польська чи російська, подібна ситуація могла б мати місце.

Питання для самоконтролю

1. Що стало підставою для виникнення сумнівів щодо автентичності «Слова о полку Ігоревім»?
2. Хто спричинився до наукової контроверсії навколо «Слова о полку Ігоревім» у ХХ ст.?
3. Де здійснювалися найсерйозніші дослідження «Слова о полку Ігоревім» у 30-х роках ХХ ст.?
4. Які два професори Гарвардського університету дискутували про авторство «Слова о полку Ігоревім»?
5. Чий переклад «Слова о полку Ігоревім», на думку Марка-Роберта Стеха, заслуговує на особливу увагу поціновувачів філігранного поетичного слова?

Валерій ЛЕПАХІН

ІКОНА ТА ІКОНІЧНІСТЬ^{††}

«Грецькою мовою слово «ікона» має декілька значень, основні з яких такі: «зображення», «образ», «мисленний образ», «бачення», «уподібнення». Така полісемічність (багатозначність – М.Л.) слова «ікона» не могла не вплинути на розробку богослов'я ікони, на певні суттєві сторони розуміння самої ікони та іконопису як особливого виду мистецтва, на характер іконопочитання та іконоборське мислення. Для носія мови, візантієця, слово «ікона» було сповнене значенням, неадекватним сучасному, воно включало в себе цілу гаму відтінків (семантичних, емоційних, асоціативних). Оскільки слово «ікона» в інших мовах запозичене і до певної міри залишається варваризмом і сьогодні, всі ці відтінки притемнюються, затираються або зовсім зникають. Цьому сприяє і сучасна ментальність, виплекана на інших, часто протилежних до ранньохристиянських, світоглядних та естетичних принципах.

У нашій мові слово «ікона» закріпилося за священним зображенням як предметом культу і почитання. Відлуння слова «образ» у понятті «ікона» - ледь помітне. В свою чергу, образ, хоч і вживається як синонім «ікони», все ж частіше служить для означення абстрактного духовного уявлення про предмет чи явище і має ширше поле слово спорідненості. Цього поділу на образ та ікону не було в грецькій мові, про що свідчить вся епоха боротьби з іконоборством та подальший розвиток богослов'я ікони».

З наведених вище значень слова «Ікона» ми б хотіли звернути увагу на два такі значення: «зображення» і «мисленний образ»... Ця нескладна операція допомагає нам побачити, що грецькою мовою слово «ікона» синтетично означає і матеріальне (зображення), і духовне (мисленний образ) у їх нерозривному взаємозв'язку».

«Іконообраз – це один із найблагодатніших провідників божественної енергії. Ікона – синергійна, вона не тільки свідчить про інший світ, не просто показує святість і закликає до віри, але благодаттю, що перебуває на ній, впливає на людину, втягує її в іконічне Богоспівкування, яке преображує людину зсередини.

---

^{††} Ікона та іконічність. - Львів: Свічадо, 2001, 288 с.

При цьому ікона лише тоді починає діяти в усій своїй синергійній повноті, таємничій, але реальній силі, коли людина робить крок до неї, коли відкриває себе для сприйняття благодаті. Вплив божественної енергії іконо образу у свою чергу розвиває саму здатність сприймати іконо образи у всій їх глибині, відкриває «духовні очі», якими людина починає «бачити невидиме» і так через споглядання іконо образів походить до первообразів, до самого Первообразу, до Бога невидимого. Ікона розбуджує в людині приховані первинні пласти власного духовного досвіду (немовби забутого через гріхопадіння), досвіду, спорідненого із тим, який відбитий і виявлений на іконо образі. Завдяки цьому вона виводить людину із царства емпірії, занурює її в антиномічне двоєдине синергійне Боголюдське буття. Будучи немовби згустком божественних енергій, іконо образ «втягує» людину на шлях спасіння і підтримує її на цьому шляху. Тут, поряд із синергійністю, як її наслідок, виявляється ще одна характеристика іконо образу – сотеріологічна.

Ікона – це, безперечно, храмова прикраса, проте її естетична функція – не головна. Ікону пишуть не з естетичною метою, але, насамперед, для молитви: соборної (при богослужінні) та особистої. Ікона покликана проповідувати буття Бога, свідчити про Нього, утверджувати людину у вірі, надії, любові, закликати до благоговіння перед Господом і до молитви, допомагати молитися. Естетична досконалість ікони може усьому цьому сприяти, але... церква знає багато чудотворних ікон, що не відзначаються високими естетичними вартостями, та це не заважає їм бути чудотворними й особливо шанованими у народі. Ідеал іконописця – не є естетично виконаний твір, за яким полували б музеї. Надзавдання іконописця – написати чудотворну ікону... Чудотворна ікона найбільш наочно виражає ідею синергійності іконообразу, ідею взаємодії Божого і людського, сприяння Божого людському. Згідно з древнім православним переданням, перший іконописець – апостол і євангелист Лука – показав написані ним образи Пресвятої Богородиці із предвічним Немовлям на руках Самій Богоматері, і вона не просто схвалила їх, а освятила Своїм благословенням...

Іконообраз, що синергійно перебуває одночасно у двох світах, неначе айсберг. Естетичний погляд бачить у ньому лише те, що піднімається над поверхнею, велика ж, глибинна частина, що

перебуває під водою, схована від очей. Ця невидима частина стає видимою для «духовних очей» віри, що очищуються молитвою, постом, добрими ділами і осягають здатність видіння невидимого. Завдяки тому, що ікона – це наочна синергійна двоєдиність земного і небесного, вона стає одним із найважливіших провідників Божої благодаті. Людина починає безпосередньо відчувати це при молитві перед іконою, при чудесному одержанні дару, про який прохала»..

Про храмове дійство як синтез мистецтв.

«Найбільш повно і докладно проаналізував богослужіння, або «храмове дійство», із точки зору синтезу мистецтв о. Павло Флоренський. Він виділяє основні види церковного мистецтва і допоміжні. До основних він відносить архітектуру, стінопис (фрески), іконопис, вокальне мистецтво і церковну поезію разом із мистецтвом її читання... Заслуга П. Флоренського у максимальному розширенні поняття «мистецтво», включення у нього всіх «допоміжних» елементів богослужіння. Так, він говорить про «мистецтво вогню», тобто освітлення храму й ікон живим, природним світлом лампад і свічок, «мистецтво диму», тобто, про кадження храму, ікон, молільників, які багаторазово повторюються впродовж богослужінь, «мистецтво запаху», пов'язане з кадженням, із використанням елею та інших пахоців, «мистецтво одежі».., про рухи священників і співслужачих, про своєрідну «хореографію», помітну у розміреності церковних рухів при входах і виходах церковнослужителів. Навіть такі подробиці, як специфічні дотики до різноманітних поверхонь, до священних речей з різноманітного матеріалу... входить до складу цілого дійства».

Важливим моментом богослуження є також те, що воно розраховане не на «глядача», а на «учасника». В ідеалі людина повинна сприймати храмове дійство в його повному обсязі, в єдності його складових частин..

Дуже цікава думка о. П. Флоренського про те, що, наприклад, «ікона в музеї існує фальшиво, бо вона перебуває поза своїм органічним зв'язком з іншими видами мистецтва. Вона вирвана з природного для неї богослужбового контексту, не бере участь у богослужінні, позбавлена почитательного, благочестивого, молитовного ставлення до себе. Дуже важливо і те, що замість свічок і

лампад її освітлює електричне світло, як вбиває фарбу та порушує «рівновагу колірних мас».

Не можемо не навести також думку св. Йоана Кронштадського: «Церква храмом і Богослужінням діє на цілу людину, виховує її повністю: діє на її зір, слух, нюх, дотик, смак, уяву, на почуття, на розум і волю боголіпністю ікон й усього храму, дзвоном, співом, кадильним фіміамом, цілуванням Євангелія, хреста, святих ікон, просфорами, співом і милозвучним читанням Писань».

«Іконообраз – це якесь зодягнене у якусь доступну для безпосереднього сприйняття форму реальне одкровення Божественного у людському, небесного у земному, невидимого у видимому» (с.91).

Питання для самоконтролю:

1. Яке значення в перекладі з грецької мови слова «ікона»?
2. У чому полягає синкретизм церковного богослужіння?
3. Яка головна функція ікони?
4. Які основні й допоміжні види церковного мистецтва виокремлює філософ і богослов о. Павло Флоренський?
5. У чому полягає духовне значення ікони?

Дмитро СТЕПОВИК

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІКОНИ Х-ХХ СТОЛІТЬ^{§§}

«Перебуваючи перед тим у неволі та рабстві, тепер козаки живуть у radoшах, веселошах та на волі; спорудили собі церкви, створили Боговгодні ікони, чесні й божественні іконостаси та корогви. Як ми зауважили, церкви одна від одної величніші, кращі, чарівніші, вищі й більші; іконостаси, різьби та ікони одні від одних гарніші й досконаліші; навіть сільські храми один кращій від іншого».

Передмова

Провідні мистецтвознавці різних країн світу в другій половині ХХ століття почали приділяти особливу увагу іконознавству, зокрема таким його царинам, як духовна природа ікони, її відмінність од інших видів релігійного малярства, історія ікони в різних країнах християнської культурної традиції, теологія ікони, іконографія, іконологія, техніка іконного малювання.

...Ікона в храмі змалку звична для нашого ока. Вона – не екзотика (саме так часом сприймають її представники західної християнської цивілізації), а необхідний атрибут Богослужіння і навіть хатнього «святого куточка», де мільйони наших віруючих співвітчизників щоранку й щовечора підносять молитви до Бога.

...Пробудження інтересу до ікони в усьому світі є вельми позитивним явищем. Але тут криються й негативні моменти. Суто наукова цікавість поступово перейшла на рівень торгівлі, антикваріату, навіть злочинства, мафії. Викрадання творів мистецтва з музеїв та приватних зібрань у найпершу чергу торкнулися ікони. Цей факт є неймовірним парадоксом і подвійним злочином. Адже ікона – то частина «зображальної Біблії», а «Біблія» вважає крадіжку одним із найбільших гріхів, записаним серед десяти основоположних Божих заповідей. Крадіжка святині як матеріальної цінності, як коштовної речі є справою неймовірною, позбавленою будь-якої логіки. Але, на жаль, згубний процес не припиняється. Україна в цьому плані зазнала чи не найбільших збитків: понад 70 років тоталітарного режиму ікона, разом з іншим мистецтвом Це-

---

^{§§} http://uartlib.org/downloads/Stepovik_IconHistory_uartlib.org.PDF

рки, вважалася чимось ворожим. Нищення ікон в Україні – то загальновідомий культурний геноцид. Однак і те, що чудом збереглося, почали поступово розкрадати й вивозити в західні країни на продаж збирачам сакрального мистецтва.

Державні органи захисту культури в так званій «Радянській Україні», поставивши все християнське мистецтво фактично поза законом, активно сприяли руйнуванню храмової архітектури, нищенню й розкраданню ікон. Чудом збереглися лише давні музейні зібрання, серед них – колекція Національного музею українського образотворчого мистецтва у Києві... і дуже цінна колекція Національного музею у Львові (зібрана професором Іларіоном Свенціцьким за дорученням Митрополита Української Греко-Католицької Церкви Андрія Шептицького). Це два найбільші зібрання українських ікон у світі.

...У переліку наших найболючіших втрат на мистецькій ниві необхідно згадати ще одну, вельми своєрідну. Україна сьогодні не є власницею своїх найдавніших ікон – епохи Київської Русі. Їх уціліло небагато, але всі вони виняткової мистецької й духовної цінності. Головні з них – Белзька ікона Богоматері, відома ще під назвою «Ченстоховська», зберігається в монастирі Павлинів на Ясній Горі в Ченстохові в Польщі; Вишгородська ікона Богоматері або «Владімірская» - у Третьяковській галереї в Москві; святий Юрій Воїн (Георгій) – в Успенському соборі Московського кремля; Богородиця Велика Панагія, відома ще під назвами «Знамення» й «Оранта» та Устюзьке Благовіщення – в Третьяковській галереї; Ангел Золоте Волосся – в Російському музеї в Санкт-Петербурзі; Спас Нерукотворний, Дмитро Солунський, Моління (Ісус Христос з архангелами Михаїлом та Гавриїлом), Успіння, Микола Чудотворець зі святими на полях, Печерська Богородиця з Антонієм I Теодосієм – усі в Третьяковській галереї.

Питання для самоконтролю:

1. Чому ікона змалку була звична для українця?
2. Поясніть вислів: «Ікона – це частина зображальної Біблії».
3. Назвіть найбільші зібрання ікон у світі.
4. Назвіть найдавніші ікони епохи України-Руси, які не зберігаються в Україні і не є її власністю.

Анатолій МАКАРОВ

СВІТЛО УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО***

Дивна доля в Бароко. В жодної іншої культурної традиції не було таких могутніх переконаних і винахідливих ворогів, як у нього.

Його критикували й просто ганили. Ганили довго й наполегливо, виносячи на суд людський і справді притаманні йому слабкості й хиби домислені, вигадані і тому особливо небезпечні для його репутації.

В культурі бароко було чимало такого, що зовсім не імпонувало наступним поколінням, не вписувалось у їхній світогляд або пробуджувало почуття, які вони прагнули б забути.

Йому судилося розмовляти з майбутніми поколіннями і, зокрема, з нами, людьми кінця ХХ століття через голови глухих до його мудрості спадкоємців.

І тому недивно, що донедавна, ще в 60-і роки, розмови про культурну спадщину 17 століття починалися з вибачливих інтонацій, численних «але» і всіляких застережень. Здебільшого йшлося про занепад і деградацію, байдужість до соціально-політичних проблем, штукарство і несмак. Мистецтво Бароко звинувачували у заграванні з феодальною реакцією і пропаганді ідей єзуїтів. Йому приписували також безжурний гедонізм і втечу від життя у «хворобливу містику».

Об'єктивну оцінку досягнень культури Бароко чи не вперше дав німецький мистецтвознавець Генріх Вельфлін у книзі «Ренесанс і Бароко» (1888). Порівнюючи естетику Ренесансу й Бароко, він дійшов висновку, який став основою усіх подальших досліджень мистецтва 17 століття: «Існує краса цілком ясної, вповні сприйнятної форми, й поряд з нею краса, яка ґрунтується якраз на неповному сприйнятті, на таємничості, яка ніколи цілком не розкриває свого обличчя, на загадковості, яка щомиті набуває іншого вигляду» (!!!)

Суть конфлікту між Бароко та іншими, позначеними рисами прямолінійного раціоналізму, епохами культури, слід шукати, на думку Г. Вельфліна, в його пристрасті до «форм, що містили в собі

*** http://uartlib.org/downloads/BarokoLight_uartlib.org.pdf

певний елемент неосязності», в його прагненні до «ясності неясного». Воно відкривало «нову галузь почуття», коли «душа прагне розчинитись у висотах непомірного і безмежного» * !!!!!) Йдучи далі за думкою Г. Вельфліна, можна сказати, що саме цими своїми фантастичними пориваннями культура Бароко не лише не задовольняла, але й дратувала своїх надто «реалістично» настроєних спадкоємців, знайшовши вдячний відгул лише в серцях романтиків 19 століття.

Навряд чи доцільно аналізувати тут відмінності світоглядних концепцій 17, 18 і 19 століть. Наразі для нас важливо лише те, що цілком прийнятне для людей 17 століття почуття «ясності неясного», тобто реальної присутності в житті чогось незбагненого для розуму, непрозоро-темного і незвичайного, виявилось чужим «реалістичному» світовідчуттю багатьох наступних поколінь з їхньою нерідко агресивно-войовничою вірою в здоровий глузд, у всесилля розуму, науки, освіти, технічного й соціального прогресу, з їхньою схильністю до обережності, поміркованості стосовно всього, що має відношення до загадкових глибин людської психіки, інтуїції та інших засобів пізнання, які не підкоряються вимогам дискретного аналізу й формальної логіки.

В умовах наростання однобічно-реалістичних тенденцій у духовному житті 18 століття культура Бароко втрачає свою пізнавальну й естетичну цінність. Сам конфлікт барокової культури і навколишнього життя виникає вже в часи її розквіту, оскільки і наприкінці 16, і впродовж усього 17 століття ренесансна ідея створення чіткої і «розумної» картини світу також не втрачала свого впливу на людські душі.

С.61. У добу Бароко відбувається нагромадження цінного досвіду одночасно в двох галузях – явного (ясного) і неявного (неясного) знання. Вони репрезентовані в культурі Нового часу (!!!!!) за допомогою двох знакових систем – науки і мистецтва.

Відповідно до цього зростає й інтерес філософії до різноманітних форм позалогічного мислення (наприклад, релігійного, архаїчного, художнього, містичного, сновидного, емоційно-афективного, неадекватного й патологічного). Інтерес 17 століття до всього неясного, алогічно-іраціонального в психіці людини знайшов своє яскраве вираження в теорії перцепції й аперцепції Г.Лейбніца як двох форм психічного відображення, яка фактично

реабілітує гнані ортодоксальними раціоналістами неясні й неоднозначні знання людини, суть яких не може бути виражена за допомогою логічно чітких вербальних означень. Такі знання перебувають здебільшого поза словом, поєднуючись із ним лише у слові-метафорі, слові з логічно розмитим смисловим краєм. Таке знання репрезентує мистецтво. І хоч воно до часу не протиставляє себе науці, прямі контакти між їх сферами стають дедалі проблематичнішими.

Людина Бароко – наш духовний прототип. Вона вчиться мислити двома мовами – чіткими логічними означеннями науки і багатозначними образами, алегоріями і символами мистецтва. Одна її мова – це мова тих, хто прагне проникнути у глибокі та часом сумні та страшні для самої людини таємниці природи. Друга її мова – мова молитви, віри у вищий сенс світобудови й людської доброти. У ній відбилася та мудрість, яка з'єднує віки і не дає людині загинути через свій розум, який давно вже посварив її зі світом, природою, Богом, самою собою.

Сплеск художнього мислення в добу Бароко був спричинений не до кінця усвідомленим страхом людини того часу перед власним розумом і намаганням розвинути в собі такі форми мислення, які обергли б її життєві цінності від раціоналістичного скептицизму.

Козацький собор – небо на землі.

За давньою українською традицією, той, кого називають козаком, не обов'язково військова людина. Він має бути, насамперед, «справжнім чоловіком». Мужнім, освіченим, розумним, із високим почуттям власної гідності. І що особливо цінується в людині-козаку – це його лицарство, тобто готовність служити високій ідеї, громаді, ставати на оборону гнаного, слабого, переслідуваного. Інакше кажучи, козак – ідеал, український архетип чоловіка.

У такому ідеалі чоловіка відбилася вся українська історія, а особливо історія 17 століття з його прагненням до освіти, миру, людяності – і водночас із безконечними війнами, безконечними смертями в ім'я віри і свободи. До народження цього неповторного для всього слов'янського світу типу людини мали причетність найрізноманітніші верстви українського народу (починаючи

від чернецтва і кінчаючи селянством). Не було жодної, яка б не вклала в неї частинки своєї душі і розуму. В реальному житті його любили і багато що йому вибачали. Про загальну любов до козака і про складність його душевного світу з великим розумінням писав свого часу П. Куліш у «Чорній раді»: «Чим же то, чим тії заporожці так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечно да разом якось смутно дивились на Божий мир. Гуляли вони й гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба їм було ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полову. Може, тим, що Запорожже споконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було Запорожже, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно припадало так до душі всякому».(с.185).

Багато роздумував над загадкою козацької душі й Д. Яворницький. Виходячи з його міркувань, можна сказати, що помічена П. Кулішем романтична її складність пояснюється насамперед самим способом життя запорозького козацтва, який не давав людині змоги досягти душевної рівноваги, заспокоїтись, втягнутись у плін буденності. Та й як могла виникнути буденна психологія в тих, хто майже постійно перебував поза буденністю. Бурхливе козацьке життя сповнювало людську душу суперечливими пристрастями і непримиренними бажаннями. "Тут. – писав Д Яворницький про Січ, - було своєрідне молодецтво й особливий, епікурейський погляд на життя людини котра обтяжує себе працею й турботами, не розуміючи справжнього сенсу життя з точки зору веселого й дозвільного спостерігача, запорожець знав і похмурі думи: в основі характеру козака, як і кожної руської людини, завжди зауважувалася якась двоїстість: то він дуже веселий, жартівливий і цікавий, то дуже сумний, мовчазний, похмурий і недоступний. Ця двоїстість впливала, звичайно, із самого способу життя запорізького козака: не маючи у себе в січі ні роду, ні племені..., відрізаний від сім'ї, постійно дивлячись в очі смерті, козак, зрозуміло, споглядав усе безтурботно й намагався свій короткий вік скрасити різними задоволеннями, доступними йому на Січі. З іншого боку, туга за далекою батьківщиною, покинутими на розсуд долі дорогими рідними, а може, й за милою козацькому серцю

«коханкою», черствість одиноких товаришів, роздуми про наступну безпомічну старість змушували козака не раз впадати в сумні роздуми й цуратися будь-яких веселощів». (Яворницький).

Зазначену істориками пізніших часів романтичну складність козацької душі помічали й митці далекого 17 століття. Вони цінували її значно менше, ніж звичайні вояцькі риси козацької вдачі, рідко акцентували на ній. І все ж таки в нас є підстави твердити, що в деяких випадках художники Бароко, випереджаючи пізніших поетів-романтиків, цілком свідомо поетизували складність духовного світу козака. Саме тому, мабуть, на живописних портретах того часу козацькі вожді іноді зовсім не схожі на тих бувалих, відчайдушних вояків, якими вони в більшості випадків і були насправді. Зображені на них красиві, сильні, але чимось засмучені люди нагадують скоріше філософів і поетів, аніж гетьманів і полковників. Якась потаємна думка, як чорна тінь, причаїлась в очах наказного гетьмана Івана Сулими. Глибока філософська задума – у погляді Михайла Миклашевського. І вже зовсім незрозумілі для сучасного глядача сліди гоголівських невидимих сліз на обличчі командуючого найбільшим на Україні ніжинським полком Івана Гуляницького. ТО вже справді засмучений бідами землі й виснажений думками про власну недосконалість чернець із золотою булавою в руках, Гамлет у ролі намісника войовничого козацького краю...

...Характерно, що і в класичному варіанті живописного образу козака-бандуриста 18 століття П. Жолтовський не знаходить ані рис «суворого воїна», ані «грізного виразу гайдамацького Мамая». Улюблений герой народного живопису, козак-музика сидить один серед степу в глибокому елегійному роздумі і згадує минуле козацтва... ..І в народному середовищі з образом козака часто пов'язується уявлення про сум елегійних роздумів на самоті, що може дозволити собі лише духовно багата людина (виділено нами –М.Л.).

Образ одухотвореного воїна, лицаря-філософа, створюваний українською культурою 17 століття, не був поетичною фікцією, грою фантазії митців, підігрітою тодішньою патріотичною пропагандою. Козацтво справді-таки являло собою значну культурну силу, причетну до складних, а часом і драматичних духовних шувань своєї доби. Пояснюючи цей безпрецедентний в історії факт

напруженого духовного життя величезного військового з'єднання, М. Грушевський зазначив, що таке могло статися через певні історичні причини. «Мусимо пам'ятати, - писав він, - що в тодішній масі козаччини одчайдушні козацькі Мамаї були тільки певною частиною, а переважну більшість складали елементи, настроєні культурно: і городянсько-хліборобська, і ремісничо-сільська, і міщанська людність, прив'язана цілим серцем до того, що вважалося підвалинами культурного, національного життя. А на чолі козаччини стояли в значній частині люди, що були плоттю від плоті і кістю від кості тої української інтелігенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу. Були то люди з шляхетних і міщанських кіл українських, вихованці нових шкіл» (Грушевський).

Українське Бароко 17 століття нерідко називають козацьким., бо саме воно, козацтво, було носієм нового художнього смаку. Відомо чимало видатних творів архітектури і живопису, створених на замовлення козацької старшини. Але козацтво не лише споживало художні цінності, виступаючи в ролі багатого замовника. Будучи насамперед величезною військовою і значною суспільно-політичною силою, воно виявилось також здатним утворити власне творче середовище й виступати на кону духовного життя народу ще й як творець самобутніх художніх цінностей. Козацькі думи, козацькі пісні, козацькі танці, козацькі літописи, ікони, козацькі собори – все це не порожні слова. За ними – величезний духовний досвід 17-18 століть, значну частину якого пощастило втілити у своїй художній діяльності саме козацтву. Все це залишило в культурній свідомості народу найглибший слід. А краса козацького мистецтва породила легенди під булавою гетьманів, про козацьку країну тихих вод і ясних зір.

...Те, що формування українського національного мистецтва збіглося з пануванням на політичній арені козацтва, мало велике значення для всієї його подальшої долі.

Для будь-якої культури особливо важливо, хто стояв біля її колиски, чіми турботами вона зводилась на ноги. В Росії подібну функцію виконувало дворянство, і тому не дивно, що російська культура тривалий час (вважається, «до Пушкіна»)

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає, так званий, «епікурейський погляд на життя»?
2. Чому козацький собор уважався «небом на землі»?
3. Чому людина епохи бароко вважається прототипом сучасного українця?
4. Яка була роль козацтва у збереженні рідної мови?
5. Як трактував Д. Яворницький особливе світобачення козацтва?

Євген МАЛАНЮК

НАРИСИ З ІСТОРІЇ НАШОЇ КУЛЬТУРИ (ДОБА КОЗАЧЧИНИ)

Як вже не раз підкреслювалося, історія взагалі, а історія культури зокрема — то є процес, в якому кожна подія чи явище має за собою свою генетичну лінію. Насіння наступної доби вже посіяне в добі попередній. Якою б "несподіванкою", ба й "чудом" нашої історії не видавалося явище Козацтва для нас, чи, тим більше, для чужинця, — Козацтво не було "випадком", не впало з неба історії раптом на терени Батьківщини, де, здавалося, політична історія народу-господаря закінчилася, бо на арені її забракло історіотворчих сил нації.

Справді, на перший погляд, є то чудом нашої історії: обезголовлений національний організм — власним внутрішнім зусиллям — вирощує собі голову. Провідна верства — здрібнілі князі й боярство, пізніше навіть єпископат — втягається механізмом польської державности, недостачі якого зручно компенсувала месіаністична ідея латинської "воюючої Церкви" та "ширення західної культури" на "диких", мовляв, теренах. І от, на зміну відумерлій аристократії "несподівано", бо в історично-короткім часі, з'являється аристократія нова, з'являється "чудом", бо ніби з "нічого" зроджена.

Козацтво було свого роду "варязтвом", з тією різницею, що не з'явилося ззовні, а було зроджене з лона обезголовленого національного тулубу.

Та в дійсності це історичне чудо нашої нації було логічним наслідком цілком реальних процесів, що їх лябораторією була саме західня половина всеукраїнської еліпси — терени ще свіжих руїн Галицько-Волинської Держави, терени князівства Волинського, твердині міст як Холм, Луцьк, Острог, Берестя, Львів. "Литва", ц. т. литовська династія, якби справді "розорала", а подих європейського заходу ті терени — засіяв.

Вже з кінця XV ст. з'являються перші відомості про козаків (слово походження, правдоподібно, тюркського і дуже давнього, сенс якого приблизно відповідає слову "вартувий"). Але в початках своїх Козацтво має характер виключно мілітарний, як форма пограничної самооборони і охорони народу на zagrożених татарським Кримом і Туреччиною рубежах національної території. І порівняно довгого шляху і трудних етапів було потрібно, щоб Козацтво набрало того провідницько-аристократичного значення, яке у всій своїй величчї появило допіру XVII ст. Отже, період кристалізації Козацтва, як стану, тривав коло півтора століття. І коли початок організації Козацтва — Запорозька Січ (1552 р.) — в'яжеться з ім'ям оспіваного в думках князя Дмитра Вишневецького, отже представника ще традиційної аристократії, то вже Козацтво, як виразна й організована національно-політична сила, з якою мусить рахуватися чужинний світ, зв'язане з ім'ям Петра Конашевича-Сагайдачного (1619-1622), незначного шляхтича з галицької Самбірщини і — що найприкметніше для нас — абсолювента Острозької Академії, де професорував Даміян Наливайко-старший — брат трагічного ватажка одного з попередніх козацьких повстань — Северина d11.IV. 1597).

В цім випадку "культура" ніби справді попереджує "політику", бо політичну кристалізацію Козацтва не можна собі уявити без утворених на західній зразок колегіумів в Острозі (1580), у Львові (біля 1590), врешті в Києві (1615). Сюди саме гетьман Сагайдачний переносить — по стількох роках бездержавного існування — свій осідок, як осередку не лише культурного, а й культурно-політичного (1620), властиво, як до відновленої столиці.

Ці культурні етапи Острог-Львів-Київ, зв'язані з постановням міщанських на "магдебурзькім праві" опертих братств, найбільш характеризують підготову і визрівання нової провідної верстви України і найвиразніш показують нам історичну лябораторію, в

якій сформувалося Козацтво до рівня тих завдань, що перед ним поставила історія. Ці культурні осередки, що пізніше виформували — за великого митрополита Петра Могили (1596-1647) — згодом таку славну Києво-Могилянську школу (академію) і відновили Київ, як культурний центр Батьківщини, — вони, властиво, приготували (а почасти й зродили) дійових осіб доби Барокко. Ці осередки стали школою, де нація сформувала й вишколила свій інтелект.

Не можна собі уявити бурхливо-динамічної, блискучої, славної, хоч вкінці й трагічної Хмельниччини — без цих шкільних осередків, без величезної суспільно-національної праці зв'язаних з тими осередками Братств, без періодичних, вперто повторюваних козацьких повстань до-Хмельниччини (К. Косинського — 1591 р., С. Наливайка — 1594, 96 рр., М. Дорошенка — 1624 р., Т. Трясила — 1630 р) П. Павлюка — 1637 р. і інших, не рахуючи в міжчасі відбух одчайдушних походів чорноморських — 1602 р., 1614 р., 1616 р.), повстань, що пішли під гаслом "віри і нації руської".

Наша бо "козаччина", мцмо ніби лише військового сенсу своєї назви і всупереч фальшуванню чужих чи ворожих історіографій, мала характер значно ширший за лише мілітарний. Вже стосунково рання Січ Запорозька мала аналогії з лицарсько-чернечим орденом, і цей її характер виразно плекав і поглиблював провід Війська Запорозького, незалежно від того, чи Січ' була лише Військовою Академією Нації і кадрами та арсеналом її армії, чи розросталася до розмірів своєїрідної (і пізніше досить зловісної) "республіки", своєїрідної Спарти в системі Руси-України.

Викристалізоване — а це якраз виступило в Хмельниччині — Козацтво було соціальним станом, що виконував обов'язки провідної верстви нації, станом аристократичним не лише "меча", а й "плуга", вживаючи влучного окреслення В. Липинського і розуміючи під словом "плуг" поняття культури в найбільш державотворчій значенні цього поняття. "Острог" і "Хортиця" були бігунами в процесі творення того стану. Острозька біблія (1581) і закурений порохом мушкет недавнього "низовця" — це могло б бути гербом тієї вікопомної доби на переломі XVI-XVII ст.

Козацтво не було "варязтвом" Княжої доби. Воно було органічно зв'язане з тілом нації, воно чуло під собою ґрунт Батьків-

щини. Козацтво обіймало всіх "ліпших людей" — чи то був нащадок князівського або боярського роду, чи то був повноправний "шляхтич Речі Посполитої", чи відважніший міщанин, чи недовчений богослов, чи врешті "посполитий" селянин. Козацтво — це було максимальне національно-патриотичне напруження цілого народу, цілої Батьківщини. Це була тотальна мобілізація всіх її духових і матеріальних, моральних і соціальних, культурних і політичних ресурсів.

Так само, як Січ здолала створити на території чужої держави — мілітарну республіку, так суспільство здолало — школами, братствами і безупинною боротьбою — створити "державу в державі", "Руську Річ Посполиту" (як дослівно скаржитьесь польський хроніст), в умовах-чужої й ворожої держави, в такому щільному ворожому оточенні, як, напр., у Львові.

Русь (у Львові XVI ст., де "було мало русинів, але багато Руси" — Е. М.) установляла собі консулів і проконсулів, дивні присяги чинила, від послушенства владі рідприсягала, сама собі свої суди і кари установляла, тих, що для чужинців працювали, за проклятих мала, до церемоній церковних не допускала й плювала на них.

Так плястично уняти найістотніше в тодішнім процесі міг тільки чужинець. Скупі, на жаль, уривки наших історичних документів вповні підтверджують ворожою рукою накреслений образ.

Певно, міряючи історичним мірилом, час властивого формування козацької еліти був закороткий, щоб цей органічний процес кристалізації нової провідної верстви в новій Державі був вповні закінчений. Коли ми візьмемо, з одного боку, такого представника тієї еліти, як магнатського роду Юрія Немирича, вихованця Оксфорду й Парижу*), а з другого, такого, наприклад, полковника Гладкого, що, як занотував шведський дипломатичний агент 26.11.1651 р., мав (напідпитку) говорити: "Eu, Chmielnicky... du wirst nimmer Koenig werden, sondern wie du an itzo bist, sein und verblieben unser Bruder und Towarisz" (див. у В. Липинського — "Z dziejow Ukrainy", або в "Україна на переломі"). Зрештою, цей Матвій Гладкий, полков*) Ю. Немрич був шанований в європейському науковому світі як автор творів, Discursus de bello moscovito та

Periphrasis et paraphrasis Panopliae christianorum, належав до "модних" тоді (див. у В. Липинського) миргородський, був р. 1652 покараний Гетьманом на горло.

Ідею Хмельницького — авторитарну, дідичну (не "елекційну" на польський зразок) владу — сприймала та еліта — під залізною рукою геніяльного Гетьмана — ніби одностайно. Але вже в часі передсмертної хвороби Гетьмана — та еліта виразно кололася ідеологічно щодо форми і самої доктрини козацької державности.

Смерть Хмельницького (що мав всього 62 роки) була найтрагічнішою подією доби. Вона прийшла в момент остаточної війни з Польщею та фіналізація договору з Карлом X Густавом шведським, договору, що був би автоматично перекреслив т. зв. Переяславську умову, а тим самим в зародку знищив би зловорожу й згубну напотім Переяславську легенду. По кривавих судорогах Руїни на державно ще не озброєну Батьківщину налягла фатальною силою напучняві-ла татарщиною Москва і, мимо величезних і много-літніх зусиль мудрого Мазепи, страшною вагою причавила недовершену Націю Українську на довгі століття.

III

XV-XVI ст. в нашій культурі — це часи зростаючого "вітру від Заходу", а одночасно й значного тиску того Заходу, щоправда, в урядово-польській його "редакції", з усіма, чисто адміністративними властивостями такого тиску. Середньовічна максима — *cuius regio — eius religio* — була тоді для Речі Посполитої Польської цілком актуальним гаслом і метою. Але сталося так, що це гасло несподівано викликало з протилежної сторони гасло XVII ст.: "За віру і націю руську". І боротьба Польщі з Козацтвом в певнім періоді набрала рис "війни релігійної", хоч ця риса пізніше затратила свою гостроту: Козацька Дежава Хмельницького обіймала своїх громадян обох віровизнань.

Гуманізм приніс з србою проблему вартости людини та інтерес до освіти не лише в церковнім, а й "ре-несансовім" значенні цього слова. Реформація, помимо взагалі динамізуючого свого впливу, понадто "ан-тикатолицького", підкреслила в свідомості сучасників значення народности — звідсіль також переклади книг

св. Письма на мову, зближену до живої "для ліпшого вирозумлення люду християнського посполитого" (Пересопницька Євангелія 1556-61 рр. і інші).

З'являються перші наші друки (в Кракові — 1491 р., в Празі — 1517 р.), згодом по друкарнях місцевих (Заблудів — 1569 р., Львів — 1573 р., Острог — 1581 р" Київ, Почаїв і по багатьох менших містах, як Крилос, Стратин і інші). І — найважливіше: постають школи університетського типу, взоровані на Празькій і Краківській.

Впливи з Заходу зробили те, що Русь, зіпхнута ворожою: адміністрацією до степеня "грецької схизми", духовенство якої було, мовляв, "тільки в читанні — докторами", ця Русь вже не хотіла zostаватися "дурною Руссю" в очах тріумфуючої Польщі, цієї "оргії блискучої й привабної, хоч затруєної паразитизмом, зародками виродження й упадку, цього буйного й гоїного шляхетського пиру, овіяного чаром артизму й поезії" (М. Грушевський). Всупереч репетуванню "рідної" темноти — "на що латинську школу заводите? У нас її досі не бувало, а люди проте спасались", всупереч навіть такому визначному явищу нашого Барокко, як пристрасно-фанатична літературна діяльність Івана Вишенського (| 1629 р. на Атоні), що її провідною думкою було "краще ані аза не знати, аби тільки Христа дотиснутися", — суспільство рішуче пішло не так за захованням вже досить вивітрілих "староруських" традицій, як за голосом інстинкту національного самозбереження. Хоч це й вело шляхом "зла-комлення на латинську й світову мудрість... доходження Аристотеля й Платона", як голосом старозавітного пророка гримів Вишенський, "латинська (бо) злоковарная душа, осліпленная і насиченная поганськими тщеславними і гордими догмами, — божія премудрости і разума духовного, смирення, простоти і беззлобія вмістити не може". Інший шлях був би "самовбивством для нації, а в обставинах тодішнього українського життя й поготів", слушно формулює М. Грушевський, в тім випадку виразно ставши не по стороні улюблених ним "мас", а таки по стороні історичної необхідности.

На бурхливім тлі релігійної полеміки, підсичуваної політичними чинниками Речі Посполитої, полеміки, опертої на потузі чужої державности та загостреної енергією єзуїтів, — розгортається

досить широка полемічна література, що становить ядро нашої літератури доби Барокко. Відмітимо побіжно кілька імен, окрім вже згаданого І. Вишенського (під оглядом таланту і темпераменту, що переходить в фанатизм, — центральна, правдоподібно, фігура доби). Силою темпераменту наближається до нього Мелетій Смотрицький (син Герасима, професора Острозької школи і автора полемічного "Ключа царства небесного" — 1587), автор виданого р. 1610 "Треносу або Ляменту єдиної святої апостольської Східньої Церкви" (по-польськи), книги, що мала великий вплив на покоління (книгу цю лишали у спадщину, або казали класти з собою в труну). Як типово-бароккова постать, М. Смотрицький (вихованець німецьких університетів), вже єпископом прийняв був унію, в обороні унії видав був "Апологію" р. 1628, на соборі в КИС-ЕІ "кався", але вмер уніятим (1633). Біографія його є надзвичайно прикметна для тієї бурхливої доби і вона повторюється в не одного з діячів Барокко*). Визначною появою була "Палінодія" (1621 р.) Захарія Копистенського, повна ерудиції й наукового об'єктивізму оборона Віри Благочестивої. З області богослов'я згадаймо київський науковий збірник за редакцією митрополита Петра Могили "Літос або Камінь" та підручник знаного філософа киево-могилянської доби — Кирила Транквіліона Ставровецького під титулом "Зерцало Богослов'я" (1618 р.). Але це вже люди київського відновленого Центру, хоч, як більшість тодішніх київських діячів церкви і культури — галичани з походження: "батько не тільки для Лаври, а й для всього народу російського" — Єлисей Плетенецький з Золочівщини; згаданий Захарій Копистенський, мабуть з Перемищини; клясик нашої старої філології, автор вікопомного "Лексикона словеноросского" (1627) — Памва Беринда; плодovitий літературний працівник і поет Тарасій Земка; педагог, перекладач і редактор — Лаврентій Зизаній і багато інших. "Було се перше нашествіє галичан на Київ — під покровом і протекцією Гетьмана Козацького" (М. Грушевський).

Коли до повищого реєстру додамо першого гетьмана-політика П. Конашевича (Сагайдачного) та факт, що й великий Богдан був вихованцем (до речі, єзуїтської) школи в Ярославі, усвідомимо собі ролю західньої половини всеукраїнської "еліпси" в XVI і перших десятиліттях XVII ст. На тих власне теренах, в наелектризованій атмосфері "релігійної" боротьби та "полеміки"

Руси проти "латинства" (що було псевдонімом чужої державності) відбулася велетенська ідеологічна ферментація, викуваний був і пізніше в Києві висвячений, словами Лазаря Баранозича (пізнішого

*) Уніятю став і Касіян Сакович, знаний автор "Віршів на жалосний погреб Сагайдачного", 1622 р.) ректора Києво-Могилянської школи — 1653 р.) кажучи, "меч духовний", що його нова козацька аристократія взяла в свої сильні "всеукраїнські" руки і що ним великий Богдан викраєв межі держави — Ехегсієв гароптегша — Війська Запорозького.

Фатальний, здавалося б, розпад Київської Держави Середньовіччя і зв'язане з ним розтягнення сфери старокиївської культури на Захід — в добу Барокко не лише себе виправдали, а й були зручно використані живими силами нації.

Залишається додати кілька фактів до загального образу культури тієї доби.

Плястика, що на початках доби ще носить виразно старокиївський ("візантійський") характер (найбільш заховані її зразки на терені корінної Польщі — фрески в Кракові, в Сандомірі, в Люблині — все з XV ст.), вже в XVI ст. являє образ дуже повільного, органічно-конструктивного засвоювання Ренесансу, що йде впарі з більш помітним ренесансовим будівництвом доби. В цім будівництві, до речі, відіграли немалу роллю безпосередньо італійці-архітекти, що тоді масово прибували до Східної Європи, і, осідавши у нас, навіть змінювали прізвища на українські (Петро "Красовський" — 1567 р. — Корняківська вежа та Трьохсвятительська каплиця при Успенській церкві у Львові).

Пам'ятки будівництва, в тягу віків занедбані й руйновані чужими державностями та й власним ослабленням історичної пам'яті, передусім замки — Острозький, Любарта луцький, королеви Бони кременецький — свідчать про розмах і історіотворчі зусилля поколінь. Всі вони оформлені, остаточно, в стилі Ренесансу.

Гарно і своєрідно Ренесанс відбився не лише на малярстві (львівська школа XVI ст.), а й на різьбі (на-могильники, іконостаси), що вже з кінцем XVI ст. виразно еволюціонують до національної відміни Барокко — українського або козацького Барокко.

Цей стиль є панівним у цілім XVII ст. нашої культури, що, перейшовши традиційно до ст. XVIII і досягнувши своєї вершини

в Мазепинім будівництві, залишився найяскравішим феноменом нашої національно-культурної творчости у всіх ділянках її — музики, поезії, малярства, різьби й архітектури на потонні часи.

На румовищах будівництва старокиївської доби, що ними була засіяна ціла наша Батьківщина, а Київ, передусім, — почався пляновий і впертий реставраційний рух, зв'язаний з центральною постаттю нашої культури доби Барокко — Митрополитом Петром Могилою (1633-1647). Це з його ініціативи почалася відбудова занедбаної й зруйнованої катедри св. Софії та цілого ряду інших пам'яток будівництва. Дорогоцінний Щоденник Подорожі архидиякона Петра Алеп-ського подає яскраві дані про церковне будівництво й відновлювання за часів Хмельницького, що обіймало всі ділянки плястичного й архітектурного мистецтва, також і світського характеру (церква й палац в Суботіві, портретне мистецтво).

Не маємо тут можливости зупинитися окремо над літературою Доби Барокко, відсилаючи читача до спеціальних праць. Одне можна ствердити:

Коли староболгарська в своїй основі літературна мова нашого Середньовіччя українізувалася лише поволі і більше в своїй фонетиці, аніж в лексиці, то надзвичайно барвіста мова нашого Барокко, увібравши в себе багато латинізмів і польонізмів (а на додаток і латинську синтаксу), довгі літа перед тим будши канцелярійно-державною мовою "Великого Князівства Литовського", почала в Козацькій Добі насякати живим українським словництвом досить приспіншено, хоч і не тратячи свого барокково-пишного "високого стилю" (публікації Києво-Могилянського центру, гетьманські універсали, відновлена редакція "Александрії" і ін.). "Українізація" цієї літературної мови, одначе, залишилася незавершеною і мова та існуватиме довго, догасаючи ще в творах Сковороди (1722-94) та, подекуди, навіть в "Історії Русів". Існуватиме поруч мови "низького стилю", ц. т. живої людової, поруч навіть в обсязі того самого твору (інтермедії в багатім репертуарі бароккових драм). Пам'ятками цієї людової, живої мови, з доби Барокко маємо т. зв. шкільну віршу і, розуміється, козацькі думи, що їх формально можна б пов'язати з традицією "Слова о Полку". З цієї мови пізніше вийшла "Енеїда" Котляревського.

Опріч творів полемічно-релігійного характеру, проповідей, наукових, переважно богословських, трактатів, маємо не малий

доробок Барокко в області історіографії. Це — "козацькі хроніки", "діяріюші", козацькі літописи, між ними — Самовидця (доведений до 1702 р.), Григорія Граб'янки (1709) і найширший — Самійла Величка (закінчений по 1720 р.) Не забракло й синтетичного нарису історії Київської Держави пера професора Києво-Могилянської Академії — Ін-нокентія Гізеля під назвою "Синопис" (1674 р.).

Віршована поезія Барокко, допроваджена до значної досконалости, обіймає добу від Сагайдачного (К. Сакович, І. Величковський, еромонах Кліментій, св. Дмитрій Туптало) аж до Мазепи, (що був також автором віршів) і Г. Сковороди включно. Так само багато представляється драматургія, що постала з західноєвропейської т. зв. шкільної драми. Серед авторів (св. Дмитрій Туптало, Т. Прокопович, Г. Конись-кий) треба назвати М. Довгалевського, визначного майстра — саме писаних людовою мовою — інтермедій.

Та отой мовний дуалізм доби Барокко, ц. т. існування (й спі-віснування) мов літературної ("високого стилю") та людової ("низького стилю"), — відограв свою досить трагічну — з погляду культурного процесу — ролю пізніше, а саме: довів до розриву мовно-культурної традиції "високого стилю" (травестована "Енеїда" Котляревського — 1798 р.). І лише генієві Т. Шевченка пощастило в ХІХ ст. піднести т. зв. на-родню мову до височини вповні літературної.

13.11.1954.

Питання для самоперевірки:

1. Поясніть фразу: «Козацтво було зроджене з лона обезголо-вленого національного тулубу»?
2. В якому столітті з'являються перші відомості про козаків?
3. Які осередки в Україні були в Україні центрами формування національного інтелекту?
4. Чому козацтво вважається «тотальною мобілізацією всіх духових і матеріальних, моральних і соціальних, культурних і політичних ресурсів» української нації?
5. Назвіть видатних представників полемічної літератури.

Олександра КЛЬОСОВА

**ФУНДАТОР ЗНАНЬ ПРО УКРАЇНУ
ЯК ГІЙОМ ДЕ БОПЛАН ВІДКРИВ ЄВРОПІ «КРАЇНУ
КОЗАКІВ»^{†††}**

1677 рік. Руїна. Гетьманщина розділена по Дніпру між Московським царством та Річчю Посполитою. На Лівобережжі під пильним оком царя править Іван Самойлович, а Правобережною Україною керує наказний гетьман Остап Гоголь — пращур одного з класиків української літератури. Українська Православна церква починає втрачати свою незалежність, Москва вводить цензуру українських церковних книг, і, що найстрашніше, козаки змушені воювати один проти одного в інтересах різних держав (Чигиринські походи, 1647—1678 рр.). У таких надскладних для України умовах, здається, немає надії не те що на державний суверенітет, а навіть на міжнародне визнання окремішності й самотності українського народу.

Однак цього ж року французький посол в Османській імперії вступає в словесний двобій із польським дипломатом стосовно географічного поняття «Україна». Польський представник Гнінський стверджував, що це лише прикордоння, а маркіз де Нуатель був певний: Україна — велика країна. І тут постає питання: чому француз вперто захищав чужий поневолений народ, дарма що його опонент представляв країну-колонізатора? А тому, що де Нуатель, разом з усією Європою, уважно читав тогочасний бестселер — твір свого співвітчизника Гійома де Боплана — «Опис України».

Гійом Левассер де Боплан, який також володів титулом де Рок, походив зі знатної дворянської родини, що осіла в Нормандії. Народився він, імовірно, у 1600 році в Дьєппі. Батько його був знаним математиком, картографом, гідрографом, океанським лодцманом і автором декількох наукових трактатів. Певно, Боплан-старший, розуміючи важливість освіти, намагався передати свої

---

†††

<https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/fundator-znan-pro-ukrayinu>

знання та вміння синові, який охоче підтримував батькові захоплення.

У зрілому віці Гійом став військовим, але політичні заворушення у Франції спонукали тридцятирічного капітана артилерії продовжити свою справу на чужині. В 1630 році він прибув до Речі Посполитої на запрошення Сигізмунда III Вази як військовий інженер і служив польській короні довгих 17 років. Кар'єра Боплана розвивалася стрімко, і вже в 1637 році він став придворним короля, а згодом отримав королівський привілей на публікацію своїх карт.

Немає сумніву, що Боплан був дуже талановитою і здібною людиною. Різнобічність його зацікавлень і занять не може не дивувати: він брав участь у масштабних військових кампаніях польської армії, розробляв карти, зводив численні замки та фортеці на території сучасної України і збирав інформацію про населення, традиції, флору та фауну цього краю.

Очевидно, довготривале перебування Боплана на українській землі передусім було пов'язано з інженерною справою. Щорічне збільшення впливу Османської імперії, яка просувала свої кордони все далі, не давало спокою правителям Речі Посполитої. Польська держава потребувала захисту від постійних нападів ворогів, тому не шкодувала коштів для розбудови цілої мережі фортифікацій на своїх південних кордонах. За проектами Боплана були споруджені укріплення у Барі, Бродах, Кременчуці та на підступах до Кам'янця. Також авторству інженера належить відома Кодацька фортеця, яка, на жаль, не збереглася до наших часів, й одна з найкрасивіших архітектурних перлин України — Підгорецький замок. До того ж варто відмітити чималі заслуги француза у заселенні обширних, мало залюднених степів України. У своєму «Описі України» він згадував: «Я заклав основи більше п'ятдесяти значних слобід, що стали начебто колоніями, з яких за короткий час утворилося понад тисячу сіл унаслідок росту кількості нових поселень».

Незважаючи на те, що світ дізнався про Гійома де Боплана в першу чергу як автора «Опису України», його картографічна діяльність заслуговує аж ніяк не на меншу увагу та шану. Підшукуючи в Україні зручні для укріплень місця, француз поступово збирав топографічні матеріали для карт цього регіону і врешті-решт

склав їх більше двадцяти. Скоріше за все у Боплана було декілька помічників-інформаторів, бо на картах і в «Описі України» він змальовує деякі місця, яких особисто не бачив, наприклад, Крим та Північне Причорномор'я. Але цікаво, що карти Боплана дійсно активно використовували у період так званої Руїни, і вчені мають беззаперечне підтвердження цьому факту. В XIX ст. у Меджибізькій фортеці зберігалися шматки мап України, зношених від постійного вживання. Тобто абсолютно обґрунтовано напрошується висновок, що роботи Боплана були своєрідними гугл-картами минулих століть.

Протягом свого життя француз створив чималу кількість мап Речі Посполитої, Нормандії, Бретані й навіть план порту Картахена, що розташований на території нинішньої Колумбії. Втім, якраз карти України — Генеральна та Спеціальна — стали новим словом у європейській картографії XVII ст. На них уперше була реально відображена територія України на основі чітких математичних вимірів, власноруч зроблених картографом, що дозволяло в майбутньому зреформувати карту Європи. Сьогодні оригінальні карти Боплана, присвячені нашій країні, є дуже рідкісними і зберігаються в 16 бібліотеках, розташованих у 14 містах восьми держав Європи.

Всесвітньо відомий український історик Ярослав Дашкевич писав: «Без перебільшення, саме він (Боплан. — Авт.) став фундатором знань про Україну: край, його людей, його картографічне обличчя. Поширення імені Україна на Заході в другій половині XVII—XVIII ст. — його заслуга. Заслуга, про яку він не думав і яку не усвідомлював». Дійсно, спершу Боплан замислив свій «Опис України» лише як розгорнуту пояснювальну записку до карт. Але врешті, перетворившись на самостійний твір, ця праця принесла славу її автору та самій Україні.

29 березня 1647 року коронний гетьман Миколай Потоцький з невідомих причин припинив службу Боплана на наших теренах. Після звільнення француз виїхав з України і почав упорядковувати матеріал, зібраний за всі роки еміграції. Результатом його роботи стали численні публікації карт і, нарешті, книга, в якій Боплан описав свої багаторічні дослідження. Вона вийшла малим тиражем (100 примірників) у 1651 році в Руані й вельми оманливо називалася — «Опис країн Королівства Польщі, що міститься від

кордонів Московії до меж Трансільванії». Насправді ж у творі містилися відомості про козаків і кримських татар, їхні звичаї, традиції та спосіб життя. Ця коротка робота із довгою назвою була лише «чернеткою» значно більшої за обсягом книги, тому Боплан завершив свій задум, і в 1660 році паризький книгар видав оновлену версію під назвою «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн».

Праця Боплана стала сенсацією, адже в ті часи Європа кардинально змінювала своє ставлення до козаків і прагнула свіжого погляду очевидця подій в Україні. Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, активна участь козацтва в подіях Тридцятирічної війни й зростання могутності запорозьких козаків активізували інтерес західного читача до України та її жителів. Друге видання «Опису України» рекламували 1660 року на сторінках французького часопису *Mercure de France* під рубрикою «Цікаві книги», а за два роки найстаріший науково-літературний журнал Європи — *Journal des Sçavans* — високо оцінив роботу Боплана, назвавши «корисною книгою, яка трактує цікаві й не відомі досі речі». Твір перекладали й публікували всіма найпоширенішими європейськими мовами: латинською, голландською, іспанською, англійською, німецькою, польською та російською. Боплана читали король Людовік XIV та його міністр закордонних справ, засновники й перші члени Французької академії наук — Блонд, Буйо і Дюпуї, а також Вольтер, Декарт та імператор Наполеон.

Ніби більшого успіху годі було й сподіватися, але історія довела, що не військові, інженерні чи картографічні досягнення, а літературна спадщина принесла Боплану безсмертя й навіть породила терміни «бопланознавство» та «бопланіана». Адже декілька століть «Опис України» залишався найавторитетнішим джерелом, з якого Європа черпала знання про героїчну добу козащини й Україну в цілому.

Звісно, сила-силенна наших відомих співвітчизників теж зверталася до «Опису України», і про них не можна не згадати в контексті впливу діяльності Гійома де Боплана на світ. Скажімо, гетьман-емігрант Пилип Орлик у 1730 році з Парижа писав до свого

сина з проханням знайти для нього примірник «Опису». А Микола Гоголь, коли працював над першим варіантом своєї знаменитої повісті про козаків, використовував літописи та історичні твори, серед яких також була праця француза. Ба більше, Гоголь написав «Заметки при чтении «Описания Украины» Г.Боплана» і згадав Боплана в «Тарасі Бульбі» в особі французького інженера, що пра-вда, не подаючи його прізвища. Не оминули увагою творчість Бо-плана Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, Дмитро Дон-цов, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич та багато інших.

Відомо, що із зарубіжних авторів тільки Боплану вдалося зі-брати навколо свого «Опису України» таку велику кількість укра-їнських перекладачів. І це не дивно, адже для нас твір є єдиним у своєму роді «літописом» з-під пера іноземця, котрий був сучасни-ком козаків, мав змогу безпосередньо оцінити їхню діяльність, ви-крити ментальні вади нашого народу і подати неоціненно важливі відомості про минувшину України. Втім, на жаль, тривала забо-рона рідної мови змушувала наших учених перекладати Боплана російською. А водночас з тим, як українських науковців піддавали репресіям і нищили їхній доробок, в хрестоматії 1937—1939 років зухвало вставляли уривки з Боплана в розділі «Московська дер-жава XVII ст.» та «Російська держава XVIIIст. і класова боротьба в ній».

Мабуть, тому, вивчаючи свою історію заново, українці мають звертатися до першоджерел, як-от до праці великого француза Гі-йома де Боплана. Бо, після прочитання «Опису України», де є чі-ткий поділ на «русинів, або козаків», і «московитів», на Україну і Московію, читач вже не зможе бути ошуканим ані міфами про один народ, ані підробками, ані пропагандою жодної з сусідніх держав, а особливо тієї, що пролягає на схід.

Питання для самоконтролю:

1. Якими були історичні обставини розвитку України пері-оду Руїни?
2. Звідки черпав знання французький посол в Османській імперії маркіз де Нуатель про Україну?
3. Звідки походив Гійом Левассер де Боплан?
4. Якою була політична кар'єра Гійома Левассера де Бо-плана?

5. Якими були зацікавлення Гійома Левассера де Боплана?
6. З чим було пов'язане довготривале перебування Боплана на українській землі?
7. На чому базувалася картографічна діяльність Боплана?
8. Де зберігаються оригінальні карти Боплан, присвячені Україні?
9. З якою метою робив свій «Опис України» Боплан?
10. З чим було пов'язане зацікавлення книгою Боплана про Україну в Європі XVII ст.?
11. Хто з відомих співвітчизників читав «Опис України» Боплана?
12. Чому важливо читати історію з першоджерел, зокрема звертаючись до праці великого француза Гійома де Боплана?

Дмитро АНТОНОВИЧ

**УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР (КОНСПЕКТИВНИЙ
ІСТОРИЧНИЙ НАРИС). ПРАГА, 1923*****

1. Театр до Котляревського.

Ми дуже мало знаємо про початок українського театру. Найстаріші наші відомості, що сягають початку 17 віку, свідчать, що український театр стояв тоді на височині, взагалі відповідній до європейського театру 16 віку, цебто, театру, що вже пережив перші стадії розвою середньовічного театру і оновився в часі Відродження. На цей час уже старі середньовічні типи творів, як містерії – п'єси з життя Христа і Діви Марії, міраклі п'єси з життя святих, мораліте – алегоричні п'єси, поєдналися між собою і, змішавшись як складові частини, утворювали шкільну драму. До тої ж шкільної драми, часто зовсім технічно, без зв'язку зі змістом п'єси, вводилися сцени народного лицедійства, як інтермедії або інтерлюдії. В такому стані шкільну драму, поєднану з народньою, ми знаходимо на самім початку 17 віку на Україні. Чи такий театр пересаджено на Україну з Заходу, чи він на Україні розвивався

*** *<https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=10655>

анальогічно з західною Європою, в такому ж процесі, як інші мистецтва, сказати тепер важко. В кожному разі репертуар українського театру в 17 столітті був здебільшого свій, оригінальний, а не перекладений.

Найстарші відомі нам п'єси українського репертуару, це великодні містерії з початку 17 віку, як: «Розмишляніє о муці Христа» Волковича, «Слово о збуренню пекла»; з кінця 17 віку великодня містерія «Дійствіє на страсти Христові спитаное», також різдяна містерія Дмитра Ростовського й його ж «Успенська драма». Крім містерій, з 17 віку дійшли до нас міраклі, як: «Олексій, чоловік Божий» п'єса, виставлена на честь царя Олексія Михайловича в 1674 р., а також мораліте, змішані з іншими типами релігійних п'єс, як «Царство натури лоюдської», виставлена 1698 р...або «Свобода од віков вожделінної натури людской» і т.и.

Мова в цих п'єсах, здебільшого, як і взагалі літературна мова тих часів, слов'яно-українська, досить далека від народньої, або в кращому разі книжкова-українська, дечим до народньої ближча, а іноді й зовсім близька. Але в цих п'єсах часом трапляються дуже живі народні сцени в добрій українській мові; це гумористичні вставки, інтерлюдії, вставки, в яких уживалося іноді народнього співу й танців. Найкращими в цьому роді творами в 17 віці вважаємо перші відомі нам українські п'єси – це інтермедії Гаватовича. Пізніше мали успіх інтермедії в драмах Довгалецького.

Головним осередком, де процвітало мистецтво українського театру від 17 віку – це були школи й колегії, засновані по всій українській землі, а передусім – Київська Академія. Уладжувати театральні вистави було обов'язком у класах піітики та риторики, так само, як прилюдні диспути у старших клясах у філософів та богословів. П'єси складалися з трьох дій, при чому деякі події іноді не виконувалося, а оповідалося. Крім перелічених уже п'єс, на початку 18 віку в Київській академії виставлялося «Мудрость предвічна», «Дійствіє на Рождество Христово», «Торжество ества человеческого» й багато інших. В першій половині 18 віку значно удоскональнив українську драму Феофан Прокопович, уложивши свій підручник піітики****Він створив новий тип драми, «трагікомедію», зразком якої може служити його п'єса «Владимир» із життя великого князя Володимира...Особливо відома з цих трагікомедій, виставлена в Академії в 1728 р., знаменита «Милость

Божія». Виконавцями на цих виставах були студенти Академії – спудеї, що нерідко складали оркестри, хори й мандрівні трупи й тим заробляли собі на життя.

Виставлялося п'єси на сцені, яку будувалося вище, ніж сая, де сиділи глядачі. Сцену було відділено від салі завісою; на сцені вживалося декорацій на означення місця, де проходила дія, рампу освітлювалося каганцями, виставленими в ряд. Світлових ефектів уживано для представлення блискавки, затьми сонця, для місяця й зірок. Між бутафорським зняттям уживалося автоматичних фігур. Напр., у міраклі «Олексій, чоловік Божий» сцена представляла небо, землю й пекло, і в пеклі поміщався змії, котрий, коли Олексій ішов до неба, «з розпуки рот роззявляв і дим іспущав»... Знову у п'єсі «Свобода од віков вожділінної натури людскої» представлялося, як меркли сонце, місяць, зорі й мерці вставали з гробів, а в кінці було представлено неа сцені, як хвилюється море, а на ньому серед хвиль корабель, як мороеходи викидають Йону в море, як його ковтає кит і потім як цей ким викидає його знову на беріг...

Так розвивався серйозний український театр до половини 18 віку, доки, з одного боку, репресії, а з другого боку, переселення культурних сил із Києва до Москви та Петербурга не спинили цього розвою... Вистави ж продовжувалися в провінціальних школах, а також у Києві до початку 19 віку, аж поки не закрито старої Академії.

Крім того, український театр зберігався у виставах вертепу. Вертеп, театр маріонеток, розвивався поруч із великим театром і був улюбленою розвагою на Україні під час Різдвяних Свят у 18 і 19 віках, ще й після того, коли вже Котляревський поклав початок новому українському театрові. Вистави вертепу владжувалися у спеціально приладженій для того переносній скрині, відкритий бік якої представляв сцену поділену на два поверхи. В горішньому поверсі проходила дія на небі, в долішньому – на землі. Маріонетками рухали люде, що вмщалися за скринєю. Особливо живі та цікаві в вертепній драмі – це сцени з народнього життя зі співами й танцями. Вертепна драма мала певний вплив і на Котляревського, так що в нього один із персонажів «Наталки-Полтавки» співає ту саму пісню, що і в вертепній виставі, й носить прізвище, відоме з вертепної п'єси.

2. Театр до Кропивницького

Якого пів століття відділяє «Наталку-Полтавку» від останньої трагікомедії, написаної в Київській Академії, але протягом цього часу писалося чимало жартівливих сцен, діяльогів по всій Україні, а вистави українського театру не спинялися ні в формі вертепних драм, ні в формі шкільних вистав. В Академії в Києві вони скінчилися як поважні вистави, коли саму академію закрито і зреформовано в 1819 році на чисто духовну школу, де вже мало залишалось старих культурних традицій. А під час такої негоди для українського театру театр на Заході і навіть у Росії розвивався дужим темпом.

На початок 19 віку на Україні вже було чимало театрів російсько-польсько-українських і інших чужоземних. Особливо розвинувся французького типу, рід веселої вистави зі співом, так званий, водевіль. За французькими зразками водевілю написав князь Шаховской у 1812 році перший водевіль «Козак-стихотворец», а кілька років пізніше Котляревський скомпонував свого «Москаля-Чарівника» й, також на основі італійсько-французьких взірців – «Наталку-Полтавку». Часу написання «Наталки-Полтавки» докладно встановити не можна, але припадає він на початок 19 століття, між часом водевіля з українського життя Шаховского «Козак-стихотворец», про який згадується в «Наталці-Полтавці», й 1819 роком, коли її вже виставлено на сцені. Успіх українських творів Котляревського спонукав інших авторів до писання українських п'єс, і так стали появлятися один за другим такі твори, як «Любка або сватання в селі Рифмах», написана у 30-х роках, «Простак» Василя Гоголя, «Чумак-чародій», нарешті п'єси Квітки: «Сватання на Гончарівці», «Щира любов», «Шельменко». Здебільшого, це все або веселі п'єси зі співами, або, ще частіше, короткі водевілі зі співами й танцями. Особливий попит на водевілі спричинився до того, що на французькі зразки після «Москаля-чарівника» й «Простака» утворено ще кілька дотепних водевілів, що й досі тримаються в репертуарі українського театру, як: «Бувальщина» й особливо «Кум-мірошник», виставлений вперше у Харкові в 1850 році. Так само прибавлялися в українському репертуарі й п'єси історично-побутові, як «Назар Стодоля» Шевченка, «Гаркуша», драма Стороженка, написана з наслідування іта-

лійських розбійницьких драм на взір «Рінальдо Рінальдїні», Кухаренко написав кілька п'єс із чорноморського побуту й Гулак-Артемівський переробив на український лад оперу Моцарта «Уведення з Серайля» під назвою «Запорожець за Дунаєм», виставлену в Петербурзі в 1863 р. Перший варіант тексту цієї опери уклав був Костомаров, історичні п'єси якого написані раніше, ніколи не бачили сцени. Десять років пізніше Лисенко написав оперу «Різдвяна ніч», на текст, укладений Старицьким.

Таким чином, за перші три чвертини 19 віку утворено значний український репертуар, здебільшого водевільного або співочого характеру. Виставляли ці п'єси й на сценах російських імператорських театрів, і трупи російські та польські на Україні. Окремих українських труп не існувало; пізніше і взагалі українські вистави російський уряд почав переслідувати й забороняти. Українські актори мусіли працювати на російських сценах, і це, власне, вони російську сцену зреформували і піднесли на відповідну височінь. Кращими з цих артистів у драмі були Щепкін і Соленик, а пізніше Марко Кропивницький. Щепкін коло 15 років працював на Україні, граючи російські і, з особливим успіхом, українські п'єси. В 1819 році Щепкін у Полтаві на першій виставі «Наталки» грав Виборного, він же перший грав Чупруна в «Москалі-Чарівнику». В 1821 р. він сам держав трупу в Києві, грав довго у трупі Штейна в Харкові, грав у Полтаві й інших містах України. Від 1823 року Щепкін на все життя вступив до театру в Москві й після того на Україну приїздив на весняні сезони й по-старому найбільше поведження мав у українських ролях. Зате Соленик здебільшого грав у Харкові та інших містах Лівобережної України й ні за яку ціну не згоджувався покинути Україну, щоб вступити на російську імператорську сцену, куди його дуже закликали.

Трупи, що грали на Україні, були, як сказано, на Лівобережжі російсько-українські й, на вимогу глядачів, мусіли ставити українські п'єси, а на Правобережній Україні польсько-російсько-українські. Навіть у Києві була така традиція, що восени, починаючи сезон, першу виставу складали з одної п'єси російської, одної польської і одної української. Після 1863 року польські вистави на Правобережній Україні заборонено, й ця заборона в Києві тривала до 1905 року. В Києві новий театральний будинок, збудований спеціально для театру, відкрито в 1803 р, були театри також на

Подолі, на Печерському і в Липках. В Харкові театр збудовано ще раніше, ніж в Києві. Але російські театри, власне, ніколи не могли зріднитися з потребами населення і мусіли постійно звертатись до українських п'єс. До такого театру графів Моркових у Одесі в 1871 році вступив геніяльний актор Марко Кропивницький, якому судилося історичне значіння в українському театрі. Коли десять років пізніше він служив у Кременчузі у трупі Ашкаренка, то неуспіх російських вистав і трудне становище, в яке тому попала трупа, власне, і спонукали Кропивницького розпочати заходи, що увінчалися заснованням самостійної української трупи.

Питання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте коротко найдавніші п'єси ХІУ століття. Яка була роль вертепної драми?
2. Охарактеризуйте театр, що передував появі Театру корифеїв.
3. Хто такий Михайло Щепкін? Розкажіть коротко про нього.
4. У чому полягала важлива місія Марка Кропивницького?

**НАЦІОНАЛІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ
ДМИТРА ДОНЦОВА^{§§§}**

Концепція культури Д. Донцова. Теоретичні засади українського націоналізму були сформульовані М. Міхновським (1873-1924), однак найповніше націоналістична ідеологія, в тому числі й концепція культури, викладена у працях Д. Донцова (1883-1973).

У 1926 р. в Жовкві, на Львівщині, вийшла друком книга Д. Донцова «Націоналізм», де він виклав теоретичну та ідеологічну доктрину українського націоналізму. Суть соціально-політичних та ідеологічних засад сформульованих Д. Донцовим, полягає у трьох принципах. По-перше, заперечення як теоретично неспроможного й ідеологічного неприйняттого драгоманівського «малоросіяństwa», тобто трактування України як «провінції Росії, що претендує лише на деякі «полегші» культурного й соціального характеру. Драгоманівщині, зазначає Д. Донцов, націоналізм протиставляє «ідею політичної нації: нації, ідеалом і метою якої був політичний державний сепаратизм, повний розрив з усякою Росією». По-друге, культурне життя української нації повинно базуватись на повному протиставленні «духовному комплексові Московщини». По-третє, у соціальному плані український націоналізм повинен стояти на «негації соціалізму» як ворожій українському народові теорії та практики.

Взятий у цілому, націоналізм Донцова становив, за його словами, «повну антитезу «гермафродитському» світоглядові тодішнього демо-соціалістичного українського провідництва» тобто тих мислителів, які так чи інакше схилилися до соціалізму, вірили в його ідеали. Націоналізм, за Донцовим, відкидає драгоманівський постулат любові «ко всім слов'янам», а в першу міру до москалів як до «старшого брата», що мав вести інших, бо це «наївне і шкідливе капітулянтство». «Хитливій волі» інтелігенції, яка сповідувала ідеал «сентиментальної любові» до ньеньки України, але враховуючи дію «чужої сили» на рідній землі, а значить, схилию-

---

§§§ https://eduknigi.com/kulturologiya_view.php?id=23

чись перед цією силою, націоналізм протиставляє «безкомпромісовий войовничий дух, примат його сили над силою матерії», протиставляє «євнуховському реалізмові ту містику, без якої всяка політика мертва, містику, яка є джерелом життя нації та її сили».

Хто має втілювати у життя принципи націоналізму? Д. Донцов вважає, що це мусить робити «людина нового духу», проти-лежного занепадницькому духові речників української інтелігенції ХХ віку з «рабським мозком» і «рабським серцем».

На філософсько-світоглядних засадах націоналізму базується відповідна концепція культури. Головний зміст культури, за Д. Донцовим, полягає у її відповідності «духу нації». Отже, лише та культура, яка «зміцнює волю нації до життя, до влади, до експансії, поза якою неможливі ні діяння героїзму, ні інтенсивне життя», має право називатись національною. І навпаки, все те в культурі, що стає на перешкоді вираженню в ній «духу нації», належить до антикультури, антицінностей. Таке трактування Д. Донцовим змісту культури логічно впливає з того, що все суспільне життя він розглядає через призму найголовнішого завдання націоналізму – «засвоєння драматичного, вольового світогляду сильних народів-володарів», оскільки без такого світогляду «ми всі залишимося нацією пригніченою, провінцією, народом конвульсивних зривів, народом без пафосу, сателітом сильних, навіть у себе вдома невідьником». З цієї точки зору запозичення українською культурою усіляких «чужих ідей», а тим більше соціалістичних, гаслом яких було об'єднання народів в ім'я спільного і майбутнього – комунізму, Д. Донцов розглядає як свідомий обман націй. У працях «Дурман соціалізму» і «Культура примітивізму» він характеризує соціалістичну культуру як «московську і псевдокультуру, яка насамперед є культурою застою».

При всьому суб'єктивно-ідеалістичному та волюнтаристському характері трактування суті культури Д. Донцовим, не можна не зазначити, що історична практика підтвердила оцінку, яку давав він радянській соціалістичній культурі з її культами, ідолами, брехливими лжегероями, застоями і т. п.

Питання для самоконтролю:

1. Хто сформулював теоретичні засади українського націоналізму?

2. Назвіть основні принципи, які виражають суть соціально-політичних та ідеологічних засад, сформульованих Дмитром Донцовим у книзі «Націоналізм».

3. Хто, на думку Дмитра Донцова, має втілювати в життя принципи націоналізму?

4. У чому полягає головний зміст культури (за Дмитром Донцовим)?

5. Яка культура має право називатись національною (за Дмитром Донцовим)?

6. Що є головним завданням націоналізму, на думку Дмитра Донцова, і чому він саме так його формулює?

7. Як характеризує Дмитро Донцов соціалістичну культуру у своїх працях «Дурман соціалізму» і «Культура примітивізму»?

Іван ФРАНКО

ПРОМОВА НА ЮВІЛЕЇ З ПРИВОДУ ЙОГО 25-ЛІТ- НЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ****

Першим моїм словом нехай буде щира подяка всім тим, що устроїли отсе нинішнє свято. Поперед усього подяка молодезі, що не щадила на се трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині; подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з сього місця. Подяка вкінці й моїм противникам. За двадцять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупилася мені їх; вони підготували мене наперед, не дали мені застоюватися на одному місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвої і вдячний своїм противникам, і щиро поважаю тих, що борються зі мною чесним оружжям.

Коли скину оком по нинішнім зборі, то запитую себе, задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жадним героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла загригти всіх до себе, двадцять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народний розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе на неї не самі гранітні квадрати, але як випаде, то і трус, і

**** Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1976-1986. – Т. 31. – С.308-310.

обломки і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може, й знайдеться деякий твердий камінь, але, певно, найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпарки. В кожнім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будущих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я посував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша, то було власне почуття того обов'язку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалку, що нашому селянинові ніщо не приходитьсь без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім яко нації ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його власним життям.

Головну увагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських справ, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Се було власне впливом мого бажання – бути чоловіком, – освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання – обняти цілий круг людських інтересів.

Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені як письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджувати інтерес до духовного життя і громадити матеріал, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти всі так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння.

Так, отже, не для мене се нинішнє свято. Я чую, що я не заслужив на нього. Але воно наповняє мене радістю як знак того, що у широких кругах нашої громади займається або й сильно вже горить те саме бажання освіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажання, котрого виразом є мої писання. Вийшовши з самого дна нашого народу, я старався однакою любов'ю обняти всі його верстви, а нинішнє свято є для мене знаком, що у нас будиться, а декуди вже й ярко палає бажання солідарності з нашим найменшим братом. Тільки нестанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівці; тільки солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракції і доктринерства, поведе наш національний розвій простою вірною дорогою.

Ще раз дякую шановній громаді за нинішній вечір. Здається, не потребую обіщувати, що й надалі я не зійду з цієї дороги, якою йшов досі. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; се не жадне геройство, а просто елементарна сила моєї хлопської крові.

Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилок, але хто ж, роблячи якесь діло, не помилявся? Та нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому, або іншим вони служили осторогою і наукою. А що до себе самого, я завсігди держався тої думки: нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається руський народ!

Питання для самоконтролю:

1. Які дві заповіді І.Франко засвоїв відмалку? Обґрунтуйте свою думку.

2. Прокоментуйте слова Івана Франка «Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром».

3. Чому автор вважає, що не заслужив на таке велике свято?

4. Як Франко характеризує свою діяльність? З ким він себе порівнює?

5. Згадайте діяльність І. Франка. Скажіть, який «круг людських інтересів» він обійняв?

Дмитро ПАВЛИЧКО

ЕНЕРГІЯ КУЛЬТУРИ

**Лекція, виголошена на врученні Нагороди Фондації
Омеляна і Тетяни Антоновичів (Київ, 21 вересня 2004 р.)^{††††}**

«Кожна влада, крім елементів сили матеріальної, потребує ще сили духовної». Це твердження видатного українського історика Івана Лисяка-Рудницького приймаємо як незаперечну істину, виходячи не з теоретичних роздумвань, а з досвіду влади, під якою ми жили, з досвіду комуністичної диктатури, яка переслідувала й гнобила все, що творить справжню духовну силу суспільства і народу. Заснована на фальшивій доктрині про те, що боротьба класів – це головний рушій і зміст історії, тобто на верховенстві матеріального над духовним, царська й більшовицька влада намагалися зробити своєю духовною силою російський великодержавний шовінізм. Але такою силою не може бути брехня, мета якої – русифікація завойованих народів, смерть їхніх мов і культур, смерть їхньої історичної пам'яті.

Справжня духовна сила кожної влади ґрунтується на службі національній ідеї народу, головного творця й суверена держави, який своє незалежне, державне існування відчуває як запоруку свого вільного життя і свого безсмертя. Нація як кожен живий організм зобов'язана боротися за свою невмирущість. Тому вона творить і ненастанно розвиває свою культуру як непроминальне, надчасове явище, здатне бути духовною силою національної влади і держави. Народ формує владу для держави і вимагає від влади дотримуватись писаного й неписаного природного закону, покликаноного берегти й розвивати мову, культуру, пам'ять нації. Саме в цьому сенсі влада існує для держави, а не держава для влади. Цього не визнавали комуністичні монархи, криваві диктатори, але це добре знали короновані особи феодальних часів.

---

^{††††} http://www.ji-magazine.lviv.ua/Promovy_laureativ_premii_Antonovychiv/Pavlychko.htm

«Що в державі більше: закон чи король?» – питався великий гуманіст, русин, Станіслав Оріховський і відповідав на це питання, даючи поради польському королеві, який щойно зійшов на престол: «... наші предки виховували нас так, щоб ми знали, що король вибирається для держави, а не держава існує для короля. На цій підставі гадаємо, що держава набагато шляхетніша й достойніша за короля. Закон, якщо він є душею і розумом держави, значно кращий за непевну державу і вищий за короля». Тут ми чуємо голос високої політичної культури, розвиненої мислителями від Платона до діячів епохи Відродження. Але політична культура – це не дипломатія, не політика, приречена на компроміси та відступи від своїх учорашніх тверджень. Політична культура – це глибоке розуміння й безкомпромисне відстоювання національної ідеї, що формується з найвищих досягнень національної і світової культури. А світова культура, власне, задля того існує, щоб творчі духовні таланти особистостей переходили в надбання світової цивілізації, в надбання окремих народів та влади окремих держав. Культура – це позитивна, морально вартісна творчість людини, спрямована на подолання часових меж її життя, на передачу свого безсмертя в безсмертя нації, до культури якої та людина належить.

Життя народу – головний натхненник творця культури, який підсвідомо прагне свого вічного перебування у вічному житті нації. Розумію, таке визначення культури – неповне й недосконале, але важливе для нас тепер, коли ми маємо владу, зосереджену виключно (і не завжди чесно!) на боротьбі за матеріальний достаток народу, нехтуючи його духовними потребами.

Ми стали свідками, коли тільки один кандидат на пост президента України говорить про духовну силу влади, засновану на єдності нації, а всі інші обіцяють одне і те ж: хліб і роботу. Ніхто не каже, що тільки той хліб – добрий, який дає енергію для звичайного і для духовного життя, і лише та праця є визволом, а не тюрмою, яка дає людині можливість жити і для своїх дітей, і для свого народу. Інакше – з хліба буде тільки гній, а з праці – піт і добробут наших олігархів та багатих європейців і росіян, на яких вже сьогодні трудиться сім мільйонів українських заробітчан. Ми стали свідками занепаду моралі, безсоромної поведінки продажних суб'єктів, які сміють називати себе політиками, претендують на

посаду президента у державі, йдуть на вибори з лише однією добре оплаченою метою – відібрати хоч би десяток голосів у справжнього лідера нації. Тому саме тепер визначаємо культуру як енергію доброти і правди, енергію національного духу нашої історії. Саме тепер наша культура, за винятком декількох зрадників-хрунів, чинить опір шахрайству, маніпуляціям державного апарату, враженого корупцією, байдужістю до національних проблем, жадобою залишатися при владі всупереч демократичним законам, нібито проголошеним у нашій конституції.

Ми живем нібито в самостійній Україні, ми слухаємо програми нібито демократичних політиків, ми ходимо залами виставки, де тріумфує нібито українське книговидання, ми дивимося телепередачі, де домінує нібито правда й нібито українська мова, і всюди, на кожному кроці, відчуваємо смертельний подих фальшивості, невігластва, реакції, які не нібито, а насправді живуть надіями на розмивання та ліквідацію духовності нашого народу, його історії, мови, пісні, тисячолітної культури.

Сьогодні ми мусимо задуматися над тим, чому трагічно закінчилась княжа доба нашої минувшини, чому не встояла козацька держава. Так, однією з головних причин цього була неприязнь і незгода між князями, між козацькими вождями. Але головною причиною громадянських воєн і чвар між князівствами та гетьманатами був прихід до влади малоосвіченої верхівки, яка дбала тільки про свої матеріальні, егоїстичні користи.

Тільки в ті княжі і козацькі часи, коли на чолі українського народу стояли подвижники освіти, інтелектуали, гуманітарії, наша держава розвивалася, міцніла, а в давнину була зразком для європейських монархій. Про культуру найвидатнішого київського князя Ярослава Мудрого, якому вдалося розумом і волею втихомирити пожадливих претендентів на центральний престол, можна сказати багато добрих слів. Цей державник розумів, що основою його влади є не лише воїни, а й закони, не лише мечі, а й книжки, що їх він наказав збирати і переписувати. Він будував своє правління не лише на зримому територіальному просторі, а й на незримому, духовному потенціалі тодішньої світової і рідної культури.

Умовно – на незримому просторі культури, бо книжні, живописні, архітектурні, різьблені в камені, дереві й металі, видимі розумом і зором, дотиком і слухом відчутні пам'ятники культури –

це згустки людської творчої енергії, яка перемагає смерть. Духовна енергія Оранти у Софіївському соборі перепоვნює храм, тече з 11 століття у всі віки і під всі небеса нашої історії, вона торкається душі кожного українця, даючи відчуття належності до безмежного національного «Я». Національне почуття – це в суті своїй духовне, релігійне начало людського буття, яке має своє земне відображення в культурі і насамперед в її рятівній для кожного народу ідеології.

У містечку Санлісі, під Парижем, довелось мені тримати в руках шедевр з бібліотеки Ярослава Мудрого. Це книжка дочки київського володаря, дружини французького короля Анрі I, Анни, де кирилицею, глаголицею та латинським шрифтом написані християнські молитви. Можна уявити собі, який шанобливий подив повинні були викликати всі ті письмена в оточенні короля, який не вмів писати, за нього державні документи підписувала дружина. Зберігся навіть її підпис (regina Анна), де слов'янське письмо поєднане з латиною. Якби наша влада дбала про історичну пам'ять України, цей молитовник був би скопійований і виданий мільйонними накладами, щоб кожна душа в нашій державі знала, де її європейське і світове коріння.

Найвидатніші козацькі гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик відзначалися високою освіченістю та особистою культурою, були поліглотами, мали ораторські, літературні, музичні обдарування, були наділені духовною силою, яку вміли обертати в потугу своєї влади, здобувати собі підтримку духовенства, старшини і мудрішої частини посполитого люду.

«Козацька доба у сфері культури була Києво-Могилянською», – справедливо писав Євген Маланюк. Козацька державність почалася із заснування Братської школи, до якої усе Запорозьке товариство 1620 року записав січовий гетьман, творець київської православної митрополії, вихованець Острозької Академії Петро Сагайдачний. Хоч Богдан Хмельницький здобув освіту у львівському єзуїтському колегіумі, він постійно своїми універсалами надавав різні добра освітнім православним закладам, церквам і монастирям, кажучи по-нинішньому, інвестував у культуру, книгописання та мистецтво.

Іван Виговський, випускник Києво-Могилянки, автор «Рестру усього Війська Запорозького», законно вважається кодифікатором українського правопису, основоположником фонетичного письма, де на вимову була зорієнтована його буквена основа. А Петро Дорошенко, який блискуче володів латиною і польською мовою (отже, таку освіту міг здобути лише у Києво-Могилянці), у найскрутніші часи своєї боротьби за об'єднання всіх українських земель в єдиній державі постійно пропонує до угод з польським королем статті про підтримку українського шкільництва і, звичайно, Києво-Могилянської Академії. Про Івана Мазепу не скажеш краще за сказане в енциклопедії «Києво-Могилянська Академія в іменах»: «1703-04 рр. на його кошти (200 000 золотих) збудовано камінний навчальний корпус, відомий сьогодні як «Мазепин», та Богоявленський собор Братського монастиря, КМА отримувала нові маєтності й щороку 1000 золотих на стипендії студентам, «всякому з малоросійських дітей хотя чому вчитись», він поповнював бібліотеку «різними манускриптами», відвідував лекції і студентські диспути, «виголошував промови мовою Тита Лівія і Цицерона». Знанням мов та освітою перевищував усіх гетьманів Пилип Орлик. Він володів латиною, арабською, німецькою, шведською, болгарською, польською та старослов'янською мовами, писав щоденники й поезії, листувався з європейськими монархами. Відомий шведський історик Альфред Енсен писав про Орлика: «Він міг бути канцлером великої імперії, не те що генеральним писарем у козаків. Що мене вражає, це його великий інтелект та освіта».

Навіть у найближчих до нас країнах, де працював я послом нашої держави, ніхто не знає, що Пилип Орлик створив першу в Європі демократичну конституцію, затверджену козацькою радою 5 квітня 1710 року в Бендерах. Засади громадянських прав, що лягли в основу цієї конституції, випередили на чотири десятиліття французьких енциклопедистів та на вісім десятиліть укладачів польської антифеодальної хартії з 1794 р. З вини нашої теперішньої псевдо-державницької ідеології Пилип Орлик по справедливості не оцінений в Україні. Йому не поставлено пам'ятника, його твори належним чином не вивчено і не видано. Як і Мазепа, він перебуває в зоні замовчування, зумисної неуваги, бо все своє

життя присвятив боротьбі за визволення України з-під російської кормиги.

Києво-Могилянська Академія за двісті років свого існування виховала козацьку еліту нашого народу. Сьогоднішня владна верхівка в Україні має з кого брати приклад, але через брак елементарної культури, духовності й патріотизму не хоче й не буде навчатися у своїх не своїх попередників.

В'ячеслав Липинський писав, що українці – народ літератури. Це правда. У боротьбі за виживання нашої бездержавної нації з'явилися титани духу, письменники й політичні пророки Тарас Шевченко та Іван Франко, що акумулювали у своїй творчості енергію української народної культури, поєднали її з біблійними, універсальними мотивами і на новій основі відродили нашу національну ідею. В. Липинський вважав недоліком нашої політичної культури перевагу в ній не «бойовиків-продуцентів», а любителів гарячого слова, декламації, тієї напівсвідомої патріотичної снаги, що здатна скоріше на плаксиву пісню, ніж на конкретний бойовий чин. Мав рацію тонкий аналітик. Але не повну, бо саме з тієї релігії, якою оточені літературні предтечі нашої свободи, поставали справдешні характери воїнів і героїв, що віддавали своє життя за українську державу. Кого б ми не взяли з них, будівничих Української Народної Республіки, провідників Організації Українських Націоналістів, українських націонал-комуністів, ідеологів Української Повстанської Армії, організаторів руху опору в другій половині ХХ ст., представників наукової та літературної інтелігенції, які разом з дисидентами створили «Народний Рух», – усі вони люди культури. Кремлівська червона влада винищувала їх. В один і той же час утворювались обставини для загибелі Михайла Грушевського і Миколи Хвильового, в один і той же час убито Євгена Коновальця і Миколу Зерова. Цей подвійний мартиролог, який тягнеться до В'ячеслава Чорновола і Георгія Гонгадзе, свідчить насамперед про те, що наші вороги найбільше боялися поєднання політики і культури в українському визвольному русі.

Повертаючись до нашої прикрої сучасності, можемо відзначити, що українська інтелігенція не пішла на ганебну згоду із владою, вона виявляє одностайну підтримку Вікторові Ющенку. В його поведінці й діяльності закодована енергія культури, що струменить в руслі нашої державницької ідеї. В часи такого непевного

утвердження української держави ми чуємо спокійний, неагресивний, але впевнений голос, який нам, творцям культури, звістує про невмирущість духовної сили нашого народу. Та духовна сила постає з видіння не роз'єднаної, а мовно, історично та релігійно єдиної України. Нинішня влада намагалася поглибити відмінності між заходом та сходом нашої держави, цій владі на руку грали донецькі русифікатори та львівські «білі хорвати». Одначе саме тут, де влада хотіла законсервувати успадкований з часів неволі поділ народу на малоросіян та українців, почався рух зближення між нами на користь українства. Про це свідчить масова підтримка у всіх областях України загальнонародного кандидата на пост президента. Вже одна поява в нас єдиного лідера це перемога об'єднаних навколо «Нашої України» політичних сил, непогасне світло надії в свідомості нації, яке має більше значення, ніж звичайна перемога на виборах. Це перемагає й переможе інстинкт самозбереження народу, дух нашої хресної, жертвної, але непідлеглої історії, геній нашої мови і культури.

Питання для самоконтролю:

1. Що Вам відомо про Фундацію Омеляна та Тетяни Антоновичів? У чому полягає діяльність фундації? Які проекти вона профінансувала?

2. У чому справжня духовна сила кожної влади?

3. Що є головним натхненником творця культури, який підсвідомо прагне свого вічного перебування у вічному житті нації?

4. Як Павличко характеризує козацьку добу? Що говорить про культуру найвидатнішого київського князя Ярослава Мудрого? Над чим ми мусимо задуматися сьогодні?

5. Як автор ставиться до української інтелігенції «нашої прикрої сучасності»?

ПРОМОВА В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДІ 17.01.2017. ***

Я хочу одразу вибачитися перед високим судом, який розглядає тонкі питання, тонкі матерії юриспруденції, що я, як філолог, не фахівець у юриспруденції, буду забирати ваш час. Одначе те, що я почув сьогодні, ще раз мене переконало в тому, в чому я був переконаний – і переконаний весь Інститут української мови Національної академії наук України, який здійснює упродовж десятиліть моніторинг стану мови у різних регіонах України.

Ми володіємо інформацією про конкретні чи то порушення, чи то добрі справи, чи піднесення вгору однієї мови у певному мікросередовищі, чи функційний спад. Тобто ця інформація у нас існує у такому вимірі. Існує інформація ще й в іншому вимірі. І я тут одразу уже пропоную високому суду наші професійні послуги, тому що жоден із юристів, маючи найвищі юридичні відзнаки і дипломи доктора, професора, не працює так тонко із мовною матерією, як працюємо ми. Ми можемо одразу бачити взаємодію мов, тиск однієї мови на іншу, де ми бачимо тактики вибору, якою мовою хочуть спілкуватися і можуть спілкуватися, якою не можуть спілкуватися. Це не випадково допомагає нам багато в чому розібратися у ширших питаннях.

В нашому інституті існує така одна невеличка праця – «Атлас української мови». Це праця, у якій зібрано інформацію з 2 тисяч 459 населених пунктів. Це скільки експедицій? Дві з половиною тисячі експедицій було у населені пункти по всій території України і за межами України, там, де живуть українці. І ми можемо оцінювати стан функціонування української мови як від Сяну до Дону, від Полісся до Криму. Тобто це все покладено на карти, і цих карт у нас всього-на-всього одна тисяча двісті. Отакою інформацією ми володіємо. І, виходячи з цієї інформації, ми робимо певні оцінки. І ми робимо окремі спостереження, навіть такі, які ніби з першого погляду неважливі, а тим більше для високого суду.

Але ми тут говорили про те, що з'явилося поняття – за кілька років чи, як у нашій ситуації з 2014 року, за два місяці, за місяць

*** <https://mysliwiec.livejournal.com/2767425.html>

– отакі висловлювання політиків, що будуть захищати російськомовне населення і таке інше. Шановні колеги, ми можемо вам сказати до дня точно, коли в політичному лексиконі ще Радянського Союзу з'явилося поняття і назва «русскоязычное население». І першим це сказав міністр закордонних справ Андрій Козирєв. Воно виросло звідти, з надр КПРС і КГБ, які вже бачили, що Радянський Союз розвалюється. Значить, треба було шукати ті зачіпки, які будуть давати право тримати вкупі. І оце ще було апробовано до України. Тобто треба знати, що це все є незмінна лінія поведінки нашого північного сусіда Росії. Вона, знову ж таки, не виникла у '89 році. Це лінія поведінки неприйняття окремих народів, невизнання окремих народів. А стосовно українського народу це сталося 1847 року, коли з'явилася формула «не было, нет и быть не может».

А тепер – ви, як юристи, завжди хочете мати докази – візьміть тексти виступів Путіна за останні півтора року, і ця фраза «не было, нет и быть не может», вона майже дослівно і інтонаційно повторюється. Що це говорить? Це говорить, що там це всередині живе. Якщо ми це знаємо, то ми маємо розуміти й інше – що ніколи мовне питання в Україні не буде розв'язуватися легко. Ніколи воно в Україні не буде проходити без більшого чи меншого збурення. Це би треба було знати нашим політикам, які б мали готувати суспільство до тих чи інших законів. Отже, міф про те, коли з'явилося російськомовне населення, і поняття ми уже деміфологізували.

Другий міф чи наступний міф – взагалі, що оця кількісна характеристика, а ми отут покладаємось то на те свідчення соціологічного об'єднання, то на Інститут соціології... Шановні колеги, треба знати, що російськість – як така приналежність культурно, мовно, ментально і зорієнтованість на російське середовище, на Росію – в Україні має принаймні два різновиди. Перший різновид: це справді те російське за спрямуванням населення, яке має свою родову генезу, люди приїхали, три-чотири покоління, і вони жили у російськості, вони леліяли цю російськість. Таких ми заледве у всіх так званих російськомовних наберемо 5–7%. А останні? А останні це ті, кому дорога радянська влада не дала можливості отримати освіту українською мовою. Адже, не забувайте, війсь-

кова справа, багато технічних спеціальностей, навіть медичні, навіть юридичні спеціальності, – це все була освіта російською мовою. Значить, влада спонукала людей до манкуртизму, до того, щоб вони відмовлялися фактично від своєї мови. Бо людина хоче, вона мріє, вона в космос хоче летіти, ну, аякже, вона НДТУ Баумана хоче закінчити і т.д. Тобто ви мене прекрасно розумієте, що це та частина, яка в першому поколінні і з якихось обставин життєвих змушена була перейти на російську. І цим людям дати лише імпульс, поштовх – і вони переходять на українську мову. Тобто не така це все проста ситуація. А у вимірах чисто статистичних рівень тих, хто досконало володіє, хто мислить російською, хто мислить категоріями російського мистецтва, ментальності і працює над цим, це одиниці. Шануймо їх. Не в тім справа. Але при цьому ми не маємо права працювати отак легко з цими цифрами.

Ще одна деталь, яку я хотів би, щоб кожен суддя, який тут присутній, усвідомив дуже глибоко. 1871 року була створена перша карта, яка показувала межі поширення української мови. Ту карту пізніше «батько всіх народів» Сталін перекроїв по-своєму. І тому, що значна частина українськомовної території, яка існувала на той час, – а робили, доставляли матеріали люди найвищої кваліфікації на той час, тобто люди освічені, – виявляється, що вся Кубань, все Ставрополля, більша частина Вороніжчини – це все українськомовне населення. Причому на цій карті коментар, і якщо було менше 60%, то спеціальним значком позначали. Це настільки все точно було передано. Сюди йде Берестейщина, Брестська область, сюди йде частина Польщі аж під Люблін, сюди йде Східна Словаччина, те, що ми називаємо Східно-Словацький край, сюди йде Південна Гуцульщина і Південна Буковина. Це все українськомовні землі. Більше того, на цих територіях віддавна церкви були, так звана Митрополія Київська була. Більше того, в Румунію українці принесли книгодрукування. А найдавніші пам'ятки української мови – це пам'ятки, які були написані у Сучаві, тепер це Румунія, кінець XIII – XIV століття, староукраїнською мовою.

Що ми сьогодні маємо? Ми маємо значно обрізані ці кордони. Навіщо я вам це кажу? А для того, щоб можна було у будь-який момент і нашим політикам використати теж, що Україна ніколи

не виставляла територіальних претензій, залишаючись на рівні високого міжнародного права. Як зафіксовано, коли утворилася Україна як держава, ніколи після того з боку України не було жодних претензій. Тобто Україна демонструє високу політичну і правову культуру на міжнародному рівні. Це теж нам треба пам'ятати. І тепер, міф про російський Донбас – коли ще 200 кілометрів на схід була Україна і Азовське море було внутрішньоукраїнським морем і за цими картами, і за іншими – це все результат більшої чи меншої реалізації вимішування тих народів. Український хлопець ніколи не служив Україні, його треба було відправити десь, щоб він забув українську мову, сюди прислали інших. Це доктрина вимішування. Тому говорити, що росіяни є одним із корінних народів тут, в Україні, – неправильно.

Російська мова в Україні не є zagrożеною, тому що продукування російськомовного продукту відбувається постійно, на постійній основі відбувається в Росії. Там є потужна сила, яка цю мову підтримує. Заберіть до одного росіянина з України – і це не буде загрожувати російській мові. Але якщо ми допустимо, що і надалі буде витравлювання української мови, як воно зараз є, то українського вже ніде ніхто нам не відновить. А мова – це загальноцивілізаційна цінність. Це не тільки національна цінність. То як буде виглядати Україна, яка своїми руками, своїми юристами, своєю Верховною Радою допустить таку ситуацію, що ми винищимо українську мову? Там, де відбувалися оці заворушення про створення так званої Бессарабської республіки і інші, наші фахівці там були. І все воно взаємопов'язано і так чи інакше виходить на цей закон Ківалова-Колісниченка. Тому що в тому ж Ізмаїльському інституті, колишній педінститут, читається курс сьогодні «Русский язык – язык межнационального общения региона». Не українська мова, а русский язык. Наше міністерство спить, вони цього не розуміють, що це речі дуже серйозні. І тому я маю велику надію на розуміння великої історичної відповідальності нашого Конституційного Суду за збереження української мови. Якщо ми поставимо конституційні, а вони є – 10-та стаття, і чітко проведемо заслони на рівні закону, то ми маємо передумови збереження і розвитку української мови.

Справа в тім, уважно читаючи цей закон, про який іде мова... І я мав честь бути запрошеним і співпрацював у групі, яку очолював Леонід Макарович Кравчук і до якої входив і професор Сергій Петрович, щоб якийсь змінити той закон, який прийняли. Тому що президент Янукович пообіцяв нам, а я був у групі, яка їздила до Януковича в Крим, у зв'язку з цим законом, то він сам сказав, що ми бачимо недоліки цього закону, тому ми створюємо групу і просимо Леоніда Макаровича, а він там був на цій зустрічі, очолити цю групу. Звичайно, це все була гра, яку ми зрозуміли пізніше. Це для того, щоб оте глибинне неприйняття народом цього закону якось погамувати. Погамували. Але зараз у різних місцях України ми відчуваємо і бачимо наслідки дії цього закону, тому що цей закон глибоко провокативний. Цей закон, як не читай, усе починається з того, що так, українською мовою, і там навіть без «але», але так подано, що все одно як було, так хай і буде, як була російська, так хай і буде. Тобто утвердження російської як другої державної. (Що не пройшло за першої каденції Леоніда Даниловича Кучми, а про це він сказав у першому інавгураційному виступі – що буде дві державні мови. Він заявив, і після цього пізніше еволюція його привела до того, що «Україна – не Росія». І в цій книзі, до речі, у багатьох місцях стверджується як виправдання за те, що було сказане раніше, що в Україні має бути лише одна державна мова). Так от, не пройшло напряду дві державні мови, то ми зробимо так, що буде так де-факто і що буде домінувати російська мова. І воно, на превеликий жаль, так зараз відбувається.

Шановні судді, сприйміть мої слова як голос народу. Просимо, знайдіть такі формулювання, такі підходи, щоб українське було домінантним. А буде домінантним, то і не буде дражливим. А не буде дражливим, то і представникам інших націй буде житися так, як і має житися при внутрішньо доброзичливому, миролюбивому українському народові.

Питання для самоконтролю:

1. Що вам відомо про директора Інституту української мови Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Павла Гриценка?
2. Яка суть виступу Павла Гриценка у Конституційному Суді?

3. Прокоментуйте слова з виступу «Заберіть до одного росіянина з України — і це не буде загрожувати російській мові»
4. Охарактеризуйте першу карту, створену у 1871 році, яка показувала межі поширення української мови.
5. В чому актуальність цієї промови зараз?

Іван МАЛКОВИЧ

ПРОМОВА НА ВРУЧЕННІ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ^{§§§§}

В середині 1980-х улюбленою розвагою кількох молодих поетів була, зокрема, й така: комусь із «непосвячених» ми цитували певні знакові рядки і просили відгадати, хто їх написав. От, наприклад: *«Слова дощем позамивались... І не дощем, і не слова...»*. Люди називали і Вінграновського, і ще когось – найначитаніші припускали, що це Еліот чи Сен-Жон Перс... І як солодко було відкривати їм, що це – Шевченко! І що *«Ми восени таки похожі хоч капельку на образ Божий»* чи, скажімо, *«Готово! Парус розпустили...»* – це теж Шевченко.

Ми хвалилися Шевченком, як у тому давньоукраїнському казці: *«І Тобою, милий Боже, повсякчас хвалюся»*. Як же нам хотілося довести всьому світові, що Шевченко і модерний, і сучасний, адже з нього постійно ліпили тільки селянського романтика і таврувальника панів, понижуючи образ національного генія до постаті бідного кобзаря, що печально пощипує струни кобзи чи бандури. Тобто: *«Читайте «Наймичку» й «Тополю», забудьте «Мертвим і живим»*, як уїдливо зауважив сучасний поет. Біда в тому, що в багатьох шкільних і студентських аудиторіях саме такий образ Шевченка переважає й досі – кріпак і селянський поет-мученик. *«Скиньте з Шевченка шапку. Та отого дурного кожуха. Відкрийте в нім академіка. Ще одчайдуха-зуха...»* – закликав Драч і багато інших поетів впродовж сторіччя. Але наша українська на-

---

^{§§§§} Запис промови можна знайти за посиланням:
<http://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/10/223055/>

тура й далі продовжує зациклюватися на образі мученика, затінюючи істинний образ Шевченка-поета, чий «Кобзар» – особливо в часи бездержавності – і аж дотепер правив нам за найвищу Конституцію Національного Духу.

Багато поетів страждали і гинули, але небагато давали прихисток у слові цілій нації.

І не випадково уже в наші драматичні дні відважний син древнього вірменського народу Сергій Нігоян гине в центрі Києва за ідеали гідності саме з Шевченковими словами на вустах: *«Борітеся – поборете!»*. Не випадково, перекикуючи той незабутній протестний брязкіт наростаючого бойовиська, молода українська письменниця, стоячи на вершечку барикади на Грушевського і показуючи пальцем на яничарів, з убивчою силою проголошуватиме Шевченкове: *«Во Іудеї, во дні они, во врем'я Ірода-царя... романські п'яні легіони паскудились...»*. Бо справжні Шевченкові смисли в багатьох його творах звучать як важкий, глибокий рок, а не мелясна попса.

Я мрію дожити до тих часів, коли дітям у школі перестануть сльозливо оповідати про горопашного кріпака, який служив безправним, безсловесним попихачем у панів, а змінять парадигму і вестимуть натхненну мову про неймовірного хлопчика, що аж світився великим талантом, який без тата й мами, і без, здавалося, жодних шансів на успіх, створив сам себе. І це його світіння бачили всі – і той свавільний п'яний дячок, з яким малий Тарас читає псалтиря над померлими, – а читає він найкраще за всіх своїх ровесників – і навіть норовистий Павло Енгельгардт, до якого хлопчик приходив по дозвіл навчатися у хліпнівського маляра, бо з дитинства любить малювати вояків і коней, це його найбільша пристрасть, і він вперто шукає вчителя. Енгельгардт швидко збагнув, що йому до рук потрапив справжній скарб, адже Тарас найдотепніший, найспритніший, він усе робить завиграшки, талановито, – кращого за нього не знайти! І він бере хлопця спочатку у Вільно, а потім і в столицю. А Шевченко тим часом вишколюється в малярстві, і його мистецьке око все помічає. Виявляється, панське життя теж має свої протиріччя. У кожного суспільного стану – своя морока. І, попри зрозумілий класовий антагонізм, Шевченко згодом напише й таке, що в нас нечасто цитували:

Не завидуї багатому:

*Багатий не знає
Ні приязні, ні любові –
Він те все наймає...*

Практичний нащадок швейцарського роду має *свої* плани щодо талановитого юнака, тож віддає його аж в 4-річну науку до живописця Ширяєва, бо хоче мати свого покоєвого художника. Але пан ніколи не віддав би юнака в науку, якби хлопець так шалено цього не прагнув, якби не горів цим...

А уявіть, який потужний і світлий талант треба було мати, щоб довкола його викупу з кріпацтва і вступу в Академію закрутилися такі імениті люди, як Жуковський, Брюллов і багато інших. Це просто якась нереальна історія!.. Достоту історія про успіх. Хоча, треба чесно визнати: якби більшість з тих людей знали, що допомагають передовсім поету, а не художнику, нічого б такого не сталося.

І дітям, і студентам варто наголошувати, що сильна і дієва мрія відкриває нам усі шляхи, навіть, здавалося б, у найнесприятливішому середовищі, однак для цього треба вперто і каторжно працювати. Тож приклад Шевченка має їх окрилювати, а не вганяти в безнадію. Срібна медаль Академії, академік гравюри, розпис Большого театру, високоосвічений юнак, що має шанс продовжити навчання в Римі, – це все про Шевченка. Його чекає феєричне життя – він бачив, як живуть вищі суспільні прошарки, він умів бути франтом, був улюбленцем веселого творчого товариства – адже він не тільки художник, а ще й чудово співає, легко віршує...

Але виявляється, що те його внутрішнє світіння, то далеко не абажурне сяйво, то – *вогонь правди*. Він ані на мить не забуває про своє коріння і про ту не-правду, яка панує на його батьківщині. Шевченко має мужність не записатися в лави прославляльників російського царя, який хай і лівим гудзиком правої поли, але теж був причетний до його викупу з неволі. Але для генія правда – понад усе. І Шевченко переливає свою правду в поезію, і його слова снуються в такій божистій послідовності, що, змикаючись одне з одним, дають нам вічну, непроминальну енергію українського духу.

Шевченко розуміє, як ця правда може окошитися на його долі, він знає, що роблять з тими, хто йде супроти – і словом, і

дією, як страчений Рилєєв (ось, до речі, чийм іменем варто було б називати наші вулиці – просто вчитаймося у майже всуціль українські назви творів Рилєєва – «Войнаровський», «Мазепа», «Наливайко», «Богдан Хмельницький» – більшого українофіла серед російських письменників не було і, мабуть, вже й не буде).

Однак Шевченко не вмів і не хоче кривити душею, у якій клекотить праведний гнів і мрія про ідеальну, майже міфічну Україну. І ось його землякам уже й не соромно показатися на люди: дивиться, ми є, бо в часи, коли над слов'янщиною літав Бог-Творець і розсіював зерно геніїв, яке зійшло у Польщі в 1798-му (Міцкевич), у Московії – 1799-го (Пушкін), а в Україні – 1814-го року – про нас не забуто, ми теж присутні у Великому Божому задумі.

Отож і наш з вами святий обов'язок свідчити правду. А правда сьогодні така, що наша держава майже не дбає про українську мову, що все починається й закінчується велемовними, пустопорожніми фразами. Що нас, носіїв української мови, ще й сьогодні багато хто з наших співгромадян трактує як дивакуватих аборигенів. Що ми ще й досі, як соняшник до сонця, повертаємо голови на почуте українське слово. Що й донині не скасовано горезвісний закон ківалова, який ганьбить цілу націю.

Незрідка в наших зрусифікованих містах до мене підходять на вулицях люди і російською мовою дякують за книги. Але ж книги мої – українські. Тобто люди в такий спосіб дають зрозуміти, що вони за те, щоб їхні діти читали і навчалися українською мовою. У них з різних причин з мовою не склалося, але діти їхні мають її знати й шанувати.

Нарешті мусить бути закон, який захистить право кожного українця отримувати всі послуги українською мовою – від крамниць і громадських установ — до глянцевих видань, радіостанцій і телебачення, де всі, без винятку, ток-шоу і програми повинні вестися державною мовою (за чітко виписаними винятками для кримських татар та кількох інших національних меншин, які купно тут проживають). Треба звести до розумного мінімуму вивіски, писані мовою агресора, а надто ті, зі знущальними назвами на кшталт «Варенічна Катюша» – так неначе той москаль щодня й щогодини безчестить нашу безталанну Катерину.

Кажуть, що мовний закон може комусь зашкодити, але це неправда. Шкодить його відсутність. Згадайте, скільки чудових сучасних українських пісень ми відкрили для себе, відколи вступив у дію закон про музичні квоти.

Колись дуже дотепно перефразував Шевченка навічно молодий Назар Гончар. Пишучи про «перевертнів у бузині», він завершив свого вірша Шевченковим рядком, але в іншому написанні: «та соловейко не за *тих*». І справді, соловейко не за них. Адже відомо, що мова – найважливіший маркер національної самоідентифікації. Може видозмінюватися прапор, герб, і навіть, на превеликий наш жаль, територія, але, як цитувала Леся Українка слова ірландця Томаса Девіса: «*Нація повинна боронити свою мову більше, ніж свою територію... Втратити рідну мову і перейняти чужу — се найгірший знак підданства...*». Коли в часи Другої світової Черчилль обговорював зі своїми урядовцями бюджет, і вони хотіли урізати видатки на культуру на користь армії, Черчилль обурився: «*А що ж ми тоді будемо захищати?*» – спитав він.

На жаль, нашим урядовцям далеко до Черчилля. Вони (і не тільки вони) не розуміють, що тільки тут, між цим небом і цією землею, народилися такі слова, як *жито, Дніпро, човенце, мрія* і тисячі інших прекрасних слів. І що тут все наладиться лише тоді, коли українська мова лунатиме всюди, коли ми перебуватимемо в океані рідної мови.

Можливо, у утопіст, але подібна думка висловлюється в нашому інформаційному просторі дедалі частіше: якщо тут буде українська мова, то в нас буде лад, а якщо ні – тут буде вічний путін, як би він не називався.

Адже сказано: на початку було Слово, яке, як відомо, формує свідомість. І з цим словом ми неодмінно повернемося до самих себе і нарешті повнокровно з'явимося на культурній карті світу.

У моїй скромній книжечці, яку сьогодні удостоєно такої високої відзнаки, є вірш про дивовижну особливість української абетки, яка починається з Ангела, а закінчується Янголом, і вони обидва мовби захищають нашу абетку від А до Я – Ангел і Янгол. Такого нема в жодній мові. Але іноді, на жаль, навіть їхнього захисту замало, бо цей захист повинна гарантувати Українська Держава. І ось коли ми матимемо гідний захист і Мови, і Держави, тоді нарешті

*...Буде бито
Царями сіяєє жито!
А люди виростуть. Умруть
Ще незачатіі царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата.
А буде син, і буде мати, І будуть люди на землі.*

Питання для самоконтролю:

1. Чому Драч і багато інших поетів впродовж сторіччя закликали: «Скиньте з Шевченка шапку. Та отого дурного козуха. Відкрийте в нім академіка...»?
2. Який образ Шевченка представлено дітям у школі? Чи погоджуєтесь Ви, що потрібно «змінити парадигму і вести нагхненну мову про неймовірного хлопчика»?
3. Що Вам відомо про горезвісний закон ківалова, який ганьбить цілу націю?
4. Що ми маємо робити, щоб наші діти говорили українською мовою?

Степан БАНДЕРА*

**ВИСТУП НАД МОГИЛОЮ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ
25 ТРАВНЯ 1958 РОКУ******

Двадцять років – це, звичайно, невеликий відтинок часу в житті народів. Звичайно, але не це двадцятиріччя, яке лягло між теперішністю і трагічним травнем 1938 року. До нього не можна прикладати звичайної міри часу. Воно виповнене такими подіями історичного значення, що своєю вагою може рівнятися з цілими сторіччями інших епох. І всесвітня історія запише цей період назрівання, ходу і наслідків Другої світової війни, як один з важливіших. А вже в історії українського народу й української землі це двадцятиріччя закарбувалося такими подіями і процесами, далекосяглими перемінами і трагічними потрясіннями, що їх було б досить на долю багатьох поколінь.

Цей власний багатий і важкий зміст того порівняно недовгого часу творить неначе призму, через яку можемо бачити події і постаті у далекій перспективі, не в сучасних, а історичних пропорціях. Чимало справ і проблем, які двадцять років тому полонили увагу народів, сьогодні виглядають дрібними і маловажними. Скільки відійшло у безслідне забуття постатей, що в той час стояли в центрі публічної уваги? Але ця перспектива часу, багата на великі події і зміни, не тільки зменшує і нівелює картини. Вона теж відслонює і ставить на весь зріст такі постаті і справи, які здобули собі тривале значення і вплив у житті народів.

І ось стоїмо над могилою такого небуденного мужа, полковника Євгена Коновальця. Двадцять літ проминуло, як у цій чужинній землі, далеко від батьківщини, поховано тіло одного з найбільших синів України. Та всі бурхливі події, що бурунами котилися через землі України і не лишили незаторкненого навіть цієї, здавалося б, затишної Голландської†††† країни, не змогли затопити, ні присипати пилом забуття пам'яті про Євгена Коновальця. Вони немов підняли її на височінь, неначе очистили довкола неї виднокруг, так що вона виступає ще монументальнішою, ще світлішою на тлі нашої епохи.

**** *Запис промови можна знайти за посиланням: <http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1958.bandera-konovalec.php>

†††† *Збережено правопис середини ХХ століття

Коли замислимося над питанням: чому це так, чому той час не прислонив тінню цієї постаті, приходимо до переконання, що це діється завдяки величчю і вартості життєвого чину полковника Коновальця, завершеного Його смертю борця.

Євген Коновалець, комендант Корпусу Січових Стрільців, – це одна з найбільших, найсвітліших постатей у період будування і збройної оборони Української Держави 1917–20 років. Після знищення Української Держави і захоплення земель України ворожою військовою навалою. Він стає основоположником, організатором і провідником націоналістичного, визвольного руху, оформленого найперше в Українській Військовій Організації, а згодом в Організації Українських Націоналістів, що продовжує Національно-визвольну боротьбу за державну самостійність України революційними методами.

Змістом усього життя славної пам'яті Євгена Коновальця було повне самопосягати і послідовне змагання за волю свого народу, за здійснення на українській землі, в українській державі християнських засад, загальнолюдських і національних ідеалів – волі, правди і справедливості. Невмирущість великої ідеї увіковічнює й опромінює пам'ять покійного полковника, бо Він зробив дуже багато для закріплення і перемоги цієї ідеї.

Організація Українських Націоналістів і весь національно-визвольний рух встоялися в боротьбі з большевицькою Москвою й іншими наїзниками на Україну, закріпили й поширили свої впливи в українському народі через те, що вірно й послідовно йдуть шляхом Євгена Коновальця.

Він навчив нас, як треба служити великій ідеї цілим життям. Визнаючи свої національні ідеали, згідні з вічними Божими законами, та відкидаючи все незгідне з ними, що накидає нам ворог, зокрема протихристиянський большевизм, український народ мусить вести за це боротьбу за всяких обставин, а не тільки у пригрозній ситуації. Змагання за волю і правду, за Бога і за Батьківщину мусить бути головним змістом життя поневоленого народу, а не тільки засобом, дорогою до кращого життя в майбутньому, оскільки є вигляди на недалеке осягнення цієї мети. Україна, з уваги на своє геополітичне розташування, може тільки власними силами, власним змаганням здобути й втримати свою незалежність. При цьому вона виконуватиме важливу місію ширшого значення

і для інших народів, здійснюючи та захищаючи універсальне гасло: «воля народам, воля людині!»

Большевицька Москва добре оцінила незаступимість полковника Коновальця як Провідника українських національно-визвольних змагань, українського націоналістичного руху. Вбиваючи Провідника, ворог сподівався не тільки обезголовити цей рух, але цілком його знищити. Та знищити Організацію Українських Націоналістів, спинити її боротьбу не вдалося большевикам навіть убивством її Вождя. Джерело її живучості і сили лежить у всьому народі і з нього приходить постійне відновлення і скріплення національно-визвольної боротьби та її дійових чинників.

Та передусім самому покійному Провідникові завдячуємо тим, що навіть після Його трагічного загину ОУН не збилася зі свого шляху і віднайшла свою самостійницьку пробоєвість у дальшому важливому і важкому періоді своєї діяльності. Полковник Коновалець, як керманіч революційної боротьби проти окупантів Українських Земель, зокрема проти большевицької Москви, був так само висунений на ворожі знищувальні дії, як борці підпілля, і завжди це враховував у своїй праці. Особисто неустрашимий, він турбувався найбільше долею визвольного руху, якщо б Його не стало в живих. Для того Він намагався якнайбільше своїх ідей напрямних і засад визвольної дії прищепити цілій Організації, всім її кадрам.

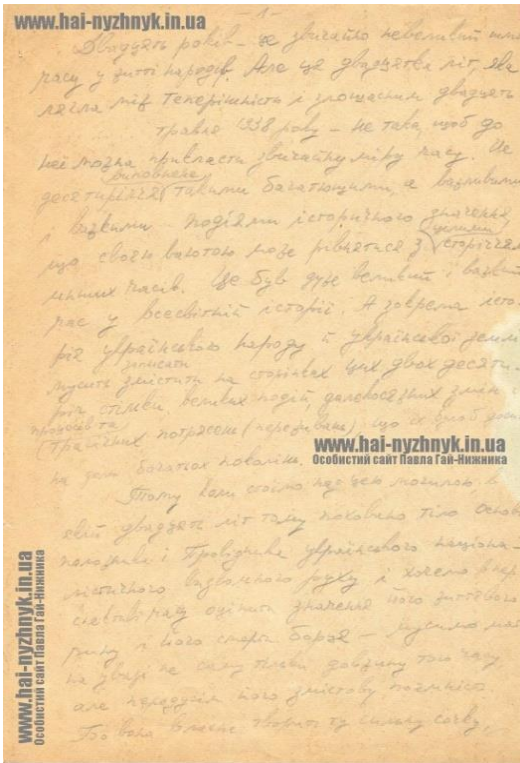
Майбутнього розвитку світових подій і в зв'язку з ними умовин дальшої визвольної боротьби не можна з певністю передбачити на далеку мету і через те годі визначити відповідні конкретні пляни дії. Але те, що лише в тому напрямі можна було зробити, те полковник Коновалець зробив, щоб приготувити ОУН до правильної дії і боротьби в різних можливих ситуаціях.

Коли в 1941 році розгорілася між двома загарбницькими, тоталітарними імперіялізмами війна на українській землі та за її посідання, тоді ОУН, пам'ятаючи висновки Євгена Коновальця з ходу подій в 1917–1918 рр., дала почин і дійові рамки для активного виступу української нації на історичній арені. Проголошенням віднови Української Держави в червні 1941 року та будівництвом самостійного державного життя засвідчено, що український народ в жадній ситуації не зрікається своїх прав господаря на власній землі і тільки пошанування цих суверенних прав України

іншими народами і державами може бути платформою приязні з ними.

Коли гітлеризм недвозначно виявив свої загарбницькі пляни і колоніальні методи супроти України, тоді ОУН, незважаючи на трагічність двофронтової боротьби, перейшла до широких збройних діл, організуючи Українську Повстанську Армію.

Широка збройно-політична боротьба проти гітлерівського знищення України та проти поновленої большевицької займанщини, яку розгорнула ОУН-УПА в Другій світовій війні та в перші повоєнні роки, становить найвище піднесення українських визвольних змагань після 1917–1920 років. Організаційно-політичні основи і напрямні для того дав Організатор і Провідник націоналістичного руху полк. Коновалець.

Найбільш непригожі зовнішні обставини не дали змоги підняти повстання проти большевизму і здобути державну незалежність України. Міжнародне становище допомогло Москві кинути змобілізовані у війні армії на придушення визвольної боротьби України та інших народів уярмлених большевизмом. Та ОУН-УПА не склала зброї і не припинила продовжувати боротьбу, йдучи слідами славної пам'яті полковника Коновальця. Як Він і інші провідники самостійницьких змагань з Головним Отаманом Симо-

ном Петлюрою у проводі, після заливу України ворожими окупаціями розпочали боротьбу революційно-підпільними методами, так знову ОУН-УПА під проводом Романа Шухевича-Чупринки перейшла з повстанської тактики на підпільну.

Визвольна боротьба триває далі. Її незламність – це найповніша запорука прийдешньої перемоги. Тепер цілий український народ захоплений націоналістичною ідеологією самостійності України та послідовної боротьби з безбожницьким і протинародним большевизмом. Націоналістичний рух став всенародним визвольним рухом. А в парі з закоріненням його ідей в народі живе і все більше поширюється пам'ять про його великого Провідника й Основоположника Євгена Коновальця. Даремні всі большевицькі намагання осквернити й вирвати з душі народу цю велику славу, так само, як не вдається ворогові знищити віри в Бога та інших національних святощів.

Сьогодні, як і раніше, можемо ствердити, що ворогові Бога, України і всього свободолюбного людства не вдалося знищити ОУН і українського визвольного руху вбивством його Основника й Провідника. Але одночасно усвідомлюємо собі, що це величезна незаступима втрата, якої впродовж двадцяти літ понині не можемо переболіти. Розвиток і боротьба ОУН були б пішли ще багато краще і далі, якщо б її далі очолював і нею кермував полковник Коновалець. Ворожа бомба вирвала Його з визвольного змагання якраз напередодні того періоду, в якому самостійницький фронт найбільше потребував Його, досвідченого й незаступимого політичного і військового керманіча. Його героїчна смерть борця на найвищій і найважливішій стійці скріпила ще більше діючу силу націоналістичної ідеї, віру і завзяття українських націоналістів. Але втрати Його ніщо не вирівняє.

Коли стоїмо над могилою Того, хто був у нашому спільному змаганні Перший, Найбільший, Єдиний, – то жаль і біль проймають наші серця з такою ж невтишною гостротою, як тоді, двадцять років тому, коли вперше, в різних обставинах і не одночасно, але з однаковою грозою поразила нас страшна вістка про загин полковника. І час, який проминув від тієї пори та проніс понад нами стільки великих і важких, героїчних і трагічних подій, – не в силі заглушити цього жалю.

А проте і цей жаль-біль не переходить у нас в одчай. Бо крипить нас наша віра. Невичерпне джерело сили наших душ – християнська віра в Бога, в Його справедливість і безмежну доброту, віра в безсмертність людської душі – дає нам певність що наш невіджалуваний Провідник приймає участь у новому вищому й незнищимому житті. З цієї самої віри черпаєм переконання про нерозривний зв'язок Його й інших полягли борців за волю з нашими дальшими визвольними змаганнями. Цей зв'язок полягає не тільки на їхньому вкладі у визвольну справу за життя, але продовжується далі в інший, містичний спосіб. Розділені кордоном смерті, але з'єднані зв'язком віри, ідеї і любови – живі та померлі можуть собі взаємно помагати перед Богом і через Бога.

У двадцяті роковини смерті Євгена Коновальця прибули до міста Його загину сотні синів і дочок українського народу, щоб на могилі цього Великого Українського Патріота, Борця і Провідника скласти вінки та вшанувати Його світлу пам'ять. Прибулі – це немов делегація від цілої нації, яка зберігає пам'ять про свого Великого Сина в найбільшій пошані. Наші поминки, молитви і вінки висловлюють найщиріші почуття всіх вірних дітей України, а зокрема всіх активних борців і страдників за цю ідею, для якої жив і за яку поліг полковник Коновалець. Хоч тільки мала частина українських патріотів має змогу спільно вшанувати двадцятку річницю Його смерті, а багато навіть не знає цієї дати, однак всі віддають найкращий поклін Його пам'яті вірністю Його ідеї. І кожний з нас добре завершить вшанування Його пам'яті, коли до молитви за вічне щастя Його душі додасть обітницю над Його могилою: іти Його слідами, все життя працювати щиро для добра України і боротися до загибелі за її волю. Щоб перемога великої ідеї і правди навіки закріпила пам'ять і славу їх Великого Борця-Подвижника Євгена Коновальця.

Питання для самоконтролю:

1. Що Вам відомо про Євгена Коновальця, однієї з найбільших, найсвітліших постатей у період будівництва і збройної оборони Української Держави?
2. Що, на думку автора, має бути головним змістом життя поневоленого народу?
3. Що було змістом усього життя Євгена Коновальця?
4. Яку обітницю над могилою Великого Борця-Подвижника закликає скласти Степан Бандера?
5. Що об'єднує ці дві великі постаті?

РОЗДІЛ 2 МОВОЗНАВТВО

Олександр ПОТЕБНЯ
ДУМКА І МОВА⁺⁺⁺⁺

Наслідком помилок викладених вище теорій стає неможливість дослідження питання про походження мови... помилки цих теорій можуть бути зведені до однієї, до нерозуміння прогресу. Згідно з теорією довільного винайдення мови, яка передбачає її завершеність, прогресивний розвиток мови неможливий, оскільки він має місце тільки тоді, коли вже не потрібен; для теорії її божественного походження цей розвиток має бути регресивним, для Беккера та Шлейхера¹ він може відстежуватися хіба що в розвитку звуків. Всі названі теорії розглядають мову як даність і тому не можуть зрозуміти як вона виникла. Подібне уявлення про мову пов'язане з прагненням до ототожнення граматики та мовознавства з логікою, яка теж не звертається до дослідження історичного розвитку думки².

Нерозуміння розвитку мови сприяє появі й інших помилок, зокрема суджень про те, що думка є основою виникнення слова, але, у свою чергу, не має з ним зворотного зв'язку, внаслідок чого в мові панує свавілля. Такого висновку доходять і ті дослідники, які відстоюють ідею органічності мови. Не можна сказати, щоб усе в розглянутих теоріях суперечило фактам, однак у них не усвідомлені суперечності самих фактів. Це стає зрозумілим із наступних положень Вільгельма Гумбольдта, які ми тут наводимо, - не як засіб вирішення питання, що нас хвилює, а як основу визначення тих перепон, без усунення яких це вирішення стає неможливим.

"Мова, - зазначає Гумбольдт, - за своєю сутністю є явищем перманентно мінливим... Вона не становить завершеного витвору, а є видом діяльності", тобто самим процесом її формування. "Тому її дійсне визначення може бути виключно генетичним. Мова є вічним зусиллям духу щодо реалізації звукового ряду у

++++
https://pidru4niki.com/1151040937734/filosofiya/oleksandr_potebnya_1835-1891

думці... Це скоріше є визначенням не мови, а мовлення, у його повсякчасній актуалізації; однак, власне кажучи, тільки сукупність таких мовленнєвих актів і є мовою... При цьому в таких розрізних стихіях непомітно найголовнішого у мові, того, що можна помітити або відчувати тільки у зв'язному мовленні. Це доводить, що сутність мови розкривається у самому акті її актуалізації".

"Назвати мову роботою духу (відповідно, діяльністю) буде правильним ще й у зв'язку з тим, що саме існування духу можна собі уявити тільки в діяльності і як діяльність".

Однак, з іншого боку, "від мови як мовлення, кожного разу нами проголошеного, слід відрізнити мову як масу витворів цього мовлення. Мова, за своїм обсягом, вміщує в собі всі попередні видозміни", "всі стихії, що вже набули форми". У мові формуються запас слів і система правил, за допомогою яких вона протягом тисячоліть стає самостійною силою. Хоча відображене у писемності мовлення живої або мертвої мови оживає тільки тоді, коли читається та проголошується, хоча сукупність слів і правил тільки в живому мовленні стає мовою; але як це скам'яніло в писемності мовлення, так і граматики зі словником - дійсно існують, і мова є настільки ж діяльністю, наскільки і витвором.

Розуміння мови як роботи духу та визначення як сутнісної ознаки мови її розвитку, прогресу, підносить Гумбольдта над усіма попередніми теоріями; однак таке визначення залишає незрозумілим відношення слова до думки. Ця незрозумілість знімається наступним положенням, що є підґрунтям нового, запропонованого Гумбольдтом, напряму мовознавства: "Мова є основою формування думки"¹. Пояснення такого визначення приводить до нових важливих суперечностей, які, як ми побачимо, безпосередньо пов'язані з антиномією діяльнісного характеру та завершеності мови і можуть бути результатом її перетворення, а саме: думка як внутрішня суб'єктивна діяльність у слові перетворюється на дещо зовнішнє, стає об'єктом, зовнішнім предметом для себе самої і засобами слухових відчуттів уже як об'єкт повертається до свого виголошувача. Думка при цьому не втрачає своєї суб'єктивності, оскільки проголошене мною слово залишається моїм. Тільки на основі об'єктивації думки у слові з нижчих форм думки може утворитися поняття.

Таким чином, уже при виникненні слова у ньому відображається протилежність суб'єктивності та об'єктивності; вона пов'язана, як побачимо далі, з іншою, настільки ж невіддільною від мови протилежністю мовлення та розуміння.

Мова є необхідною умовою мислення окремого індивіда навіть коли той перебуває наодинці з собою, адже поняття формується тільки засобами вербалізації, а без поняття неможливе мислення. Однак у дійсності мова розвивається тільки в суспільстві, і не лише тому, що людина завжди є частиною цілого, до якого вона належить, а саме свого племені, народу, людства, не тільки внаслідок необхідності, взаємного розуміння як умови можливості суспільних зв'язків, а й тому, що людина розуміє саму себе, тільки випробувавши на інших людях зрозумілість своїх слів. Взаємозв'язок мовлення та розуміння посилює протилежність об'єктивності та суб'єктивності: об'єктивність посилюється, коли промовець чує від іншого своє власне слово, а суб'єктивність при цьому не тільки не втрачається, оскільки промовець завжди відчуває свою однорідність, "єдність" із тим, хто розуміє, а й закріплюється, адже думка у слові перестає бути одноосібною, внаслідок чого відбувається, так би мовити, розширення суб'єкта. Особиста думка, доходячи до відома інших, досягає того, що є спільним для всього людства і що в індивідуальній свідомості існує як модифікація, яка потребує доповнення з боку інших особистостей; будь-яке мовлення, починаючи з найпростішого, поєднує особисті відчуття із загальнолюдською природою, тому мовлення та розуміння постають як протилежність часткового і загального. Те, що робить мову необхідною умовою формування думки, перманентно повторюється у духовному житті суспільства в цілому...

Із відповідності антиномій мовлення та розуміння, з одного боку, і суб'єктивного та об'єктивного - з іншого, не впливає, що мовлення є суб'єктивним, а розуміння - об'єктивним. "Все, що є в душі, може бути здобутим лише її власною діяльністю; мовлення та розуміння - це різні вияви однієї й тієї самої мовленнєвої здібності. Взаємодія мовлення і розуміння є не просто трансляцією змісту від однієї особи до іншої: у того, хто розуміє, як і в того, хто виголошує якусь думку, цей зміст має розвинутися з власної внутрішньої сили; все, що отримує той, хто розуміє, полягає тільки в гармонійному налаштуванні з боку промовця".

Якщо під кутом зору протилежності мовлення та розуміння мова постає посередником між людьми і сприяє досягненню істини в суто суб'єктивних межах людської думки, то, з іншого боку, вона є середньою ланкою між світом пізнаваних предметів і людиною як суб'єктом пізнання, і в цьому розумінні поєднує в собі об'єктивність і суб'єктивність. "Сукупність пізнаваного перебуває поза межами мови: людина може наблизитися до цієї суто об'єктивної області не інакше, як за допомогою властивих їй засобів пізнання та відчуття, відповідно, тільки суб'єктивним шляхом", тобто засобами мови. Мова є не стільки засобом вираження вже готової істини, скільки основою відкриття раніше невідомої - відносно того, хто пізнає, є реальністю об'єктивною, відносно пізнаваного світу - суб'єктивною. Щодо першого випадку, "будь-яка мова є вираженням загальнолюдської природи; хоча навіть сукупність (зміст, сутність) усіх мов певного історичного часу не може стати повним відбитком суб'єктивності людства, однак усі вони перманентно наближаються до цієї цілі; і суб'єктивність людства знову стає сама собою чимось об'єктивним". Стосовно ж суб'єктивності самої мови відносно пізнаваного, то вона ще більш очевидна, і емпірично доводиться тим, що зміст слова (наприклад дерево) у будь-якому випадку не дорівнює поняттю про предмет і, тим більше, невичерпній множині властивостей самого предмета. Пояснення полягає в такому. Слово утворюється із суб'єктивного сприйняття і є відбитком не самого предмета, а його відображення в душі. "Оскільки в межах будь-якого об'єктивного сприйняття є частка суб'єктивності, то окрему людську особистість, навіть незалежно від мови, якою вона спілкується, можна вважати носієм особливого погляду на світ". Така думка набуде ще більшого обґрунтування, якщо ми візьмемо до уваги і мову, "адже слово, об'єктивуючи думку про предмет, надає їй нових особливостей". (Нижче ми спробуємо запропонувати пояснення цієї подвійної суб'єктивності слова у порівнянні з чуттєвим сприйняттям.) "Як окреме слово стає між людиною і предметом, так і мова в цілому (як утілення світобачення народу) - між людиною та природою, що впливає на неї. Людина оточує себе світом звуків для того, щоб сприйняти і осмислити світ предметів. У цих словах немає ніякого перебільшення. Адже відчуття і діяльність людини залежать від уявлень, а уявлення - від мови, тому ставлення людини

до зовнішньої реальності обумовлене тим, як ця реальність розкривається їй у мові. Людина, користуючись мовою, заглиблює себе до її канви; кожен народ обмежений особливостями власної мови і може вийти за її межі, тільки опанувавши іншу".

Витлумачена в такий спосіб антиномія суб'єктивності та об'єктивності спостерігається не тільки в тому, що мова загалом є посередником між індивідом і світом, а й у тому, як саме вона репрезентує людині цей світ: у різноманітності чуттєвих вражень думка розкриває відповідні формам нашого духу закономірності та пов'язану з ними привабливість зовнішньої краси. "...Звертаючись до світу мовленнєвих звуків, ми, водночас, не відсторонюємося від дійсності, що оточує нас (відповідно, у закономірностях і красі мови знову поєднуються протилежності суб'єкта та об'єкта). Законність у мові, суб'єктивний стан духу, споріднений із законністю у природі, що збуджує вищі та найшляхетніші пориви людської душі, наближає її до розуміння формальних вражень, природи, яка теж (тобто як і мова) може бути означена тільки розвитком духовних сил". У такий спосіб "мова, за допомогою властивих сполученню звуків ритмічної і музикальної форм, підносить і естетичне враження від природи, переводячи його в інший (суб'єктивний) вимір; однак вона не втрачає дієвості й незалежно від цього враження, налаштовуючи душу на сприйняття відповідно до мовленнєвих інтенцій".

Об'єктивність (відповідність думки її предмету) залишається перманентною метою людських зусиль. Перш за все людина наближається до цієї мети суб'єктивним шляхом за допомогою мови, потім - намагається визначити і цю суб'єктивність і по можливості звільнити від неї предмет, хоча б навіть заміняючи її на іншу, а саме власну суб'єктивність. Така заміна незалежно від своєї кінцевої мети вже є значним досягненням для мови, адже вона сприяє не лише пізнанню світу, а й самопізнанню, які є взаємозалежними процесами.

Переходимо до антиномій свободи і необхідності, індивіда та народу. "Вище ми бачили, що вербалізована думка стає для душі об'єктом сприйняття і, в цьому розумінні, впливає на неї як зовнішня відносно людини реальність. Однак ми розглядали об'єкт з погляду його суб'єктивного походження, а його вплив на свідомість - як зворотний вплив свідомості на себе; тепер переходимо

до протилежної думки, згідно з якою мова дійсно постає як стороння відносно свідомості система".

"Якщо усвідомимо як впливають на кожне покоління ті зміни, яких набуває мова за попередні століття свого розвитку, і як сила попередніх поколінь відображається у мові, стане зрозумілим наскільки незначною є сила окремих осіб відносно могутності мови". "Формування нових, раніше не відомих, слів можна передбачити лише за наявності мови (тобто історичного життя людства). Історія свідчить, що людина завжди творила мову на певному лінгвістичному підґрунті, не виходячи за межі аналогій із минулим, видозмінюючи слова у вжитку, а не створюючи їх". У мовленні людина найбільш чітко усвідомлює свою сутність крізь призму розуміння власної сутності як еманції людського роду в цілому. Однак, як кожен індивід постійно впливає на мову, так і кожне покоління змінює її, якщо не у словах і формах, то в їх вжитку. "Вплив індивіда на мову стане нам зрозумілим, якщо візьмемо до уваги, що індивідуальність мови є відносним явищем, а дійсна індивідуальність розкривається тільки в індивіді у момент безпосереднього використання мови. Адже ніхто не розуміє слів саме так, як інший... Будь-яке розуміння є разом із тим нерозумінням, будь-яка згода в думках - неузгодженістю. Через вплив на мову кожного окремого індивіда розкривається, на противагу зазначеному вище впливу мови, влада над нею людини... У впливі мови на людину розкривається законність її форм, а у впливі людини на мову - принцип свободи, адже людина може запровадити такі зміни, які розум не зможе пояснити на основі обставин, що передували їм". "Свобода сама собою не піддається визначенням та поясненням", однак її присутність у мові повинна бути визнаною. "Суперечність щодо одночасної відчуженості та належності мови душі, залежності мови від неї та її самостійності дійсно поєднуються у мові і є її характерною особливістю"... Мова саме настільки впливає як об'єкт і настільки самостійна, наскільки створюється суб'єктом і залежить від нього. Це відбувається тому, що нібито завершена (мертва, належна минулому і така, що підкорює собі особисту свободу) сфера мови, не маючи втілення у писемності, кожного разу відтворюється у думці, оживає у мовленні та розумінні і, відповідно, набуває суб'єктивних рис.

Промовляють тільки окремі особи, і з цього погляду мова є продуктом діяльності індивідів; але мова, як діяльність останніх, передбачає не тільки творчість попередніх поколінь (якої не могло бути на початку виникнення мови): кожної миті вона належить двом - тому, хто промовляє, і тому, хто його розуміє, які одночасно виступають як представники народу в цілому. "Існування різних мов доводить, що існують духовні утворення, які виникають не в результаті їх перейняття від окремої особи іншими, а такі, що виникають у результаті одночасної самодіяльності усіх. Мови, завжди маючи національну форму, можуть бути тільки безпосереднім витвором народів". Між будовою мови та успіхами всіх інших видів розумової діяльності є безперечний зв'язок... Адже спрямованість духу та сила його прагнень немислимі до появи мов тієї чи іншої будови...

У другій частині цієї антиномії індивіда та народу відображається викладена вище протилежність свободи та необхідності, що призводить до нового протиставлення та поєднання у мові Божественного і людського.

У твердженні, що мова є творінням народів, які слід розглядати як духовні одиниці, є дві складові, взаємозв'язок котрих повинен бути визначений, а саме йдеться про духовні особливості народу і мови. З одного боку, різноманітність мов може бути визначена залежністю від особливостей народного духу і має ними пояснюватися, тому мова буде хоч і народним, але все ж людським витвором. З іншого боку, "мова зароджується у такій стародавності людської історії, її не слід вважати власним творінням народів. Її притаманний очевидний для нас, хоча за своєю суттю і непідвладний поясненню, саморозвиток, і з цього погляду вона є не витвором діяльнісного духу, а своєрідною його еманациєю, не справою народів, а їхнім даром (їх внутрішньою долею). Вони вживають мову, самі не знаючи як її створили... Не буде пустою грою слів, якщо ми скажемо, що мова самодіяльно виникає тільки із самої себе, а мови - залежні від народів, яким вони належать". "Оскільки мови нерозривно пов'язані з внутрішньою природою людини і скоріше самодіяльно з неї випливають, ніж довільно нею створюються, то на цій основі можна вважати духовні особливості народів наслідком впливу мови (і навпаки). Істина полягає у тому, що джерелом характеру народу та особливостей його мови

у їх взаємозв'язку та взаємозалежності постає незвідана глибина духу".

Таким є дійсний зміст твердження про те, що мова "божественна та вільна і є причиною самої себе", адже оскільки зв'язок мови з духом безсумнівний і мова не виводиться із духу народного, то, очевидно, що як мова, так і дух, повинні мати вище начало, вищу внутрішню єдність. Вимога такої вищої єдності залишається тільки вимогою, у зв'язку з тим, що сам дослідник, вбачаючи відмінності у будові мов, пояснює їх суто особливістю народних характерів, тобто суперечить теоретичним засадам: якщо мова є творінням духу, то вона, по-перше, втрачає свою самостійність відносно останнього і визначається ним; по-друге, не потребує єдності з духом і суттєво від нього відрізняється; по-третє, розуміння народного духу як джерела походження мови є суто людським уявленням.

Зусилля Гумбольдта утримати не тільки для практики, а й для теорії ідею людського походження мови виявились безуспішними. "Якщо мова розглядається як щось вище, щось таке, що може виявитись, подібно до інших духовних утворень, наслідком людської активності, то це було б не так, якби ми вбачали духовну силу людини не лише у її одиничних проявах, але якби ми могли осягнути глибину її сутності та зв'язок у ній усіх людських індивідуальностей, зв'язок, на який вказує мова". Однак така душа людства для нас неосяжна; у межах духу людського неможливо уявити собі нічого вищого за нього самого, нічого такого, що могло б стати джерелом мови і духовних особливостей народів: тому мова має походження божественне, при чому не в тому розумінні, в якому можуть бути названі божественними всі витвори, що виникають із властивостей людського духу (наприклад поезія): немає нічого, що дорівнює мові, крім самого духу; поряд із духом вона підноситься до божественного начала.

Заключні суперечності єдності духу і мови та їх різнорідності, божественності мови та її людського походження - ці суперечності тим відрізняються від попередніх, що сам Гумбольдт визнає їх за суперечності теорії і практики і тим самим змушує вважати їх наслідком розвитку його власних суджень, сирым матеріалом, який він не спромігся оформити науково.

Досить помилковим було б порівнювати знамениті антиномії Гумбольдта з несвідомими логічними помилками на кшталт тих, які ми знаходимо у Беккера.

Відмінність між Гумбольдтом і Беккером полягає в тому, що перший - визначний мислитель, який постійно відчуває, що пориви його думки безсилі перед складністю поставленого завдання, і постійно зупиняється перед невідомим, тоді як інший у кількох незначних фразах вбачає ключ до усіх таємниць життя та мови... Вирішити питання про походження мови та її співвідношення з думкою, за Беккером, означає назвати мову організмом, а за Гумбольдтом, - примирити суперечності мовлення та розуміння, суб'єкта і об'єкта, індивіда і народу, людського і божественного, що існують у мові.

Суперечність мовлення і розуміння вирішується для Гумбольдта на основі ідеї єдності людської природи. Як мовлення, так і розуміння були б неможливі... якби розрізнення окремих осіб не було тільки виявом єдності людської природи.

У такій самий спосіб пояснюється суперечність суб'єкта і об'єкта, свободи і необхідності. "...Мова належить мені, оскільки я спілкуюся нею саме в такий, а не в інший, спосіб і причиною цього є той факт, що цією мовою спілкувались усі попередні покоління, перманентно передаючи її одне одному і, відповідно, межі використання мною мовлення визначаються самою мовою. Але те, що обмежує й обумовлює цю мою діяльність, увійшло в мову з внутрішньо притаманної мені людської природи, і чужорідне в ньому є чужорідним тільки для моєї миттєво-індивідуальної, а не для первинної істинної природи", а тому моя діяльність обмежується мною самим¹. На питання, як можна собі уявити передбачувану антиноміями мовлення і розуміння, особи і народу внутрішню єдність індивідів, роз'єднаних за своїми уподобаннями, за Гумбольдтом, можна відповісти, що цього уявити собі не можливо, що це неосяжно, адже "ми не маємо навіть приблизного уявлення про яку-небудь свідомість, окрім індивідуальної". Але переконання, що "індивідуальність є лише виявом умовного буття духовних істот", підтримується у нашій свідомості, властивим людській природі, зародком незгасимої жаги цілісності. "Передчуття цілісності й прагнення до неї властиве людині поряд з відчуттям ін-

дивідуальності й посилюється залежно від міри зростання останньої, так само як у окремої особи тільки частково розвивається загальна людська сутність". Народ також можна розглядати за аналогією з індивідом, який вибирає власний шлях розвитку і вимагає доповнення з боку вищої духовної одиниці, людства. Успіхи громадянськості й освіти нівелюють специфічні риси та відмінності народів; моральність, наука і мистецтво завжди прагнуть до вільних від національних смаків, спільних ідеалів।

Вище ми бачили, що передбачення єдиної, спільної для індивідів, сутності, пов'язане у Гумбольдта зі ствердженням самостійності мови відносно духу та її божественного походження. Суперечність божественності та людського походження мови, очевидно, можна було б вирішити у такий самий спосіб, у який вирішується протилежність об'єктивності та суб'єктивності, тобто на основі утвердження єдності людського духу з божественним, що повністю відповідала б єдності об'єктивності та суб'єктивності у мові. Можна було б зазначити: джерелом виникнення мови є божественне начало, оскільки причиною цього разом із тим є і людина, то божественне начало обмежується людиною; хоча обмеження божественної творчості відбувається за рахунок божественної ж природи... Однак Гумбольдт не намагається зняти суперечність божественного та людського у мові... і залишає її невирішеною.

Настільки ж складно піддається метафізичним перетворенням інша суперечність, щодо одночасної залежності мови від духу та її самостійності, і в цьому відношенні вона відрізняється від першої тільки тим, що в ній більш чітко помітні помилки Гумбольдта. Самостійність мови не викликала б жодних сумнівів, якби не виходила за межі загального закону людської діяльності, згідно з яким будь-який витвір стає однією з обставин, що зумовлюють майбутню діяльність самого творця. Але якщо Гумбольдт стверджує тотожність мови та духу, якщо він намагається вийти з кола "без мови немає духу, і навпаки - без духу не існує мови", підносячи дух та мову до вищого начала, то це має бути наслідком якихось непорозумінь. Таке вирішення робить неможливими будь-які подальші дослідження, ототожнюючи питання про походження мови з питанням про походження духу, тоді як досить тяжко від-

мовитися від переконання, значущість якого перманентно підтверджується на основі фактичних досліджень мови щодо неможливості визнання рівнозначності цих питань і констатації їх абсолютної самостійності. Гумбольдт не віднаходить нічого, що дорівнює мові; не заперечуючи його теорії в цілому, ми разом із тим можемо пригадати визнану багатьма думку, що аналогія поетичної народної творчості зі створенням мови у багатьох випадках виявляється вражаючою. Якщо за дійсного існування такої відповідності можна дослідити не тільки періоди розвитку, а й саме зародження міфу і народнопоетичного витвору, не вдаючись до вирішення метафізичних завдань, то має бути можливим і неметафізичне дослідження виникнення мови. На перший погляд може здатися, що сфера метафізики не включає нашого питання, а починається там, де воно вичерпується¹, і що у питаннях мови звертатися до метафізики зарано. При цьому, хоча ми не можемо уявити собі народ без мови і тому, розглядаючи мову як витвір народу, можемо сприйняти й ідею самостійності мови, і її вищої єдності з духом, однак життя індивіда пропонує значну кількість фактів, що змушують сумніватися й у цій самостійності, й у цій єдності.

Застосовуючи слово дух, яке відіграє у теорії Гумбольдта дуже важливу роль у найбільш широкому, і можливо, абсолютно неправильному вимірі душевного життя людини в цілому, поставимо запитання: до якої міри це життя невіддільне від мови? У відповідь на це запитання перш за все доведеться усунути нерозривність (але не зв'язок) з мовою почуттів та волі, які можуть бути вербалізованими настільки, наскільки стають змістом нашої думки. Крім того, в самій думці можна віднайти те, що не потребує мови. Так, дитя до певного віку не говорить, однак певною мірою виявляє мисленнєві здібності, тобто сприймає чуттєві образи, пригадує їх і навіть частково узагальнює. Разом із тим, коли мова людиною вже засвоєна, безпосередні чуттєві сприйняття або існують ще до свого поєднання зі словом, або навіть ніколи такого поєднання не набувають. Подібно і сновидіння, ґрунтуючись головним чином на пам'яті про чуттєве сприйняття, нерідко взагалі не супроводжуються мовленням. Творча думка живописця, скульптора, музиканта не піддається вербалізації й актуалізується без

участі слова, хоч і передбачає значний ступінь розвитку, який забезпечується тільки мовою. Глухонімий теж постійно мислить, оперуючи не тільки образами, як художник, а й абстрактними сутностями, без звукового мовлення, хоча, можливо, ніколи і не досягне такої досконалості розумової діяльності, яка притаманна тим, хто володіє мовленням. І насамкінець, у математиці, як найдосконалішій за формою науці, людина, володіючи мовленням, відмовляється від слова і здійснює найскладніші розмірковування, користуючись виключно умовними знаками.

Викладені зауваження свідчать про те, що сфера мови далеко не завжди збігається зі сферою думки. Для проміжних ланок людського розвитку характерний зв'язок думки зі словом, але на початкових щаблях розвитку мислення думка, скоріше за все, ще не доросла до нього, а на найвищих - вона відмовляється від нього як невідповідної їй вимогам сутності і, оскільки не може цілком позбутися чуттєвості, віднаходить зовнішню опору суто в довільних знаках.

Якщо, незважаючи на подібну нетотожність думки і слова, ми повною мірою утримаємо необхідність слова для думки, щоб уникнути помилок теорій, які передували Гумбольдтовій, і поставимо питання про те, коли і для якого саме виду розумової діяльності слово є необхідним, то, за Гумбольдтом, можна відповісти: слово необхідне для перетворення нижчих форм думки у поняття і, відповідно, слово має з'являтися тоді, коли душа набуває передбачуваних цим перетворенням рис. У цьому сенсі слід брати до уваги і таке: "...мова є одночасно і необхідним удосконаленням (доповненням) думки, і природним розвитком здібностей, властивих тільки людині. Цей розвиток не піддається фізіологічним поясненням розвитку інстинктів" (і мову не можна назвати інстинктом, хоча цілком послідовна та витончена будова мови можлива і за умови притаманної народові грубості, так само, як правильна будова сот не передбачає жодних особливих пізнавальних здібностей у бджіл). "Не будучи безпосереднім продуктом ані свідомості, ані свободи, мова, однак, може належати тільки істоті, якій притаманні й свідомість, і свобода"... Висловлена суперечність нівельюється тим, що слово необхідне душевній діяльності для того, щоб вона могла стати свідомою, і виявляється як доповнення тоді, коли вже наявні всі інші умови переходу до усвідомленості.

Визначивши після цього дух у сенсі свідомої розумової діяльності, що передбачає сформовані виключно засобами вербалізації поняття, ми побачимо, що дух без мови неможливий, оскільки сам твориться за її сприяння, і мова в його межах є первинним буттям. Ми можемо навіть визнати мову самостійною відносно духу реальністю, зрозуміло, виключно в тих межах, у яких дух як вища діяльність є самостійним відносно інших душевних явищ і за умови визнання нами, що притаманні мові форми мисленнєвої творчості відрізняються від тих, які ми назвемо власне духовними. Мову і дух, розглянуті як послідовні вияви духовного життя, ми можемо вивести з "глибини індивідуальності", тобто з душі як начала, що утворює ці явища й обумовлює їх своєю сакральною сутністю.

Те саме варто сказати про співвідношення мови з духом народним. Мова не може бути тотожною останньому; як у житті особи, так і в житті народу мають бути явища, що передують мові і нею визначаються. Взнявши до уваги, що мова виступає засобом переходу від несвідомого до свідомості, можна порівняти відношення даної системи слів та граматичних форм до народного духу з відношенням до нього певної філософської системи. Як та, так і інша, закінчуючи один період розвитку і підпорядковуючи його свідомості, є підґрунтям для іншого, досконалішого.

При цьому проблема божественності мови залишається осторонь, і питання про її походження залишається питанням сутності більш ранніх, відносно мови, явищ духовного життя, про закони її (мови) перетворення і розвитку, про її вплив на майбутню духовну діяльність, тобто питанням суто психологічним. Сам Гумбольдт не міг відволіктися від метафізичного погляду, однак саме він сформував підґрунтя для переведення питання у психологічну площину своїми визначеннями мови як діяльності, роботи духу як основи мислення. Визнання питання про походження мови питанням психологічним визначає, відповідно, основні напрями подальших теоретичних пошуків: чи то в контексті теорії довільного винайдення та божественного одкровення мови, чи продовжуючи розвиток ідеї Гумбольдта, який стверджував, що "мова не може мати рис завершеної цілісності; вона перманентно формується, до того ж так, що закони, згідно з якими вона створюється, визначені, а обсяг її творення залишається невизначеним". Закони душевної

діяльності спільні для всіх часів і народів; не в них полягає відмінність між нами і первісними людьми (принаймні вірогідна різниця в будові тіла не здається нам достатньою підставою для доведення протилежної думки), а в результатах їхньої діяльності, адже прогрес передбачає два джерела, одним з яких є саме закони душевної діяльності як величина постійна, іншим результати цієї діяльності як величина змінна. Тому, якщо ми будемо у змозі визначити закони прогресивного розвитку мови, ...зможемо віднайти спільні для нас з первісними людьми риси. Таким чином, в історії мови, у психологічних спостереженнях сучасних нам процесів мовлення - ключ до того, як здійснювались ці процеси на початку життя людства. Цим усуваються думки, подібні до тих, що ми бачили у Шлейхера щодо остаточного формування мови в минулому та потреби для її створення особливих, невідомих нам і таких, що не існують тепер, сил. Так зване падіння мови, яке Шлейхеру здавалося поступовим її омертвінням, за Гумбольдтом, є перманентним відтворенням первинного акту творення мови.

Ларуса МАСЕНКО

**МОВА І СУСПІЛЬСТВО: ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ
ВИМІР.**

**УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ^{§§§§§}**

Літературна мова – це основна, наддіалектна форма існування мови, що служить для порозуміння всіх представників народу без розрізнення віку, статі, соціального територіального походження тощо. До визначальних рис літературної мови належать опрацьованість, унормованість, поліфункціональність і стилістична диференціація.

Певним недоліком терміна літературна мова є його двозначність. Іноді літературну мову ототожнюють з мовою літератури. Підставою для такого розуміння терміна дає історія становлення сучасної української літературної мови, яка сформувалась на основі творів художньої літератури - поезії, прози, а також народної творчості. А проте зазначені поняття не збігаються. З одного боку, літературна мова ширша за поняття мови художньої літератури, бо до літературної мови належить також мова публіцистики, науки, державного управління, судочинства, засобів масової інформації тощо. З іншого боку, в мові художньої літератури, особливо сучасної, крім нормативної, кодифікованої загальнонаціональної мови широко вживаються й елементи ненормативного мовлення – діалектизми, жаргонізми, арго (с.8).

За нормальних умов функціонування в державі саме цей тип мови є обов'язковим у шкільній та вищій освіті, в церкві, державних інституціях, ЗМІ. Він же є об'єктом систематичної кодифікації і наукового опрацьовання.

Словосполучення писемна мова на позначення загальнонаціонального мовного стандарту відображає історичну роль писемності в його утворенні. Поява письма, графічного засобу фіксації

---

§§§§§ Л. Масенко. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Українська літературна мова. Історія становлення й розвитку. К.: Вид. дім «КМ Академія»; Всеукр. Т-во «Промісвіта» ім. Тараса Шевченка, 2004. 163 с.

мови, що виникає на певному етапі культурного розвитку народу, не обмежується надзвичайно важливою функцією накопичення інформації в часі, збереження історичної пам'яті народу. Зафіксована в письмі мова, стає, крім того, важливим чинником консолідації населення, об'єднання народу, що проживає на території її поширення, в єдину спільноту. Слід зауважити, що при цьому об'єднувача роль належить передусім писемно-літературній мові нової доби – доби формування національних держав. У донаціональний період писемно-літературна мова обслуговує переважно одну сферу життя суспільства – культурно-релігійну. Функціональне розмежування писемної і усної мови в культурі середньовіччя було настільки чітким, що вони могли протиставлятися не тільки стилістично, а й власне мовно. Так, релігійною мовою в середньовічній Західній Європі була латина, на той час уже мертва мова, а в Київській Русі – церковнослов'янська, створення якої пов'язане з іменами Кирила і Мефодія.

Мовну ситуацію Київської Русі слід кваліфікувати як диглосну – роль літературно-писемної мови в цей історичний період виконувала церковнослов'янська мова, тоді як в уснорозмовному народному мовленні побутували діалекти – територіальні різновиди української мови.

З 14 ст. активізувався процес проникнення розмовної української мови в церковнослов'янську. Писемну мову, що вживалась у великому князівстві Литовському в юридичних документах, а також у конфесійній, полемічній, історіографічній літературі, поширеній в Україні і прилеглих землях у 14-17ст., вважають староукраїнською писемною мовою, оскільки вона вже ввібрала чимало фонетичних, лексичних, граматичних рис народної мови.

Але з другої половини 17ст., після того як значна частина України ввійшла до складу Російської імперії, яка провадила жорстку асиміляторську політику щодо поневолених народів, мовнокультурний розвиток країни на питомих національних джерелах було загальмовано.

Протягом 18ст. всі різновиди староукраїнської мови писемної мови в підросійській Україні занепали і в офіційних сферах їх замінила російська мова. Впровадження російської мови у вищі сфери суспільного життя не тільки звузило культурний простір побутування української мови і її соціальну базу, спричинивши

денаціоналізацію освічених верств української людності, а й перервало її органічний зв'язок з попередньою писемною традицією. «Староукраїнська літературна мова, - писав Ф. Т. Жилко, - була пов'язана з розвитком елементів української державності, української культури, освіти тощо. Російський царизм неухильно, із зростаючою жорстокістю придушував і знищував усі вияви національного життя і прагнення до незалежності. За Катерини II були остаточно ліквідовані останні залишки української державності. Русифікації міст і містечок, введення в установах російської мови, перехід інтелігенції і більшості козацької старшини (особливо у зв'язку з перетворенням її на малоросійське дворянство) на російську мову – все це зробили майже непотрібною староукраїнську літературну мову, - далеку від народної у Східній Україні. На кінець 18ст. вона цілком виходить з ужитку в українських землях, включених до складу Росії. Відбувається розрив традицій староукраїнської літературної мови у Східній Україні, а значна частина українського народу була цілком позбавлена своєї літературної мови».

Церковнослов'янська спадщина, спільна літературна мова східнослов'янського культурного ареалу перейшла у володіння до панівної нації і стала писемною базою формування російської літературної мови. Вона дала російській мові підготовлений ґрунт для швидкого розвитку – багатий словник на позначення абстрактних понять і великі можливості для стильової диференціації.

18 століття в історії російській культурі – це доба активної розбудови російської літературної мови , розширення і переформування її основи , коли перемагає тенденція до злиття двох мовних стихій – церковнослов'янської і народно-розмовної. Натомість для української мови єдиними повноцінними формами реалізації лишилися усні форми її побутування - живе мовлення народу та усна народна творчість, які й стали базовими для формування літературної мови нової доби.

Історична заслуга І. Котляревського полягає в тому, що він віднайшов єдиний на той час перспективний шлях становлення літературної мови, використавши селянську говірку як гомогенну мовну основу.

Таким чином, розвиток української і російської літературних мов ішов різними шляхами. Російська літературна мова, яка зростала на фундаменті писемної мови Київської Русі, плекалась у вищих верствах суспільства, при постійній підтримці великодержавної влади, що потребували єдиного «общерусского языка» як духовного знаряддя поневолення інших народів Російської імперії. Натомість історично окрадена, позбавлена своєї писемної традиції і зведена до рівня побутового наріччя, українська мова піднімалась знизу, з народного селянського середовища, долаючи опір і з боку самодержавного апарату, і з боку освіченої російської громадськості, і з боку свого ж русифікованого панства.

Характерно, що діячі російської культури, скептично налаштовані щодо перспектив літературної творчості на «малороссийском наречии», посилалися передусім на неможливість створення літератури на обмеженій базі «простонародної мови». «Хороша А литература, котороя только и дишит, что простоватостью крестьянскоого языка и дубоватостью крестьянского ума!», - іронізував В. Г. Белінський.

Проте час показав хибність такого погляду. Як зауважив Л. А. Булаховський: «В кожній «простонародній» мові є в основі все потрібне для того, щоб при належному серйозному використанні її засобів піднятися, якщо для цього утворюються умови, до рівня культури інших, історично щасливіших народів».

У творчості Л. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського та інших письменників першої половини ХІХ ст. було визначено діалектну основу української літературної мови цієї доби – середньонаддніпрянські і близькі до них слобожанські говори.

Необхідність створення української літератури на діалектних мовних джерелах неминуче обмежувала на початковому етапі формування її жанровий і стильовий розвиток. Орієнтація на усне мовлення селянства як головну базу нової літературної мови звужувала її простір до жанру художньої літератури низького стилю, а відтак вульгаризувало мову.

Вирішальна роль у становленні сучасної української літературної мови належить Т. Шевченкові. Поет органічно поєднав народнорозмовну мову з мовно-стильовими засобами українського фольклору і старослов'янськими елементами урочистого стилю,

пов'язаними з біблійною тематикою. Надзвичайно важливим етапом у становленні загальнонародної літературної мови було здійснене в поезії Т. Шевченка розширення виражальних можливостей української мови, зокрема віднайдіння мовних ресурсів для створення високого поетичного стилю.

Велике значення в справі розбудови і культурницького опрацювання української мови мала також літературна, громадська й публіцистична діяльність П. Куліша. В оригінальних поетичних творах і перекладах П. Куліш, освоюючи мотиви та образи античної і західноєвропейської культури, намагався вивести українську літературу з обмеженого кола селянської тематики, розширити лексичну базу літературної мови за рахунок творення слів на позначення абстрактно-філософських понять і введення низки запозичень з інших мов. Зусилля Куліша, спрямовані на подолання одностороннього розвитку української літератури і літературної мови, на той час, у першій половині XIX століття, не мали підтримки в середовищі українських літераторів, - адже тут переважав етнографічно-народницький погляд на розвиток національної культури. Впливовість етнографічно-народницьких концепцій розвитку національної літератури і літературної мови пояснюється суспільно-соціальними умовами України XIX ст., характерною рисою яких було мовне протистояння русифікованого міста й українського села. Зросійщення й полонізація вищої верстви українського суспільства гальмувала творення зразкового варіанта мовлення освіченої частини соціуму, що відіграє впливову роль у розвитку літературних мов державних націй. Україномовна освічена верства народу на території підросійської України в кінці XIX ст. була нечисленною й обмежувалася переважно середовищем митців. Ця обставина зумовлювала й орієнтацію літераторів на селянство як головного свого читача.

Проте на кінець XIX ст. письменникам Лесі Українці, Іванові Франкові, Михайлу Коцюбинському та ін. вдалося подолати жанрово-стильову обмеженість української літератури. В історії національної літературної мови цим письменникам належить заслуга переорієнтації її з «мови сільської баби», згідно з народницькою концепцією І Нечуя-Левицького, на культурно опрацьовану мову, яка могла б служити потребам розвиненого суспільства. Творчість

Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського піднесла літературну мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною лексикою, удосконалила засоби образного виразу. Окремо слід відзначити внесок цих письменників, особливо Івана Франка, у справу формування публіцистичного і наукового стилів української мови.

Розглядаючи історія української літературної мови у ХІХ ст., не можна оминати заборонену в радянському мовознавстві тему існування в цей час двох її територіальних варіантів – західноукраїнського і східноукраїнського, що було неминучим наслідком політичного поділу країни. Якщо в тій частині України, що входила до складу Російської імперії, українців і білорусів було включено до проєкту «великої російської нації», і, відповідно, їхні мови через низку заборонних указів було зведено до становища місцевої говірки «общерусского языка», то на підавстрійській Україні офіційних заборон щодо української мови не було. Завдяки реформам Франці Йосифа українська мова у 1867р. здобула статус однієї з краєвих мов, що давало можливість вживати її у місцевому урядванні, судочинстві, в торгівлі, у різних сферах культурного життя міст та селянських громад. Саме в цьому регіоні у другій половині ХІХ ст. Почало розвиватись українське шкільництво, було відкрито кафедру української мови у Львівському університеті, з'явились україномовна преса і книговидавництва.

На відміну від підросійської України, де соціальна база української мови була обмежена селянством, а формування її літературного різновиду відбувалося в межах одного, художнього стилю, орієнтованого на відповідну версту населення, соціокультурні чинники розвитку західноукраїнського регіону стимулювали формування тут поліфункціональної літературної мови. Саме у Львові і Чернівцях було започатковано становлення офіційно-ділового, наукового, публіцистичного стилів нової української мови з одночасним формуванням міських україномовних середовищ, що активізувало утворення міських койне на базі української мови – усного мовлення місцевої інтелігенції, підприємців, ремісників.

Стильову розбудову літературної мови західноукраїнського зразка супроводжували процеси активізації запозичень з інших

мов, у яких функцію головного джерела і посередника запозичень виконувала польська мова. Водночас послуговування у розбудові літературного стандарту мовою поляків, що, як і росіяни на Сході, претендували на домінування в українському краї, не могло не викликати спротиву і з боку представників місцевої інтелігенції, і особливо в літературних колах Східної України, де протистояння впливові польської мови традиційно трактувалось у контексті міжконфесійного конфлікту. Найактивнішим захисником чистоти «малоросійського наріччя» і супротивником польських впливів лишався царський уряд. В урядових колах імперії прекрасно розуміли загрозу, яку становив для успішного завершення проєкту «великої російської нації» мовно-культурний розвиток Західної України. Поява таємного циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва від 8 липня 1863р. була викликана спробою нейтралізувати вплив Галичини на підросійську Україну: «...никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть и наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши, что русский язык так же понятен для малороссиян, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык».

Із наростанням суперечностей українська громадськість розділилась на два табори – прихильників галицьких елементів у мові і їхніх супротивників, що в кінці 90-х років XIX ст. призвело до тривалої дискусії, в якій зіткнулися різні погляди на шляхи розвитку української літературної мови.

Результати дискусії, хід якої представляв діаметрально протилежні думки, виявились, однак, позитивними. Західноукраїнській і східноукраїнській інтелігенції вдалося дійти згоди щодо спільного напрямку розвитку літературної мови, до складу якої було включено мовні набутки Галичини й Буковини, що розширювало стилістичний діапазон української мови і підносило її на новий щабель розвитку. Як дослідив Юрій Шевельов, з галицької мови кінця XIX – початку XX ст. в українську мову ввійшов великий шар абстрактної лексики, наукової термінології, поняття, пов'язані з міським побутом, що стосувались не тільки назв предметів процесів, а й виразів ввічливості, етикету тощо.

Остаточне утворення спільного для всієї України літературного стандарту на засадах діалектної багатоосновності відбулося у 20-х роках ХХ ст. в добу «українізації».

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні риси літературної мови.
2. Якої була мовна ситуація у Київській Русі?
3. Якою була офіційна мова у великому князівстві Литовському?
4. Що стало причиною денационалізації української еліти у 18ст.?
5. Яка роль І. Котляревського у розвитку української літературної мови?
6. Чому саме Т. Шевченкові належить вирішальна роль у становленні української літературної мови?
7. Як змінили вектор розвитку української літературної мови Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський?
8. Чому у другій половині ХІХ ст. побутували два варіанти літературної мови – західноукраїнського і східноукраїнського?
9. Чим завершилась мовна дискусія між галичанами та наддніпрянцями в кінці ХІХ-на поч. ХХ ст.?

Марко-Роберт СТЕХ

**ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ВІД ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА*******

Кому під силу складний процес читання чи не найважливішого твору українського мовознавства ХХ віку, може, на щастя, вільно знайти цей текст в Інтернеті. Український переклад фундаментальної «Історичної фонології української мови» Юрія Шевельова (перекладачі Сергій Вакуленко та Андрій Даниленко), уперше виданий у Харкові 2002 р., розміщений на дуже доброму сайті «Ізборник».

У силі впливу на розвиток українського мовознавства ця книга обіцяє бути не менш революційною, аніж твори Михайла Грушевського у силі їхнього впливу на українську історіографію. А проте, як я і наголошую в присв'яченому Шевельову (у своїй іпостасі літературного критика він же відомий як Юрій Шерех) телесюжеті, читання цієї книги, як і будь-якого іншого фахового тексту з історичного мовознавства, незрівнянно складніше від читання текстів Грушевського чи інших істориків.

З огляду на сам характер матеріялу та наукової методології, мовознавчий текст такого роду в усіх своїх подробицях зрозумілий лише спеціалістам. Навіть останній розділ «Замість підсумків» і вельми вагома змістом в історично-культурному контексті частина «Українська мова в її стосунку до російської», яка підсумовує ґрунтовно проаналізований матеріял та його докази про походження української та російської мов із різних діалектних груп, тим самим остаточно розвінчуючи імперську гіпотезу про існування однієї спільної «древньоруської мови» (а себто й єдиного «древньоруського народу»), не мають для пересічного читача отієї драматичності, яку мала на початку ХХ століття стаття М. Грушевського «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального украду історії східного слов'янства» (теж доступна на сайті «Ізборник».

*****

<http://litakcent.com/2012/02/03/ochyma-kultury-11-istorija-ukrajinskoji-movy-vid-jurija-shevelova/>

Тим не менш, далекоюзначення книжки Шевельова для майбутнього розвитку слов'янського мовознавства і наших уявлень про процес формування східнослов'янських мов і народів, таки без перебільшення епохальне. Цей факт, що його вперто замовчують російські мовознавці, визнали уже видатні європейські спеціалісти, такі як поляк Януш Рігер, який і написав упрвідне слово до українського видання.

В Україні на ювілей 100-річчя із дня народження Шевельова у 2008 р. гідно відгукнулася, по суті, всього лиш одна інституція: Києво-Могилянська Академія, видавництво якої випустило двотомник вибраних творів автора, поділений на дві категорії: мовознавство (упорядник Лариса Масенко) та літературознавство (упорядник Іван Дзюба, а рецензію для «ЛітАкценту» написав Володимир Панченко), а згодом (2009 р.) ще й «альтернативну» добірку есеїстики Шевельова «З історії незакінченої боротьби» (упорядники Оксана Забужко і Лариса Масенко).

Не було серед живих невтомного пропагатора Юрія Шевельова в Україні Романа Корогодського, завдяки якому з'являлися мало не всі раніші видання творів Шереха/Шевельова на батьківщині, включно із надзвичайно цікавими мемуарами «Я — мене — мені — і довкруги». Що ж, може таки, незабаром діждемося часів, коли пропагування досягнень найвидатніших українських науковців, письменників, митців буде справою Академії Наук та державних інституцій, а не горстки відданих ентузіастів...

Питання для самоконтролю:

1. З чіми проривними працями зісторії України можна порівняти роботу Юрія Шевельова в галузі мовознавства і чому?
2. Яку російську теорію про походження слов'янських народів та мов спростовує Юрій Шевельов у своїх працях?
3. Чому концепція походження української мови Юрія Шевельова дуже поволі виборює своє місце в науці?
4. Під яким псевдонімом писав Юрій Шевельов літературознавчі есе?
5. Як називається книжка Оксани Забужко про Юрія Шевельова?
6. Як називається книга мемуарів Юрія Шевельва?

7. Хто мав великий вплив на формування світогляду Юрія Шевельова?

Ларуса МАСЕНКО

**«КОЛО ШЕВЕЛЬОВА» РОЗШИРЮЄТЬСЯ :
ПРО ВНЕСОК ВЧЕНОГО В УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗ-
НАВСТВО ХХ СТОЛІТТЯ^{†††††}**

Скандал у Харкові, пов'язаний із демонтажем меморіальної дошки Юрію Шевельову, встановленої за ініціативою місцевих громадських організацій на зібрані громадою гроші, брутальні образи на адресу вченого та його шанувальників, які дозволив собі голова Харківської обласної адміністрації Михайло Добкін, і активне обговорення події в медіа та Інтернеті сприяли зацікавленню ширших кіл працями Шевельова. За інформацією Віктора Кубайчука, згідно із сайтом, який фіксує відвідуваність сторінок у «Вікіпедії», якщо 24 вересня стаття «Юрій Шевельов» в українській «Вікіпедії» мала в середньому 104 перегляди, то 25 вересня, в день скандального демонтажу пам'ятного знака, кількість переглядів різко зросла до 1956 відвідувань; відповідне співвідношення в російській «Вікіпедії» 24 і 25 вересня було: 112 до 3566.

Донедавна ім'я Шевельова було відомим лише у вузькому середовищі інтелектуалів. Свого часу культуролог Роман Корогодський, захоплений творами Юрія Володимировича, назвав це середовище «колом Шевельова». Перші презентації праць Шевельова, зокрема тритомник «Пороги і запоріжжя», який Корогодський упорядкував до 90-річного ювілею вченого 1998 року ще у співпраці з ювіляром, відбувалися саме в цьому колі київських інтелектуалів, що збирались у Літературному музеї на вулиці Богдана Хмельницького. Проте поступово «коло Шевельова» розширюється, і нині зала Літературного музею була б для нього замалою.

Юрій Шевельов був ученим широкого гуманітарного профілю, але найвагомішим є його внесок у мовознавство. Сам Юрій Володимирович вважав себе передусім мовознавцем, трактуючи свої літературознавчі зацікавлення як хобі. Проте непроминальну наукову й естетичну вартість має все, що вийшло з-під його пера, — і статті з історії української літератури, й літературна та теат-

---

†††††

<https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/kolo-shevelova-rozshiryuietsya>

ральна критика, й розвідки з культурології, й мемуари та листування. Цінність не лише наукової, а й епістолярної спадщини Шевельова, як, зрештою, кожної видатної особистості, засвідчує опубліковане Оксаною Забужко 2011 року її листування з Юрієм Володимировичем, що стало однією з найяскравіших подій у культурному житті України.

Шевельов народився 1908 року в Харкові, здобув філологічну освіту в Харківському університеті, там же почав свою педагогічну й наукову діяльність. 1943 року він виїхав із Харкова спочатку до Львова, а далі — на Захід. 1952 року вчений отримав запрошення на роботу до Гарвардського університету в США, але через конфлікт із керівником американської русистики Романом Якобсоном 1954 року перейшов до Колумбійського університету, й до своєї кончини 2002 року мешкав у Нью-Йорку.

Найповніша бібліографія праць Шевельова, укладена 1998 року, містить 872 позиції, серед них — кілька фундаментальних монографічних досліджень. Праці Шевельова опубліковано українською, англійською, німецькою, російською, польською, французькою мовами. Коло його наукових інтересів було широким — історія слов'янських мов, дослідження писемних пам'яток, діалектологія, етимологія, проблеми сучасної української літературної мови та інших слов'янських мов, соціолінгвістика.

Розвідки Юрія Володимировича присвячені різним слов'янським мовам, але в центрі його лінгвістичних досліджень була українська мова. Головне призначення зарубіжної україністики вчений вбачав у збереженні неперервності історичного розвитку української науки, в сприянні дальшому її поступові. Виступаючи 1962 року на урочистих зборах Української вільної академії наук як її президент, Юрій Шевельов зазначав: «...я хотів сьогодні сказати... про ту відповідальність чи ті відповідальності, які Академія несе і виконати які є її головним обов'язком... Наша перша відповідальність перед нашою старою батьківщиною — Україною. Наш обов'язок — говорити тут те, чого там сказати не можна; спростовувати неправду, яка часом шириться звідти; не давати в міру наших сил згаснути тому вогневі, який там заповідливо згашують; створити доробок, який перейде в майбутнє і який і сьогодні відіграватиме свою ролу там».

Головним об'єктом зацікавлень Шевельова впродовж десятиліть була проблема слов'янського й українського етногенезу. Їй присвячено три фундаментальні англомовні праці ученого: монографія про історію формування білоруської мови (1953 р.), «Історична фонологія праслов'янської мови» (1964 р.) та «Історична фонологія української мови» (1979 р.).

На величезному за обсягом матеріалі писемних пам'яток і діалектних фактів учений зробив висновок про походження української мови безпосередньо із спільнослов'янської, час розпаду якої на окремі слов'янські мови відносив до VI — VII стст. н.е. Теорія походження української мови Шевельова спростувала концепцію російського мовознавця О.Шахматова про існування спільної східнослов'янської мови (інакше — давньоруської, «общерусской») як попередниці трьох сучасних східнослов'янських мов — української, російської та білоруської. У радянський період ця теорія «спільної колиски» трьох «братніх» народів стала догмою. І це не дивно. Адже вона давала можливість російським ідеологам включати історію Київської Русі до історії Російської держави, стверджуючи, до того ж, що один із братів-народів уже в «спільній колисці» був старшим.

«Історичну фонологію української мови» було опубліковано англійською мовою в Гейдельберзі 1979 року. В українському перекладі вона вийшла 2002 року в харківському видавництві «Акта».

Переклад цієї праці, який зробили мовознавці Сергій Вакуленко та Андрій Даниленко, тривав понад чотири роки. Як згадує Сергій Вакуленко в передмові, «коли вона (праця) була в розпалі, я, приголомшений її огромом, написав Юрієві Володимировичу буквально так: «Уже півтора року триває наше перекладання. І потриває ще, мабуть, із рік. (То була занадто оптимістична оцінка.) Не виходжу з дива: якщо на переклад треба стільки часу та сил, то скільки ж витрачено на написання?». Відповідь тоді не забарилася: «Це кумедно, але я не можу згадати, коли я почав працювати всерйоз і виключно над своєю фонологією. Мабуть, щось у межах 13—15 років».

Шевельов переглянув ще одну теорію, яка стосувалася питань діалектної основи української літературної мови. Як відомо,

в донаціональний період народні мови побутують у формі територіальних діалектів. Наддіалектні літературні (в англо-американській традиції — стандартні) мови виникають у період постання націй, їм належить вирішальна роль у консолідації народу в межах усієї його етнічної території. У книжці «Внесок Галичини у формування української літературної мови», написаній під час перебування вченого у Львові 1943 року, Юрій Володимирович дав ґрунтовну характеристику галицького варіанта літературної мови і показав його роль у становленні норм загальнонаціонального мовного стандарту. Як і в інших своїх працях про формування української літературної мови, Ю. Шевельов обстоював її полідіалектний характер, виступаючи проти обмеження бази літературної мови полтавсько-київським діалектом. У радянському мовознавстві не лише вивчення, а й сама постановка питання про існування в другій половині XIX — на початку XX стст. західноукраїнського регіонального різновиду літературної мови була заборонена, отже, праця Шевельова до недавнього часу була єдиним об'єктивним науковим дослідженням історії формування української літературної мови.

Шевельова можна вважати й засновником української соціолінгвістики. У монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941). Стан і статус» учений розглянув проблеми розвитку української мови в першій половині XX ст., шляхи формування її загальнонаціонального стандарту, унормування правопису й термінології, історію лексикографічної теорії та практики. І все це — на тлі постійної протидії, яку зазнавала українська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України.

Як показав учений, найжорстокішим і найвинахідливішим у дискримінаційній щодо української мови політиці був радянський режим. Саме радянський уряд застосував, починаючи з 30-х років, поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови, практику так званої внутрішньої русифікації, що полягала у втручанні в природні процеси мовного розвитку й примусовому спрямуванні їх в бік максимального зближення лексичного складу й граматичної будови української мови з російською.

Ця згубна практика денаціоналізації дістала обґрунтування у фальшивих мовознавчих теоріях «гармонійної» російсько-української двомовності й «благодетельного» впливу російської мови на розвиток української.

До сьогодні праця Шевельова належить до найґрунтовніших соціолінгвістичних досліджень мовної політики, яку провадили різні режими на окупованих українських землях у першій половині ХХ сторіччя.

Багато зробив видатний учений для вивчення діяльності мовознавців 20-х років. Добу Розстріляного Відродження він вважав вартою спеціальних ґрунтовних досліджень як найбільш плідну за здобутками не лише в літературі, а й у галузі наукового мовознавства. Окремого вивчення заслуговувала, на його думку, нормалізаторська праця мовознавців тих років над узгодженням двох варіантів літературної мови; над виробленням спільного національного мовного стандарту, єдиних правописних, термінологічних, лексикографічних норм. Репресованим мовознавцям 20-х років — Олені Курило та Всеволоду Ганцову — вчений присвятив окремі розвідки.

Непересічне значення спадщини Юрія Шевельова полягає в тому, що він зберіг тяглість розвитку українського мовознавства. Теми, які він опрацьовував і які десятиліттями замовчувались або фальшувались у радянському мовознавстві, нині знаходять вдячний інтелектуальний ґрунт. Поступова зміна парадигми лінгвістичних досліджень в Україні, формування нових лінгвістичних напрямів відбувається під знаком Шевельова.

Під впливом ідей Великого філолога нині переглянуто концепцію походження української мови, історію формування її літературної форми; дістають розвитку соціолінгвістичні дослідження, зокрема вивчення мовної політики тоталітарного радянського режиму, а також аналіз сучасної мовної ситуації в Україні; по-новому висвітлюється історія української мовознавчої науки та внесок до неї репресованих свого часу вчених.

Мовознавчі дослідження Шевельова ніколи не були вузько фаховими. Мовні явища учений досліджував у їхньому нерозривному зв'язку з національною історією, культурою та ідентичністю. Його твори містять проникливі та надзвичайно актуальні сьогодні спостереження про розкладовий вплив тоталітарної системи

на соціальний і психологічний стан суспільства, нівечення людської індивідуальності, поширення цинізму й морального нігілізму.

Значення спадщини Шевельова важко переоцінити. Свого часу Михайлина Коцюбинська зазначала, що якби його книжки читали ширші кола, наше суспільство вже було б іншим.

Як Шевченко у XIX, так і Шевельов у XX столітті поставив на сторожі української спільноти слово. Якщо Шевченко заклав культурні основи нації, то Шевельов в часи нещадного нищення української культури зберіг історичну спадкоємність її розвитку та збагатив її блискучими науковими й публіцистичними творами.

Слід сказати й про виняткову шляхетність цієї особистості. Адже Шевельов не був українцем за походженням, він став українцем за свідомим вибором. Але, обравши замолоду благородний шлях служіння українській спільноті, Юрій Володимирович ніколи не зрадив свого вибору, попри те, що зазнав через нього переслідувань не лише від радянських функціонерів від науки, а й від керівника американських русистів Романа Якобсона, який у боротьбі з Шевельовим не погребував використанням сфабрикованого в КДБ наклепу про нібито колаборантство вченого під час німецької окупації Харкова.

Нині, як це показали й останні події в Харкові, боротьба за Шевельова триває. Проте цинічним невігласам, що нині опинилися у владних кріслах, не вдасться зупинити вплив ідей Великого Українця. У те, що його подвижницька праця не була марною, Юрій Володимирович вірив і тоді, коли радянська імперія зла здавалася нездоланною. Ще 1976 року в передмові до книжки «Історична фонологія української мови», яку вчений вважав найважливішою справою свого життя, він писав:

«Автор здає собі справу з того, що в наші дні провідна роль у ширенні певних наборів ідей належить атомовим бомбам, танкам, засобам пропаганди та відвертому пристосовництву — як за доби Середньовіччя вона належала вогнищам інквізиції, пропаганді та тому ж таки пристосовництву. І все ж хочеться вірити, що неперекручені факти й обгрунтовані думки зрештою вторують собі шлях».

Питання для самоконтролю:

1. «Коло Шевельова». Кому належить цей метафоричний вислів і що лягло в основу його створення?
2. Назвіть коло наукових інтересів Юрія Шевельова.
3. У чому Юрій Шевельов вбачав основне завдання розвитку української зарубіжної україністики?
4. Що було головним об'єктом наукових зацікавлень Юрія Шевельова?
5. У чому полягає суть наукової теорії про походження української мови Юрія Шевельова?
6. У чому полягає новизна поглядів Юрія Шевельова у питаннях діалектної основи української літературної мови?
7. Чому Юрія Шевельова можна вважати засновником української соціолінгвістики?
8. Який період, на думку Юрія Шевельова, був найжорсткішим і найвинахідливішим у дискримінаційній щодо української мови?
9. Яким репресованим мовознавцем 20-х років Юрій Шевельов присвятив окремі розвідки?
10. У чому, на думку Лариси Масенко, полягає непересічне значення спадщини Юрія Шевельова?

Роксоляна ЗОРІВЧАК

УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ ПЕРЕКЛАД ЯК НАЦІЄТВОРЧИЙ ЧИННИК******

„Передача чужоземної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями”. Так уперше в передмові до своєї збірки „Поєми”, що вийшла друком 1899 року, І.Франко ствердив значення перекладної літератури в націєтворчих вимірах. Історії світового перекладу ще не написано. Не написано й історії українського перекладу, зокрібно художнього. Але деякі його специфічні риси окреслилися досить чітко, насамперед, його націєтворча функція.

***** *<http://odes-transl.com/index.php?page=zorivchak-r-nation>

Переклади збагачують не лише цільову літературу, а й загальну скарбницю світової літератури. А світова література є не лише сумою найкращого з національних письменств. Це – нова якість, що виникає завдяки свідомому обміну культурними цінностями між народами. Нарешті, переклад істотно збагачує самого перекладача, приміром, французький романтик Ж. де Нерваль не написав би своїх сонетів, якби – як перекладач – не пройшов школи Г. Гайне. Її ж пройшли і наші Леся Українка та В.Самійленко. До речі, в українській літературі лише під рукою В.Самійленка зазвучав Беранже-сатирик, що був у мистецтві сатири Самійленковим учителем. Згодом для засвоєння творчості Беранже українською літературою зробив чимало І.Світличний. Багатство словника М.Зерова, що перекладав і античних авторів, і французьких, – незрівнянне.

Без історії українського художнього перекладу немає історії української культури і, отже, історії української нації. До речі, українці щодо цього – не виняток. Подібна роль художнього перекладу в історії фінської, індійської, ізраїльської та інших культур. Ось, що, приміром, пише сучасна фінська дослідниця Р.Ойттінен: „Протягом шестисот років шведського і ста років російського панування фінська культура була вдома на задвірках. Хоча нарід загалом розмовляв по-фінському, його літературною мовою була шведська. У ХІХ столітті стало очевидним, що фіни досягнуть цивілізованого статусу лише тоді, коли фінська мова стане мовою літератури, уряду і торгівлі. Почали із перекладу книжок для дітей, і перекладна дитяча література започаткувала національну літературу”. До речі, у Росії Петровська доба у ХVІІІ ст. була періодом, коли перекладна література сприяла формуванню національної.

Українська перекладацька традиція – багатовікова. Наша історія склалася так трагічно, що українська мова й література – дійові важелі формування нації в умовах бездержавності – ніколи не функціонували в нормальних умовах. Саме тому перекладна література, починаючи від старокиївської доби, відіграє надзвичайно важливу роль у нашому культурному житті і як зберігач духовних цінностей, і як виховний засіб, і як засіб самовиразу нації та збагачення спроможностей рідної мови. Якщо у край несприятливих умовах позалітературного характеру наша література все

ж розвивалася в річищі загальноєвропейського літературного процесу, то в цьому величезна заслуга художнього перекладу. Переважна більшість українських письменників минулого подвижницьки ставилася до перекладацтва. Просвітники свого народу, захоплені ідеалом культурної самобутності, а згодом і національної самостійності, вони часто обирали зняряддям боротьби – поряд з оригінальною творчістю – переклад, що був для них водночас ефективним засобом підвищити власну майстерність. Слушно писав один із найобдарованіших українських перекладачів XIX сторіччя М.Старицький у „Заспіві” до власного перекладу романтичної поеми Дж.Г.Байрона „Мазерра”:

„...Британця пісню голосну
Я переклав на рідну мову
Щоб неокриленому Слову
Добути силу чарівну”.

Саме ця концептуальна, наскрізна ідея поєднує різноманітні українські переклади – і творів древніх греків, і середньовічних вагантів, і письменників Відродження, і авторів XIX та XX сторіч. Історія нашого письмового перекладу має свої особливості порівняно із класичною схемою більшості європейських літератур: спершу переклади Біблії, згодом античних авторів, часто з пародіюванням і травестуванням, тоді сучасників і загалом авторів національних літератур.

Окрім національної неволі, окрім імперського „нет, не было и быть не может”, нашій мові, зіштовхнутій на узбіччя існування, було незатишно і в перекладній літературі. Спочатку на перехіді була відсутність (чи, може, нез’ясованість) „високого” і „середнього” стилю, надзвичайно інтенсивна тенденція одомашнення, коли, приміром, Ю.Федькович, перекладаючи знамениту баладу „Lorelei” Г.Гайне, перетворив героїню у Сокільську княгиню, а Райн – у Черемош (його переклад датується 1872 р.). Згадаймо сумнозвісні „Гараськові пісні” П.Гулака-Артемовського – бурлескні переробки Горацієвих од або ж, як не надто вдало переклав Є.Гребінка Пушкінську „Полтаву” („Вольный перевод на малороссийский язык”), уставивши у свій текст чимало бурлескних висловів з „Енеїди”. Відомо також, як складно було П.Ніщинському перекладати Софоклову „Антигону” або як П.Куліш, обуре-

ний карикатурою на народну мову в деяких творах т.зв. “котляре-вщини, обґрунтував теорію староруського відродження та стверджував, що перекладачі не повинні знижуватися до популярного викладу, а навпаки, підноситися до вершин творчої думки. Потім, як стверджував М.Зеров, загрожувала інша небезпека: одірватися від живої народної мови, потонути в штучній словоскладні, зайвій красномовності, невдатно кованих словах та умовних формулах.

Невідрадли наші обставини були причиною того, що ми значно запізнилися з багатьма перекладами. Якщо перший англомовний переклад Гомерової „Ліади” (Дж.Чепмена) датується 1611 роком, а „Одіссеї” (також Дж.Чепмена) – 1614-1615 рр., уже більш досконалий переклад „Ліади” Е.Поупа – 1715-1716 рр., а „Одіссеї” – 1725-1726 рр., то перший український переклад (за жанром переспів) „Ліади” (Омирової) С.Руданського датується 1872, 1875-1877 рр., а „Одіссеї” П.Ніщинського – 1890 р. Уже 1809-го опубліковано досконалий російський переклад „Короля Леара” українця М.Гнідича, а український переклад „Короля Ліра” П.Куліша побачив світ 1902 р. „De consolatione philosophiae” С.Боеція переклали англійською мовою з ініціативи короля Альфреда в Х сторіччі, а перший український переклад цього твору – А.Содомори – опубліковано 2002 року.

Зародження та становлення перекладацької думки і теоретичних вимог до перекладачів в Україні припадає на 70-ті роки ХІХ сторіччя. До речі, ще у 50-х роках ХІХ ст. у Львові заходами Ставропігійського товариства опублікували антологію російської оригінальної і перекладної поезії. Російської (чи по-своєму суржикової), а не української. А „Русалку Дністровую” довелося 1837 р. друкувати в Будапешті. На рідній землі не було для неї місця...

Із знесенням найкатегоричніших заборон на українську мову в Російській імперії появляється чимало перекладів у Східній Україні. Зокрема у квітні 1905 року з ініціативи І.Стешенка засновано видавництво „Всесвітня бібліотека”, 1905 і 1906 рр. відповідно вийшли багаті на переклади збірки „Український декламатор” і „Розвага”.

20-ті – початок 30-х років нашого сторіччя у Східній Україні (бо в середині 30-х років розпочалася доба „Розстріляного відродження”) та 20-ті – 30-ті роки загалом у Західній Україні були важливим періодом в історії українського художнього перекладу,

хоча не лише нашу землю, а й душу народу ділила межа на Збручі. Ю.О.Жлуктенко так характеризував цю добу: з-поміж перших перекладачів художньої літератури того часу були – М.Рильський та М.Терещенко, М.Иогансен та В.Підмогильний, М.Зеров та А.Кримський...

У Літературному музеї Г. Кочура в Ірпені серед рукописів М.Зерова зберігається дуже цікавий документ – датований 31 березня 1930 р. лист голови Кабінету порівняльного вивчення літератур при Інституті Шевченка в Харкові майбутнього академіка О.І.Білецького до М.Зерова на його київську адресу (вул. Леніна, 82, пом. 7) з проханням ознайомитися зі списком творів чужоземних літератур з античних часів до найновіших та, зосібна, використати його при складанні п'ятирічного плану перекладної літератури для видавництва „Література і мистецтво”. У цьому спискові – 246 позицій (чимало з них – багатотомових), поруч більшості з них зазначено прізвище перекладача та стан готовності перекладу. Є і дописки до окремих позицій рукою Миколи Костьовича. До деяких позицій є і певне пояснення щодо суті твору. Уся еліта українського перекладу в цьому спискові – М.Рильський, П.Ріттер, В.Свідзінський, М.Калинович, В.Мисик, М.Іванов, Лесь Курбас, П.Карманський та ін. З хвилюванням доводиться вивчати цей список... Минуло з цього часу понад 70 років. І почуваєш начебто навіть особисту провину, що значною мірою запланованого в 30-х роках ми дотепер не виконали...

Після другої світової війни завдяки повноцінній школі українського художнього перекладу, що її очолив спершу М.Рильський, а після його передчасної смерті (1964 р.) Г.Кочур, наш переклад досягає творчої зрілості, і перекладна література повносило й систематично входить до національної культури. І було це в час, коли, за офіційною ідеологією тоталітаризму, українську мову та літературу обмежували „домашнім ужитком”, а масовий читач, схильний до фантазмагорій, підсвідомо зараховував світову класику до російськомовної літератури. Отож нашим перекладачам і в Україні, і поза Україною – талантам з роду Протея – ішлося не тільки про те, щоб перекладений твір увійшов до читацької свідомості як факт рідної літератури, а й про те, щоб ствердити повноцінність рідної мови. І ось у таких умовах, коли в Україні до політичних цькувань долучалася майже повна відсутність літератури,

зокрема лексикографічних та довідкових джерел, а перекладачі діаспори були позбавлені рідномовної стихії, мовотворчого довілля, українські перекладачі вивели рідну мову на неозорі простори світового письменства, підносячи тим самим її авторитет. У другій половині ХХ ст. склалася парадоксальна ситуація, коли джерело живлення літературної мови перенеслося з оригінальної літератури на перекладну. „І хто знає, наскільки важче пережила б українська література десятиріччя по „відлизі” (ідеться про хрущовську відлигу, вислів І.Еренбурга – *Р.З.*), якби її не підживлював – невидимо, та все ж незмінне – художній переклад такого рівня і такого самозречення?” – ставить риторичне запитання блискучий український перекладознавець М.Новикова. Я особисто вважаю добірними посібниками для удосконалення та ушляхетнення власного мовлення перекладні антології „Відлуння”, „Друге відлуння” та „Третє відлуння” Г.Кочура, „Від Боккаччо до Аполлінера” М.Лукаша, „Захід і Схід” В.Мисика, повного українського Горація у перекладі А.Содомори, у його ж перекладі Овідієві „Любовні елегії” та „Скорботні елегії”, Гомерові „Іліаду” і „Одіссею” у перекладі Бориса Тена, „Фауст” І.В.Гете у перекладі М.Лукаша та в його ж перекладі (з допрацюванням А. Перепаді) Сервантесового „Дон Кіхота”, „Світовий сонет” Д.Павличка та інші шедеври перекладної літератури.

Явища універсалізму творчої особистості перекладача – симптоматичні для української літератури. Однак лише в 60-х роках ХХ століття в художньому перекладі на перший план виступають професійні перекладачі, класики українського перекладу – Г.Кочур, М.Лукаш, Борис Тен, А.Содомора, Ю.Лісняк, В.Митрофанов, Д.Паламарчук та ін.

Перекладачів постійно гудили за „потяг до буржуазної літератури”, їх розпинали за недозволену активізацію мовних засобів, що знайшли прихисток у давніх словниках та збереглися в устах народу, – мовляв, це відхід від сучасної літературної норми.

Не все перекладене можна було публікувати навіть у „ліберальні” роки. Так, зі спогадів поета М.Василенка – співтабірника Г.Кочура протягом 1950–1955 років (Мінлаг, м.Інта Комі АРСР) – довідуємося, що ще 1956 року Григорій Порфірович переклав вірш П.Безруча „Успіх” та прислав йому до Херсона свій переклад

(„Кримська світлиця”, 1999, 14 травня). За логікою мудрих пічкурів, таких віршів узагалі не варто писати чи перекладати. Адже за це можна поплатитися свободою і навіть життям. Але є ще інша логіка – логіка ковтка свободи (М.Коцюбинська), так вагома в історії протестного руху. Наведений вище переклад не оприлюднено ні в антології „Чеська поезія” (1964), ні в збірках „Відлуння” (1969) та „Друге відлуння” (1991), ні в збірці „Сілезькі пісні” (1970). Після згаданої публікації М.Василенка знаходимо цей вірш П.Безруча лише в „Третьому відлунні”.

Художній переклад став потрібним для самоусвідомлення нації і ворожим для режиму самим фактом своєї наявності. Він відіграв значну роль в історії національного опору та національного відродження. Не вивчену ще роль. Одна з його найзворушливіших сторінок – це праця над перекладами в тюрмах і на засланнях. Це майже вся творчість поета-каторжанина П.Грабовського (XIX ст.), це подвижництво М.Зерова на Соловках (праця над перекладом Вергілієвої “Енеїди”, лекції про О.С.Пушкіна, мрія про працю над перекладом п’єси „Іфігенія в Тавриді” Й.В.Гете, трагедії „Юлій Цезар” В.Шекспіра) у 30-х роках жорстокого ХХ століття, у 40–50 роках – Г.Кочура в Інті, у 70–80 роках – В.Стуса, І.Світличного, І.Калинця, І.Коваленка, В.Марченка та рецензування деяких з цих перекладів Г.Кочуром.

Як важко було цим незігнутим політв’язням-подвижникам дістати навіть іноземні оригінали! Адже тексти, крім цензури-перлюстрації в Києві та офіційної цензури в концтаборі, проходили ще додаткову цензуру в Москві. Скільки ж то тривалих-тривалих місяців доводилося спраглому очікувати томика Байрона, Рільке чи Верлена! А часто відіслані в листах до рідних переклади конфісковували. Так було після смерті Сталіна, а до того загалом іноземні тексти в концтаборах не дозволялися.

Скільки перекладів зникло, скільки знищили сторожі тюрем та концтаборів! Як тут не згадати М.Драгоманова, який ще в XIX ст. (у праці „Австро-руські спомини”) закликав написати історію втрачених творів української літератури. У кровожерному ХХ столітті кількість цих творів зросла в геометричній прогресії.

Історію українського художнього перекладу, української перекладознавчої думки ще не осмислено, не досліджено, не випра-

цьовано навіть теоретичний каркас її дослідження, а отже – не написано ще історії української літератури і, тим самим, повноцінної історії нашого народу.

Загалом, створення концептуальної історії світового перекладу – першочергове завдання сучасної теорії перекладу, яку треба утвердити як окрему незалежну дисципліну. Адже теорія може успішно розвиватися лише тоді, коли вона має у своєму розпорядженні достатньо опрацьований величезний дослідчий матеріал діяхронного характеру, а саме такий матеріал може, безперечно, забезпечити історія перекладної літератури. Це поняття охоплює і світову літературу в українських перекладах, і українську літературу в перекладах різними мовами. Адже глибоко правдиві слова М.Гумільова: „Щоб по-справжньому зрозуміти поета, слід перечитати всі переклади його творів різними іноземними мовами”.

Щоб дослідити історію художнього перекладу, доречно найперше випрацювати чітку класифікацію перекладацьких жанрів. Чільні українські перекладознавці, зокрема О.І.Чередниченко, В.Д.Радчук, П.О.Бех, внесли посильний вклад у випрацювання жанрової теорії перекладу. Підсумковою у дослідженні перекладацьких жанрів є розвідка О.В.Дзери „Жанри художнього перекладу”. Ось її основні твердження: передусім, згідно з теорією полісистеми, важливою є не тільки відповідність перекладу оригіналові, а й функціонування перекладного тексту в умовах культури-сприймача та співвідношення з цілим комплексом її оригінальних і перекладних творів. Крім того, за визначенням В.Н.Комісарова, адекватний переклад повинен відповідати загальноприйнятій нормі перекладу, тобто кожна літературна епоха кожної нації випрацьовує, а через деякий час переглядає свої критерії адекватності/неадекватності. Очевидно, дуже важко звести наслідки різних перекладницьких розв’язок до обмеженого числа жанрів. Однак жанр перекладу – це загальний результат систематизації перекладів за типами співвідношення оригінального і набутого в їхній поетичній структурі (вільні переклади, переспіви, подражання, перекази, на тему та ін.). А методів створення такого співвідношення, окремих перекладацьких процедур набагато більше. Перекладач застосовує різні методи, і тільки значна перевага одного з них дозволяє віднести переклад до певного жанру. Не можна при цьому

покладатися на визначення жанрів перекладу, що їх пропонують самі перекладачі. Адже слушною є думка У.Еко про різницю між наміром автора і наміром самого тексту.

Водночас, досліджувати українську перекладницьку культуру необхідно в тісному зв'язку з історією народу та з історією розвитку цільової мови, її лексикону, образного фонду, фразеологічних засобів, синтаксису. Скажімо, якщо у ХІХ сторіччі наші перекладачі інтенсивно українізували перекладувані драматичні твори, то не слід забувати, що це був лише період становлення українського національного театру, і було б помилкою оцінювати їхню діяльність з погляду сучасних вимог до художнього перекладу. Важливо також глибоко дослідити вплив перекладної літератури на розвиток (зокрема, жанровий) оригінальної літератури.

Лише створивши солідну теоретичну базу, уклавши картотеки, бібліографії, бази даних, можна приступати до комплексного вивчення історії українського художнього перекладу на основі найновіших досягнень світового перекладознавства. Назву хоча б теорію багатоаспектності перекладу проф. В.Н.Комісарова, культурологічну парадигму інтерпретації художнього перекладу проф. Г.В.Чернова, концепцію тотального перекладу П.П.Торопа, полісистеми Г.Тури та І.Івена-Зогара та ін.

Моя думка про те, що на глибокий перекладознавчий аналіз заслуговує „Енеїда” І.Котляревського, може декого здивувати. Невже дотепер не вивчено перший твір нової української літератури, травестію за жанром?! Його справді вивчено глибоко, але лише з погляду української мови та літератури. Але в перекладознавчому аспекті, стосовно тра-вестій М.Осіпова та А.Блюмавера („Abenteuer des frommen Helden Aeneas”) та твору римського письменника Публія Вергілія Марона, українську „Енеїду” ще ніхто не вивчав детально, хоча чимало блискучих думок висловили М.Зеров, М.Трофимук та ін. Попри дуже талановиту найновішу працю відомого літературознавця В.Неборака „Перечитана Енеїда”, цю проблему дотепер ще не досліджено на належному рівні, а вона ключова для осмислення основ нової української літератури, історії українського художнього перекладу, питання українізації перекладів, котляревщини і бурлеску як літературних явищ.

Написати історію українського художнього перекладу, а, отже, по-новому осмислити історію української літератури – завдання надскладне, що вимагає самовідданої праці, енциклопедичних знань, високого професіоналізму.

Що ж чигає на наш художній переклад тепер? Здавалося б, у вільній Україні мають бути створені ідеальні умови для його повноцінного розвитку. Та сувора дійсність засвідчує часто протилежне. Ступивши крок у нове тисячоліття, ми чи не найбільш інтенсивно відчуваємо зміни, передусім, у сфері мовній: полишаючи мовлене, пісенне слово, притлумлюючи властиве нам прагнення мислити образами, ввійшли ми в світ прагматичний, суперраціональний, де почуттєве, багате на стилістичні нюанси слово стає не тільки чимось дивним, а й начебто зайвим, старомодним.

За нашої фінансової скрути переклади часто виконують як проект, що отримує грант і мусить з'явитися не пізніше за вказаний термін. Видавці, як правило, ігнорують таку ланку видавничого процесу, як внутрішнє рецензування перекладу. Тому часто переклади робляться гарячково, за декілька місяців, і питання якості має схильність розчинитися у питанні змагання з часом.

Спостерігається ще одна дуже прикра тенденція. У минулому досліджували український художній переклад люди самовіддані, далекі від бажання кар'єри. А тепер в україніку, поруч з молодими талановитими дослідниками, пішли „круті”, для яких ні в житті загалом, ні тим паче в науці нічого святого немає, у яких слова „дослідити”, „придумати”, „списати”, „скопіювати”, „зісканувати” цілковиті синоніми. Київське видавництво „Альтерпрес” опублікувало, приміром, у 1998-му Шекспірів “Гамлет” у перекладі Г.Кочура тиражем у 1000 примірників, однак в книзі названо перекладачем І.Стешенко. Переклад призначено для шкільних бібліотек.

А бувають і інші „помилки”, коли повністю переписують чужу статтю і ставлять своє прізвище. Так, 1996 року В.Савчин у збірнику „Іноземна філологія” опублікувала статтю „Микола Лукаш як перекладач Роберта Бернса”. Абсолютно ідентичний текст (лише одна зміна в заголовку – „Микола Лукаш – перекладач Роберта Бернса”) знаходимо в збірнику „Південний архів” 2001 р., але „автор” (вірніше, „лже-автор”) уже інший Н.Марчишин. Дуже сумні факти...

Останнім часом поширилися розмови про те, що після здобуття незалежності України роль художнього перекладу у нас уже не така вагома, що націєтворча доба українського перекладу добігла кінця. Категорично не можу з цим погодитися ось з яких причин. Після здобуття нашої державної незалежності утвердження і захист культурної самобутності українців, нашої етнічної серцевини, не втратили свого значення, а тим самим, не втратив свого значення і художній переклад. Він – у нових умовах – повинен бути на передньому плані боротьби за культуру, за ментальність народу, за мову.

Дехто ж начебто вболіває за український переклад, підло нашептуючи думки про те, що рівень розвитку української мови не відповідає вимогам світової класики. Ось нещодавно поважний журнал „Політика і культура” опублікувала статтю Р.Горбика „Особливості національного перекладу”. Стаття вражає і з мовного боку тим, що автор не розрізняє стилевих рис української мови, і зі змістового боку тим, що вперто проводиться думка про убогість, стилістичну недиференційованість української мови. Дошкульно вражає і вміщений у статті малюнок О. Цапа.

Не забуваймо, що наша нація – гетерогенна, а не гомогенна. Не забуваймо також, чого нас навчила історія: якби чехи свого часу віддали перевагу реалізму та прагматизму і відмовилися від ідеалістичного задуму подолати німецьку культурну експансію, то вони не були б сьогодні тими, ким вони є – тобто європейською нацією.

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає значення перекладів для національної культури?
2. Кого ви знаєте з українських перекладачів?
3. Якого значення надавав перекладам Іван Франко?
4. Чому без історії українського художнього перекладу немає історії української культури?
5. Як розуміти думку Микола Гумільова: „Щоб посправжньому зрозуміти поета, слід перечитати всі переклади його творів різними іноземними мовами”?

Ірина ФАРІОН

ПРАВОПИС – КОРСЕТ МОВИ?

Український правопис як культурно-політичний
вибір^{§§§§§§}

Вилучення літери г

Ця літера зникла (звук і фонема) зникла з Правопису 1929р. з розпорядження секретаря ЦК Компартії України Павла Постишева. Не важили тоді лінгвістичні аргументи про її беззаперечний фонемний статус, себто розрізнявальну функцію: гніт – гніт. Не важила і давня історія цього звука (фонема), що, на жаль, була прихована відсутністю спеціального знака в етимологічному (традиційному) правописі XII-XIII ст., а в пам'ятках XIV-XV ст. натрапляємо на давній спосіб передавання [g] через к: квалтъ (1388р.), кг: кгрунтъ (1322, 1389рр). Всі найраніші фіксації щодо розрізнення g/h пов'язані саме з власними іменами. Починаючи з XVI ст. цей диграф (кг) поширюється на іншу Слексику: khrunt. Лише у XVI ст. видатний український полеміст (С.37:) Мелетій Смотрицький у знаменитій «Граматиці слов'янській» (1619р.) уперше вжив знак г як запозичення курсивного різновиду грецької «гами»: грати (дієслово) – грати (решітка), гулі (гуляння) – гулі (нарости на тілі), гніт (яромо) – гніт (у гасовій лампі), глей (кольорова гончарна глина) – глей (згуслий сік плодкових дерев), голка (гострий кінець чогось) – голка (сорт пшениці без остюків). Із цього приводу слушно іронізує завзятий оборонець цієї літери Борис Антоненко-Давидович: «Це твої гарні гулі, хлопче, а скільки їх іще буде в тебе попереду?» «Про що тут мовиться – чи про гуляння парубків і дівчат на сільській вулиці, чи про болячки-пухлини, що їх дістав хлопець після бійки або вдарившись об щось? Це можна зрозуміти, тільки прочитавши попередні або дальші речення». Анекдотичне непорозуміння викликала і назва фільму

---

§§§§§§ І. Фаріон. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Вилучення літери г. Львів : Свічадо, 2004. 120 с.

«Великий гніт» (рос. «Большой фитиль»). На загал від XIII до XX ст. звук [г] передавали такі літери: к, кг, д, г.

Важливо тут зовсім інше: недостатність російського графічного ряду під час передавання запозичень і відповідність українського.

Чужомовні літери   Українські літери   Російські літери

(С.38) Наприклад, німецьке прізвище Heidegger та французьке Нюго росіяни, не маючи еквівалента для передавання h, передають через х або г: Хайдеггер, Гюго, українці – Гайдегер, Гюго.

Важливо й те, що правопис іншомовних слів із г чи г був зручним приводом для виступу проти Правопису 1929 р. у головних розрізнявальних ознаках української та російської мов. Андрій Хвиля визначив п'ять основних змін у кодексі 1929 р., поміж яких два безпосередньо стосувались вживання букви г, тож у 1933 р. ліквідовано націоналістичні правила щодо правопису «Іншомовних слів», «ліквідовано націоналістичне правило нормування географічних назв». За Правописом 1933 р. маємо: «§ 76. Іншомовні h і g однаково передаються (незалежно від вимови) знаком г, напри.: а) гармонія, Гюго; б) авангард, Гете».

Позаяк, як слушно зауважує Василь Німчук, у правилах Правопису 1929 р. не було спеціального пункту про літеру г у широкочислених давно засвоєних іншомовних та питомих українських словах типу гедзь, гудзик, гирлига, гринджоли, гелготати тощо (вживання слів із цією літерою було самоочевидне), то ця літера разом із ліквідованими правилами і іншомовних загальних і власних назвах щезла взагалі – літера, яка була в українській графіці протягом 300 років! Це збіднило українську графіку саме тоді, коли стрімко розвивалася освіта, а словниковий склад поповнювали інтернаціоналізми. Усвідомлюючи абсурдність такої ситуації, нова (С. 39) правописна комісія 1939 р. у складі заступника Голови РНК УРСР Миколи бажана, наркома освіти УРСР Павла Тичини, а також Леоніда Булаховського, Максима Рильського, Юрія Яновського вважала за необхідне повернути до українського алфавіту букву г: «Основним і, можна сказати, лише єдиним мотивом для поновлення літери «г» є тільки вимова української народної мови. Бо насправді, виключення з алфавіту літери «г» зовсім позбавить можливості відбити і на письмі, і в літературі такі

часто і повсемісно вживані в народній мові слова, як: гедзь, гудзик, гава, дзига, герлига тощо, які мимоволі і всупереч всяким іншим прикладам фонетики і морфології будуть звучати так, як вони насправді склались в народній мові» (уривок тексту стенограми правописної наради, надісланий першому секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову). Однак згодом, очевидно, під впливом посадового втручання, акад. Леоніда Булаховського примусили змінити попередню думку про повернення г до української абетки. Тодішній міністр освіти Павло Тичина уперто не хотів підписувати правопису без поновленої літери, однак після повідомлення після повідомлення президента АН УРСР Олександра Богомольця про пряму вказівку Йосипа Сталіна щодо букви г – таки підписав його. Отож, попри всі зусилля вчених, г підірвалося на бомбах воєнного лихоліття.

І хоч звук [г] посідає периферійне місце в сукупності фонем української мови і «не відбиває духу української мови», про що свідчить використання її у порівняно небагатьох словах звуконаслідувального та іншомовного походження (наприклад, г – 0,013, дж – 0,24, дз – 0,14, дз' – 0,023, ж – 7,73, з – 18,29 тощо), - то ця фонема таки є у нашій мові і невживання її спричиняє руйнацію фонологічної системи. Через те українська інтелігенція ніколи не мирилася з насильним вилученням г і застосовувала розроблені норми Правопису 1929 р.: «Чуже h передаємо нашим г, що ж до чужого g, то в новіших запозиченнях його треба передавати через г, у запозиченнях же засвоєних давніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим г: Англія, газ, газета, гама, гегемонія, фігура..., але агент, агітація, Гвінея, Гете...».

Хоч правопис 1990 р. на хвилі національного відродження повернув мові зазначену літеру (всупереч протестам тодішнього директора Інституту мовознавства Віталія Русанівського), але не виробив чітких рекомендацій щодо її уживання. Це спричинило нові порушення фонетичної системи здебільшого в іншомовних словах, де через різні причини мовного та позамовного характеру не розрізняються фонемі h=г, ch=x, g=г. До сплутування призводить беззастережне копіювання російських вимовних традицій, наприклад: Гавел замість Гавел (ч. Havel), хобі зам. гобі (hobby),

хот-дог зам. хот-дог (hot dog), хелоуїн зам. геловін (halloween), Хіларі зам. Гіларі (Hilary), Гегель зам. Гегель (Hegel), Хемінгуей зам. Гемінгвей (Hemingway), Хауген зам. Гавген (Haugen).

1. Звук [g] та близькі до нього звуки, що позначаються на письмі буквою g, звичайно передаємо буквою г: авангáрд, агіта́ція, агресор, блогер, гвардія, генерáл, гламу́р, гра́фік, грог, ембарго, марке́тинг, мігра́ція; лінгві́стика, негативний, се́рфінг, синаго́га, Вахта́нг, Гарсі́я, Гайнетди́н, Ердога́н, Гвіне́я, Гольфстрі́м, Гренла́ндія, Гру́зія, Ге́те, Гео́рг, Гурамішві́лі, Люксембу́рг, Магомéт, Фольксва́ген, Чика́го. 2. Буквою г передаємо звук [g] у давнозапозичених загальних назвах, таких як га́нок, гатунок, гвалт, гра́ти, ґрунт і под. (див. § 6) (див. § 5-8) та в похідних від них: га́нковий, гратча́стий, ґрунто́вний і т. ін. 3. У прізвищах та іменах людей допускається передавання звука [g] двома способами: шляхом адаптації до звукового ладу української мови — буквою г (Вергі́лій, Гарсі́я, Ге́гель, Гео́рг, Ге́те, Грегуа́р, Гулліве́р) і шляхом 1 Правопис іншомовних власних назв, що походять зі слов'янських мов, подано в IV розділі «Правопис власних назв» (§ 151–164). 125 імітації іншомовного [g] — буквою г (Вергі́лій, Гарсі́я, Ге́гель, Гео́рг, Ге́те, Грегуа́р, Гулліве́р і т. ін.). 4. Звук [h] переважно передаємо буквою г: гандбо́л, герба́рій, гінді, гіпо́теза, горизо́нт, го́спіс, го́спіталь, ґумус; Га́рвард, Ге́льсінкі, Гінду́стан, Ганніба́л, Ге́йне, Го́рацій, Люфтва́нза. За традицією в окремих словах, запозичених з європейських та деяких східних мов [h], і фонетично близькі до нього звуки передаємо буквою х: хо́бі, хокéй, хол, хо́лдинг, брахма́н, джиха́д, моджахе́д, хану́м, харакі́рі, хіджа́б, шахі́д, Алла́х, Ахма́д, Мухамме́д, Сухро́б, Ха́кім, Хаммура́пі і т. ін.

Питання для самоконтролю:

1. Наведіть приклади смислорозрізнавальної функції г і г.
2. Якими літерами передавала на письмі звук г?
3. У якому році літеру г вилучили з української абетки?
4. Назвіть основні правила вживання г за новим Правописом 2019р. Чи є зміни обов'язковими, чи варіативними?

Ларуса МАСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ІМЕНА І ПРИЗВИЩА *****

Сучасна офіційна форма іменування людини – явище порівняно пізнього часу. Кожен компонент, з яких ця форма складається, – ім'я, ім'я по батькові та прізвище, має свою історію й специфіку побутування як в офіційному вжитку, так і в усній народно-розмовній традиції.

Процеси становлення й еволюції формули іменування особистісно пов'язані із звичаями й особливостями духовної культури народу, його історією. У системі наших власних найменувань, що склалась протягом минулих віків, знайшли відображення різні сторони суспільної, господарської, культурної і мовної діяльності народу на різних історичних етапах. Тому імена і прізвища українців є одним з важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної і духовної культури нашого народу.

Уся сукупність особових імен (індивідуальні імена, імена по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми тощо) називається антропонімією, а відповідна галузь знання, яка вивчає систему особових імен, антропонімікою. Антропоніміка є частиною ономастики – науки про власні імена взагалі.

«ЩО В ІМЕНІ ТВОЇМ...»

«Щоб викинув тебе Господь із уст!»

«Щоб згинуло ім'я твоє, як слина!» – таке прокляття кидають левіти співцеві Елеазарові у драматичній поемі Лесі Українки «Вавилонський полон». Слова «знаю ім'я твоє», «знаю всі імена твої» часто повторювались у давніх заклинаннях. У цих словесних формулах яскраво відбилися властиві багатьом народам світу давні вірування в магічну силу імені, його нерозривний зв'язок з людиною, яку воно називає. Вірили в це і давні слов'яни. Тому часто нарікали дітей назвами звірів – Вовк, Ведмідь, Зубр, вважаючи, що такі імена відлякуватимуть злих духів. Дитину могли назвати й негарним ім'ям (Некрас, Нехорош, Мал, Крив), сподіваючись, що воно не сподобається нечистій силі і вона залишить дитину в спокої.

***** Лариса Масенко. Українські імена і прізвища. К.: Т-во «Знання», 1990. 48 с. (Сер. 6 «Духовний світ людини» № 3).

Деякі давньослов'янські язичницькі вірування і забобони, пов'язані з вибором імені для дитини, збереглися до нового часу. Так, видатний сербський філолог Вук Караджич в укладеному ним «Сербському словнику...» 1818р. під словом вук (вовк написав: «Коли у якої-небудь жінки діти довго не живуть, тоді дитині дають ім'я вук – вовк (щоб відьми не могли її звести з світу і тому їй мені дали таке ім'я)»).

Велике поширення в Давній Русі мали двоосновні слов'янські імена з другим компонентом -волод, -мир, -слав, -полк, -гост, -жир і под.: Всеволод, Володимир, Житомир, Боримир, Доброгост, Мутижир і т.п.

Укінці IX ст., коли Київська Русь прийняла християнство, на зміну цим найменням прийшли християнські імена грецького, латинського і старосвєрейського походження, запозичені з Візантії разом з релігією. Але давні імена ще тривалий час продовжували побутувати паралельно з новими християнськими іменами. Так, великий київський князь Володимир, який запровадив на Русі християнство, одержав при хрещенні ім'я Василій, а його син Ярослав Мудрий звався церковним ім'ям Юрій. Проте літописці іменують обох князів лише своїми, слов'янськими іменами. І не тільки в X ст., а й пізніше, у XI-XII ст., особи князівського дому мали по два імені при – хрещенні дитина одержувала церковне ім'я, але одночасно вона нарекалась слов'янським так званим «мирським», іменем. У літописах натрапляємо на такі записи: під 1177р. «родися у Игоря сынъ и нарекоша имя ему в крещеньи Андрѣанъ, а княжее Святославъ», під 1113р. «преставися князь Михаилъ, зовомый Святополкъ», під 1164р. «Константинъ, а мирскы Добрыло» та ін.

Писемні пам'ятки староукраїнської мови засвідчують випадки паралельного вживання двох імен аж до XVI-XVIIст. «Маючи два імені – церковно-християнське і слов'янське, – зазначає М.О.Демчук, – іменованій, згідно з забобонними віруваннями наших далеких предків, знаходився, таким чином, під захистом двох протилежних містичних начал – християнського і традиційного поганського. Церковно-християнське ім'я несло йому покровительство відповідного церковного святого (і ім'я це він зобов'язаний був мати як християнин), а слов'янське ім'я несло йому відповідне, переважно захисне або профілактичне побажання батьків і було

даниною давньої, ще поганської традиції. За свідченням писемних пам'яток, сила традиції була настільки великою, що, маючи два імені – церковно-християнське і слов'янське, багато осіб фігурували тільки під другим, хоча це не є доказом відсутності першого імені. Церковно-християнські імена були, але, очевидно, в побуті не вживались, або, згідно з відомим повір'ям, приховувались. Таке явище спостерігається в українській писемності майже до кінця XVIIст.». Яскравим прикладом цього може бути найменування Богдана Хмельницького, загальновідомого під слов'янським ім'ям Богдан, хоча гетьман мав і церковно-християнське ім'я Зіновій.

Частина давніх слов'янських імен пізніше перейшла в розряд індивідуальних прізвищ, а частково й сімейно-родових прізвищ і прізвищ.

Що ж стосується церковно-християнських імен, запозичених з Візантії, то довгі віки їх постійного вживання зробили свою справу – вони стали звичними, своїми.

Християнські імена грецького, латинського і староеврейського походження мали спеціальну слов'янську форму, так звану канонізовану, тобто узаконену церквою форму, зафіксовану у святцях, календарному церковному списку святих. Але в живомовній народній стихії канонізовані форми імен зазнавали адаптації, пристосування до звукової і словотворчої системи рідної мови. В результаті виникали відмінні від канонічних народні варіанти християнських імен. В імені Федір важко впізнати канонічну форму Теодор (Феодор), в Панасі – Атанасія (Афанасія), в Якимі – Іоакима, в Остапі – Євстафія. Змінились запозичені імена згідно з місцевими мовними особливостями і в інших народів. Адже такі різні, на перший погляд, імена, як східнослов'янське Іван, польське Ян, фінське й естонське Юхан, англійське Джон, французьке Жан, походять від одного імені, яке в давній Іудеї вимовлялось як Йоханаан й означало «Божа благодать», «Божий дар». Те саме значення має наше ім'я давньогрецького походження Федір і слов'янське Богдан.

Певні фонетичні (звукові) й словотворчі відмінності мають також імена у близькоспорідних мовах і навіть у діалектах однієї мови. Так, форми імен як офіційні, так і зменшені, пестливі мають виразні національні особливості. Характерною фонетич-

ною рисою українських імен є, наприклад, заміна церковнослов'янського початкового А на О: Олександр, Олексій, Опанас, тоді як у російській мові відповідно Александр, Алексей, Афанасий, заміна початкового Є на Я, О: Олена, Омелян, Явдоха, Ярема (рос. Елена, Емельян, Евдокия, Еремей); до кінцевих приголосних у багатьох чоловічих іменах в українській мові додається О: Данило, Дмитро, Карпо, Кирило, Марко, Михайло, Павло, Петро (в російській мові Даниил, Дмитрий, Карп, Кирилл, Марк, Михаил, Павел, Петр) тощо.

Національна мовна специфіка кожного народу виявляється також у сфері творення здрібніло-пестливих форм імен. Так, у говорах російської мови Александра називають Сашею, Санею, Шурою, Шуриком, в українській – Сашком, Олесем, Лесем, Лесиком.

Розмовні форми імен лишаються основним джерелом поповнення офіційного іменника і в наш час. Так, донедавна ім'я Леся вживалося лише як пестлива форма повних імен Лариса, Олександра, але, на вимогу батьків форма Леся набуло статусу самостійного. Статусу офіційного набуло в наш час і ймення Олеся, а також паралельні форми чоловічого імені – Олесь, Лесь, що раніше побутували лише як здрібніло-пестливі варіанти повного імені Олександр. На усталення цих імен у ролі офіційних великий вплив мали літературні наймення видатних українських письменників і діячів культури, а саме: Лесь Мартович (документальне ім'я Олекса, Лесь Курбас (Олександр), Олесь Гончар (Олександр).

Як уже зазначали, у до дорадянський період обряд наречення новонародженого належав церкві. Під час церковного обряду хрещення священник обирає із святців, календарного церковного списку святих, ім'я для новонародженого. Процес наречення дитини не був лише формальним ритуалом, він розглядався як духовне прилучення людини через ім'я до релігії. Ім'я в християнській релігійній традиції виконувало сакральну функцію. Святий, за ім'ям якого було наречено дитину, вважався її духовним охоронцем, небесним заступником. У церковних календарях вказувалась і етимологія* кожного імені, тому значення їх було загальновідомим. Характерним є, наприклад, обігрування етимологічного значення імен для староукраїнської поезії. Так, у поезії Софронія Почаського, присвяченій Петрові Могилі, є так: «А хвалячи, ди-

вуйся, який кам'янистий в бою Петро, — в житті він, немов кришталь, чистий» (ім'я Петро походить від гр. *petra* — скеля, камінь). У православних святцях, на відміну від католицьких, на кожен день року припадає, як правило, поминання кількох святих, отже священник мав можливість вибору імені з-поміж кількох. Деякі імена згадувались у святцях неодноразово, іноді понад 10 разів

Після 1917р. було ліквідовано церковний список і введено свободу вибору імені. У 20-х роках іменник значно розширився й оновився. Оновлювання здійснювалося завдяки запозичення західноєвропейських імен Альберт, Артур, Едуард, Еміль, Роберт, Альбіна, Гертруда, Елла, Елеонора, Ельвіра, Емма, Жанна та ін.; повернення давніх імен Олег, Ігор, В'ячеслав; створення нових абрєвіатурних наймень Вілен (з ініціалів Володимир Ілліч Ленін), Владлен (з рос. Владимир Ленин), Кім – «Комуністичний Інтернаціонал молоді»; Рем – «революція, електрифікація, машинобудування». Дітей називали такими іменами, як Революція, Інтернаціонал, Авангард, Геній, Індустрія, Електростанція, Трактор. Щоправда, побутування таких імен не набуло масового характеру, більшість з них не витримала перевірки часом і вже в 30-х роках вони почали щезати.

Уже в 30-ті роки у містах вийшли на перше місце за частотою вживання імена Володимир, Юрій, Ніна, Валентина, Галина, тоді як популярні раніше Іван, Василь, Ганна, Марія з'являлися рідше. У селах цей процес протікав повільніше, але й там у 30-х роках першість зайняли жіночі імена Валентина, Ніна, Галина, Тамара, залишивши далеко позаду Ганну, Марію і Євдокію.

Але чи можна вважати позитивним таке відчутне звуження кола популярних імен? Звичайно, ні. З кількох причин. Насамперед воно призводить до появи численних тезок. Другий негативний момент цього явища – забуття споконвічних народних традицій у сфері іменування. Стандартизація охопила не лише повні форми імен, а й пестливі, на які здавна був багатий наш народ. Петра кличемо лише Петею, начебто не взивали його наші матері Петриком, Петрусем, Петрунею, Юрка, Юрася, Юрасика називаємо лише Юрою, Мишка, Михайлика, Михася – Мішею.

Прикро, що явище забуття українських народних форм імен навіть «узаконюється» у підручниках для наймолодших школярів, про що писав на сторінках «Літературної України» (1986р., 18

лют.) літературознавець М.Косів: «А з якого мовного регіону добираються форми дитячих імен: Маша, Наташа, Саша, Лара, Рома, Вова, Віта, Коля, Вася, Миша(за «Букварем» Б. С. Саженок, М. Т. Саженок), які поступово витісняють споконвічні й загальнонародні: Маруся, Марійка, Наталка, Олесь, Лесик, Ромчик, Миколка, Володя, Василько, Михась і т.д.».

На закінчення розмови про імена хотілося б нагадати ще одну народну традицію, пов'язану з обранням імені для дитини, а саме звичай називати її на честь котрогось з батьків подружжя. На Закарпатті до нашого часу зберігається традиція наречення першого сина іменем діда, а другого – іменем батька. Отже, давши дитині ім'я свого батька чи матері, ви не лише виявите цим свою любов і повагу до них, а й продовжите життя імені у колі вашої родини, створите певну традицію роду, яку, можливо, продовжать і ваші діти.

ПО ІМЕНІ НАЗИВАЮТЬ, ПО БАТЬКОВІ ВЕЛИЧАЮТЬ

Назви людей за ім'ям батька, так звані патроніми, відомі ще з киеворуського періоду, хоча в минулу історичну добу вони за своєю функцією не були цілком тотожними сучасним іменам по батькові, які входять до складу загальноприйнятого у нас повного офіційного найменування людини.

Патроніми зустрічаємо у найдавніших писемних пам'ятках східних слов'ян. Так, нащадків князя Ігоря у іменують Ігоревичами, князя Мстислава – Мстиславичами, Ізяслав – Ізяславичами тощо. Під найменням по батькові (Ярославна) відома героїня епосу «Слово о полку Ігоревім».

У літописах трапляються й поодинокі випадки творення форм на -ич від імені матері. Позашлюбного сина Ярослава Галицького літописець називає за ім'ям його матері – Олег Настасьич.

Спосіб іменування осіб назвами, утвореними від імені батька за допомогою суфіксів -ич,-ович,-евич, уже період Київської Русі мав виразний становий характер. Ним мали право користуватися лише представники соціальної верхівки суспільства. Почесним привілеєм вважались найменування по батькові на -ич,-ович,-евич і в пізніші часи (у XIV-XVIII ст.). У староукраїнських пам'ятках

вони вживаються лише стосовно представників князівських і шляхетських родів, а також міської ремісничої і купецької верхівки.

Суворо регламентованим було вживання імен по батькові на -ич, -ович, -єв -ич у середньовічній Російській державі. Звертатися за двочленною формулою (ім'я + ім'я по батькові) можна було тільки до князів, царів та наближених до них осіб. З другої половини XIX ст. імена по батькові на -вич поширились у побутовому спілкуванні і серед інших верств населення Росії. В цей же період під впливом російської мови звичай вживати імена по батькові на -ович, -євич, -івна, -овна у функції шанобливої форми іменування осіб набув поширення і на Лівобережній Україні. Проникнення в український антропонімікон російських форм імен по батькові на -вич засвідчує й перша граматика української мови, складена Олександром Павловським на початку XIX ст. Як зазначає автор граматики, паралельно з антропонімами на -вич широко вживались питомі українські іменування сина за батьком, утворені від батькового імені за допомогою суфікса -енко, що пізніше були офіційно закріплені в українській мові в іншій функції – у функції прізвищ. Крім імен по батькові на -вич, щобули своєрідним атрибутом соціальної вищості, отже, мали обмежену сферу застосування, в живій діалектній мові українського народу широко побутовували інші, нейтральні за значенням, найменування осіб за батьком. Серед них найпоширенішими були форми з суфіксами -енко та ук(-юк), -чук. У різних говорах української мови патронімічні назви утворювались також за допомогою суфіксів -еня, -ат (-ят) ,-ак (-як) ,-чак, -ів, -єв,- ин.

ЩО ЗНАЧИТЬ ПРИЗВИЩЕ

Сучасне прізвище, як і повне офіційне найменування людини, що складається з імені, імені по батькові та прізвища, – явище нового часу. У минулі віки єдиних, введених державою норм ідентифікації особи не існувало і в адміністративно-юридичній практиці для позначення людини використовували різноманітні мовні засоби.

Вживались одночленні наймення, виражені індивідуальним ім'ям, паронімом або від топонімічною назвою (Богдашко, Миклич, Охлоповський), двочленні, щонайчастіше складались і з християнського імені і пароніма або прізвиська (Гришко Шульжич,

Маско Микитеня), тричленні, виражені християнським іменем, паронімом і прізвиськом (Максим Харитонович Гаркавий, Лука Григорович Губа) і описові назви (Тимко з Тернополя, Гав-рило Маслов зять, Миско трубач пана Черленковського)' .

Формула іменування значною мірою залежала від характеру документа. Найточнішої ідентифікації особи вимагали різного роду юридичні акти—про наслідування майна, дарчі, купчі, розмежувальні грамоти і т. п., тому в цих документах формула іменування людей нерідко була розгорнутою.

Додаткові до індивідуального імені особові назви, зафіксовані в староукраїнських пам'ятках, ще не можна вважати прізвищами в сучасному розумінні цього слова. Вони не мали головної ознаки сучасного прізвища – не були спадковими найменуваннями, які у єдиній незмінній формі переходили від батька до сина. Процес виникнення і усталення прізвищ як окремого класу спадкових найменувань людей охоплює великий проміжок часу. Найраніше спадкові родові назви виникли в середовищі вищих верств феодального суспільства – князів, магнатів, власників земельних володінь і маєтків. Поширеним типом спадкових іменувань князівських і шляхетських родів були наймення, що утворювались від назв населених пунктів за допомогою суфіксів -ський, -цький, -зький.

Спадкові прізвищеві назви на -ський, похідні від назв населених пунктів, відомі всім слов'янським народам, але особливого поширення набули в Польщі. У середньовічному Королівстві Польському прізвищеві назви на -ski, -ські були ознакою шляхетного походження і протиставлялись міщанським і «хлопським» особовим найменуванням. Польська аристократія навіть вимагала від уряду офіційної заборони іменуватись прізвищами цього типу не шляхтичам.

Звичай обирати собі шляхетне прізвище на -ський, -цький, -зький поширився у XVII-XIX ст. і серед православного духовенства. Характерною є, зокрема, історія виникнення прізвища Івана Нечуя-Левицького, яку письменник переповідає в «Автобіографії»: «Отець мій, Семен Степанович Левицький, був священиком в Стеблеві, де був священиком і мій дід, і прадід. В грамоті на чин священика мій прадід записаний не Левицьким, а Леонтовичем;

він змінив своє прізвище, як мені розказував батько, тим, що прізвище Левицький було тоді модне».

Переважна більшість прізвищ на -ич, -ович, -евич походить від різних форм імені: Андрухович, Антонич, Ан-тонович, Базилевич, Давидович, Дашкевич Захаркевич, Зінкевич, Лукашевич, Тишкевич, Федоркевич, Філевич, та ін., що підтверджує їх безпосередній зв'язок з патронімами. Оскільки імена по батькові цього типу побутували в середовищі шляхти і міщанства, слід припускати, що й у ролі спадкових родових назв найменування на -ович, -евич закріпились насамперед серед привілейованих верств населення.

До розряду прізвищ перейшли також патронімічні назви, що належали до народних уснорозмовних форм іменування синів за батьком, зокрема два найпоширеніших типи українських патронімів з суфіксами -енко (-єнко) та ук, -чук. Найменування з формантом -енко мали первісне так зване демінутивне значення, тобто, як і слова на -еня (зайчєня, козеня, хлопчєня), позначали малих, недорослих істот: бондаренко – первісне «малий бондар, син бондаря», Іваненко – «малий Іван, син Івана». Подібне значення мали й слова з суфіксом -ук (-юк), -чук: баранчик «невеликий баран», ведмедюк і ведмедчук «молодий ведмідь».

Широке побутування в живомовній народній стихії загальних назв недорослих, молодих осіб і синів із суфіксом -енко (-єнко) і-ук (-юк), -чук можна проілюструвати численними прикладами відповідних утворень, похідних від назв осіб за ремеслом, професією і родом діяльності, поданих у словнику української мови за редакцією Б.Д.Грінченка: коваленко «син коваля» і ковальчук з двома значеннями – «син коваля» і «учень коваля»; писаренко «син писаря» і писарчук «син писаря», «молодий писар, канцелярист»; циганенко «син цигана» і циганчук «син цигана», «молодий циган»; Шевченко «син шевця» і шевчук «підмайстер у шевця, учень шевця» та ін. УХVІІ ст.

У козацьких реєстрах, складених після Зборівської угоди 1649р., прізвищеві назви на -енко мають абсолютну кількісну перевагу над всіма іншими. Що стосується утворень на -ук(-юк), -чук, то вони зустрічаються в ролі найменувань за батьком уже в джерелах ХVІ ст. з території західного регіону. У наш час розг-

лядувані антропонімічні тип належать до найпоширеніших українських прізвищ, що побутують на всій території України, проте мають виразний регіональний розподіл за ступенем поширеності. Якщо прізвища на -енко можна вважати основним східноукраїнським типом, то прізвища на -ук (-юк), -чук належать до західноукраїнського типу.

З найменуваннями по батькові генетичне пов'язані й деякі інші, менш поширені типи українських прізвищ, зокрема характерні для західноукраїнського ареалу утворення на -ак (-як), -чак: Андрусак, Грицак, Юрчак, Гануся. Серед зазначених типів прізвищ, в тому числі й прізвищ на ---енко та -ук (-юк), -чук, абсолютно більшість становлять утворення, що в минулі віки побутували як патроніми, тобто імена по батькові. Від імені матері наймення дітей утворювались дуже рідко, головним чином у тих випадках, коли жінка рано лишалась вдовою і ставала главою сім'ї (поширене прізвище Вдовиченко, Удовиченко). Тому серед основних типів українських прізвищ найменування, похідні від жіночих імен, представлені невеликою кількістю утворень: Ганненко, Катренко, Марусенко, Мотренко, Настенко, а також із суфіксом -ич: Катрич, Оленич, Христич. Найменування заміжніх жінок з суфіксом -иха виступають твірною основою групи західноукраїнських прізвищ на -ишин, -ишинець типу Гринчишин (первісне «син Гринчихи»), Дмитришин, Ільчишин, Романишин, Юрчишин, Яцишин та ін. Цей тип прізвищ є характерною рисою антропонімікону галичан. Прізвища, утворені від жіночих імен за допомогою іменникового суфікса -ій, мали інше значення. За спостереженнями Ю. Редька, «прізвища типу Марусій, Парасій і под. були, здається, первісно глузливіми назвами (на зразок «бабій», «плаксі»).

У ролі прізвищ було офіційно закріплено багато здрібнілих форм імен -з суфіксами -ко: Гринько, Гурко, Данько, Зінько, Ілько, Левко, Лесько, Мацько, Мисько, Панько, Сенько, Стецько; з суфіксом -ик (-чик): Андрусик, Василик, Грицик, Данилик; -ець: Богданець, Василець, Гринець, Якубець; -унь: Павлунь, Петрунь, Федунь; -усь: Павлусь, Петрусь; згрубілі форми імен з суфіксами -ина: Іванина; -хно: Івахно, Махно та ін.

Надзвичайне розмаїття типів українських прізвищ виявляється і у великій групі іменувань, що вказують на ремесло, професію, вид заняття першого носія прізвища: Гончар (Гончаренко, Гончарук), Кравець (Кравченко, Кравчук, Кравців), Мельник (Мельниченко, Мельничук), Мірошник (Мірошниченко), Ткач (Ткаченко, Ткачук), Колесник, Лимар (Лимаренко, Лимарчук), Римар (Римаренко, Римарук), Кухта (від кухта «кухарчук», Кухтенко) та ін. Деякі прізвища походять від жартівливих прізвиськ людей тієї чи іншої професії, ремесла. Просторічними кличками теслярів були первісно прізвища Дубогризенко, Короцюпенко, Корощупенко; мельників – Мукосієнко, Крупидеренко, Жорноклевенко; шевців – Тягнишкіра, Тягнишкура; різників – Козоріз, Козолуп.

В окрему групу виділяються прізвища, походження яких пов'язане із перебуванням їх перших носіїв у Запорізькій Січі: Запорожець, Запороженко, Козак, Козачук, Козаченко, Січовик, Кошовий, Хорунжий, Хорунженко, Довбиш, Пушкар, Пушкаренко, Гармаш, Гармашук, Гармашенко та ін. Про часи Гетьманщини нагадують прізвища Гетьман, Сердюк («гетьманський охоронець»), назви народних месників дійшли до нашого часу у прізвищах Гайдамака, Дейкека, Левенець.

Чималу групу становлять антропоніми, похідні від назв осіб за етнічною приналежністю: Литвин, Литвиненко, Литвинчук (литвинами на Україні називали не лише литовців, а й білорусів, Турчин, Турченко, Турченяк, Москаль, Москаленко, Циган, Циганенко, Циганчук, Лях, Ляшенко, Чех, Чешко, Молдаван (Молдован), Волошин, Татаренко, Татарчук і т. ін. Слід зауважити, що далеко не завжди перший носій такого прізвиська належав до неукраїнського етносу. Досить було кому-небудь пуститися на якийсь час у мандри до іншого краю, щоб після повернення одержати від земляків відповідне прізвисько.

Група прізвищ з суфіксом -ець вказує на вихідців з різних міст України: Богуславець, Бориславець, Батуринець, Гайсинець, Канівець, Козинець, Полтавець, Уманець, Хоролець, Чигринець та ін.

Говорячи про походження сучасних українських прізвищ, не можна оминати й таке важливе їх джерело, як вуличні прізвиська. Генетичний зв'язок із прізвиськом закріпився в самому значенні українського слова «прізвище». Інше походження має російське

слово «фамилия», запозичене через польську або німецьку мову з латинського familia – «домочадці, родина». Щоправда, слово «фамилия» почало вживатися лише з часів Петра I, до того друге найменування людини позначали в російській мові словом «прізвище».

Прізвиська, в тому числі й спадкові, були невід'ємною рисою сільського народного антропонімікону. Показово, що навіть офіційне закріплення прізвищ не змогло витіснити вуличні прізвиська, які дожили до нашого часу. (С.34) Вуличні прізвиська, значна частина яких побутує сьогодні у поважній ролі офіційних прізвищ, належать до найколеритнішої групи особових найменувань. Вони є своєрідною енциклопедією народного побуту, звичаїв, духовної культури. В них яскраво відбився національний характер українця, його схильність до жарту, дотепу, веселого, влучного слова. І дійсно, значеннєвий діапазон прізвищ, які походять від вуличних прізвиськ, є надзвичайно широким. Вони могли вказувати на якусь рису зовнішності або вдачі першого носія прізвиська, як наприклад: Безбородько, Білоус, Голобородько, Безух, Безпалько, Бородай, Дзюба, Довгань, Горбаль, Мовчан, Стогній, Шумило, Червонописський (від «червонийписок»), Кривобок, Довгошия, Кирпа, Лисий, Тонконіг, Білоножка, Криворучко, Худаш, Циба, Щербань та ін.

Нерідко причиною виникнення вуличних найменувань людини був якийсь недолік у її вимові, звичка часто повторювати одне й теж слово або вигук тощо. Характерним в цьому плані є, наприклад, походження прізвиська Похвап, яке зустрічається в одному з сіл Черкащини. За поясненням односельців, чоловік одержав таке прізвисько через свою звичку говорити «дощ похвапав» замість «дощ покрапав». Певну ваду мовлення відбивала первісне значн а частина прізвиськ типу Цокало, Цикало, Цмокало, Цюкало, Штокало, Шокало, Гакало, Няйкало, Хрупало і т.п.

Специфічне для певної говірки ідіалектн еслово або вигук, незвичний для мешканців сусідніх областей, може спричинитися до виникнення колективного прізвиська, яке поширюєтьс на всіх-представників говірки. Так з'явилися, зокрема, відомі колективні назви жителів Карпат – бойки і лемки, перше з яких походить від характерного для місцевого діалект у вигуку бой(бойє) «йй-богу», а друге — від частки лем «лише, тільки».

(С.36) Є група прізвищ, що відображає якусь особливість одягу: Безпояско, Широкопояс, Кривошапка, Рябошапка, Довгопол, Сіроштан, Білоштан; характерну прикмету житла: Безверхий, Заклунний, Новохатський, Острохи-жа, Кривохижа; особливості розташування житла, сади-би: Заболотний, Загребельний, Зарудний, Луговий, Лісо-вий, Наріжний, Підгорний, Підгайний, Підлужний, Гайо-вий, Долішний, Нижник, Крайносівіт, Царинний та ін.

Новоприбулу особу могли прозвати Забродою, Забігою, Зайдою, Заволокою, Придибою, Приходьком, Пришляком, Новожилом тощо.

Цікаву групу утворюють прізвища, які походять від назв коней та волів, володіння якими було настільки важливою обставиною селянського побуту, що характерне для тварини найменування за мастю чи якоюсь іншою ознакою односельці могли перенести на її господаря. Так виникли прізвища Сивокінь, Білокінь, Чорновіл, Рябовіл, Рябокінь, Громак (від громак «баскийкінь»), Чалий (оспіване в народній пісні «Ой був в січі старий козак, На прозвище Чалий»), Багрій (від багрій «сіробурий віл»), Смаглій (від смаглій «віл майже чорної масті»), Мазій (від мазій «віл попелястого кольору»), Чубрій (від чубрій «віл із жмутиком вовни між рогами»), Гулий («безрогий віл або корова»), Гнідий та ін.

(С.37) Причини значно ширшого, порівняно з іншими народами, побутування серед українці в колоритних прізвищ з виразним гумористичним відтінком у значенні слід шукати в нашій історії. Адже величезна кількість сучасних українських прізвищкувалася у горнилі Запорізької Січі. Саме тут вперше виникла потреба офіційної реєстрації великого числа козаків. Зазвичайми Запорізької Січі новоприбулий до війська повинен був прибрати нове прізвище, під яким його записували до козацьких реєстрів. Під час процедури вибору нового наймення січове товариство мало слухну нагоду повною мірою виявити свою схильність до жарту й дотепу.

(С. 38) Породженням відчайдушного й розкутого духу запорізького січового товариства є, очевидно, така своєрідна не лише за значенням сполучуваних основ, а й за самим способом творення група прізвищ, що немає аналогій в антропонімії інших слов'янських мов, як Затуливітер, Неїжборщ, Недайкаша, Непийвода,

Непийпиво, Підкуй-муха, Задержвіст, Нагнибіда, Убийвовк, Паливода, Перебийніс, Печиборщ, Покинйчереда, Прудивус(Прудіус), Роздайбіда, Цідибрага, Куйбіда та ін.

Питання для самоконтролю:

1. Який розділ мовознавства вивчає власні найменування людей?
2. Якими були імена давніх українців? Чому змінився їх іменник у кінці IX ст.
3. Як пристосовувались християнські імена до звукових законів української мови?
4. Якими є основні словотвірні моделі українських прізвищ?
5. Назвіть основні мотиви прізвищевої номінації?
6. Яку змінилась функція імені по батькові?

Олена ТУРЧАК

**ВОКАТИВ ЯК ЕЛЕМЕНТ УКРАЇНСЬКОГО
МОВЛЕННЕВОГО ЕТИКЕТУ (ОСОБЛИВОСТІ ТА
ТЕНДЕНЦІЇ В МЕЖАХ НОВІТНЬОГО
КОМУНІКАТИВНОГО ДИСКУРСУ)^{††††††}**

Історія кличного відмінка в українській мові зазнала змін за останні майже 100 років. Кличний відмінок, зокрема, зазнав утисків у період існування Радянського Союзу, оскільки тогочасна влада намагалася максимально наблизити мову українську до російської. Тому на тривалий час кличний відмінок зникає з мови. Пояснення цьому нескладне: кличний відмінок підкреслював унікальність української мови, її особливість. Він один із засобів, завдяки якому мова набуває милозвучності. Щоб знищити специфіку української мови, кличний відмінок було дозволено замінити називним. У 30-х рр. ХХ ст. сам відмінок зникає з мови. У період 30–90-х рр. кличний відмінок називають кличною формою. Та, незважаючи на те, що зник сам відмінок, форма звертання, яка виражалася за допомогою відповідних закінчень (унікальних для української мови), остаточно не зникла. Щоправда, наслідки знищення кличного відмінка далися взнаки. Ці наслідки відчутні й зараз, оскільки й досі (хоча вокатив повноправно функціонує у відмінковій парадигмі української мови з 90-х рр. ХХ ст.) можна спостерігати неправильне утворення та використання форм звертання – на кшталт російської мови, тобто в називному відмінку. Вокатив не є виключно надбанням української мови. Своїм корінням він сягає давнини, а саме часів праіндоевропейської мови. Парадигма вокативу праслов'янської та давньоруської мов дуже подібна до форми кличного відмінка сучасної української мови. Вокатив неодноразово досліджувався мовознавцями на різних етапах розвитку мов. Його порізному називають і трактують: вока-

---

^{††††††} О. М. Турчак. Вокатив як елемент українського мовленнєвого етикету (особливості та тенденції в межах новітнього комунікативного дискурсу) / О. М. Турчак // Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки». 2020. № 2 (20). С. 237-242.

тив, кличний відмінок, звертальний відмінок, у граматиках Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького – це «звательный падеж». Вокативні форми неоднаково проявляють себе в мовній картині світу. У деяких мовах вони повноцінно використовуються, у деяких маємо залишки вокативу. Так, елементи вокативних форм маємо в грецькій мові, латинській, болгарській, польській, словацькій (щоправда, з 90-х рр. ХХ ст. кличний відмінок у словацькій мові почали розглядати як застарілу форму), чеській, грузинській і навіть в архаїчних формах російської мови.

В українській мові вокатив наявний із давніх часів. Доказом цього можуть служити фольклорні тексти, де в колядках, щедрівках, замовляннях, веснянках та інших жанрах маємо звертання саме в кличний формі. Наведемо деякі зразки цитувань з усної народної творчості та віршів українських поетів:

А мій любий господарю,
Слухай, слухай благодарю,
Слухай, слухай, не стій довго
Коли хочеш знати чого.
Ой, не ходи, Грицю,
Та й на вечорниці,
Бо на вечорницях
Дівки-чарівниці.

Ой гаю, мій гаю, густий – не прогляну,
Щось на тобі, гаю, листячка немає.
Листячка немає, вітер не колише,
Що брат до сестриці часто письма пише.

Ой вербо, вербо, Де ти зросла,
Що твоє листячко Вода знесла?

Вітрило-вітре мій єдиний,
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько – колюче терня?
Рости, рости, черемшино,
Широка ся розвивай. Ти, молода дівчинонько,
Про кохання забувай.

Ґрунтовні розвідки щодо вокативу починають з'являтися наприкінці ХІХ ст. й активно поширюються в другій половині ХХ ст. За цей період вокатив пройшов стадію розвитку від «чужорідного елемента» в структурі речення, «вставного елемента» в реченні, від «елемента, не пов'язаного з іншими членами речення» до звертання, якому було надано самостійний статус.

Кличний відмінок посідає 7-ме місце у відмінковій парадигмі. Варто пам'ятати, що питань він не має й не слід уподібнювати цей відмінок називному (і, відповідно, ставити до нього питання хто? що?). У виданні «Сучасна українська літературна мова» за редакцією І. К. Білодіда було висунуто думку, що кличну форму не можна розглядати поза відмінковою парадигмою. З часом клична форма отримала статус відмінка й була запроваджена до відмінкової парадигми. Ці зміни були зафіксовані в четвертому виданні «Українського правопису». Відтоді минуло більше ніж 25 років, але проблема кличного відмінка не зникла й досі, через те що Україна живе в умовах двомовності. Це призводить до низки помилок, оскільки багато хто забуває, що називний і кличний – це два різні відмінки, кожен з яких має свою функцію в мові. Називний – це початкова форма, що позначає назву істоти чи неістоти. Кличний відмінок виконує функцію адресата дії. На відміну від української, у російській мові називний відмінок (російською – именительный падеж) виконує дві функції – номінативну та апелятивну. Кличний відмінок, крім традиційної апелятивної функції (зазвичай спонукає адресата до спілкування або сприйняття інформації), може виконувати й інші: – функцію встановлення контакту – використовується для налагодження подальшого спілкування з адресатом; – ідентифікаційну функцію – дає можливість урахувати не тільки стать і вік, а й статусну роль адресата; – кваліфікаційну функцію – завдяки їй можна говорити про рівень

освіти адресанта, про його культуру виховання та соціальний статус; – емотивну функцію – за допомогою цієї функції виражається ставлення адресанта до адресата та виявляється експресія адресанта; – синтаксичну функцію – її особливість у тому, що звертання членом речення не є. Кличний відмінок в українській мові варто розглядати з урахуванням категорії роду, числа, відміни та групи. Почнімо з категорії числа. Іменники у формі множини кличний відмінок = називний відмінок Виняток становить слово «пани», яке в кличному відмінку має варіант «панове». Іменники у формі однини Якщо ж іменник уживатиметься у формі однини, то слід брати до уваги категорію роду. Для іменників середнього роду кличний відмінок = називний відмінок. Кличний відмінок іменників чоловічого та жіночого роду треба розглядати з урахуванням того, до якої відміни та групи вони належать. Для іменників жіночого роду притаманні закінчення -о, -е, -є, -ю. -о іменники твердої групи I відміни: Олено, Ірино, Ольго, Василю -е 1) іменники м'якої групи та мішаної I відміни: молодиче, круче, земле, пісне; 2) іменники III відміни: ноче, радосте, молодосте, юносте -є іменники м'якої групи I відміни (після голосної та апострофа): Анастасіє, Маріє, мріє, сім'є -ю іменники м'якої групи I відміни зі значенням пестливості: матусю, бабусю, Олю, Катрусю Для іменників чоловічого роду треба використовувати закінчення -о, -е, -у, -ю. -о іменники твердої групи I відміни: Миколо, Саво, Микито -е 1) іменники м'якої групи I відміни: Ілле, судде; 2) іменники II відміни, а саме: – безсуфіксні іменники твердої групи: Артеме, Борисе, Глібе; – деякі іменники м'якої групи із суфіксом -ець: хлопче (називний відмінок хлопець), молодче (називний відмінок молодець); – іменники мішаної групи (зокрема, власні назви з основою на шиплячий та загальні з основою на -ж та -р): Довбуше, стороже, аматоре; – топонімічні назви та прізвиська із суфіксами -ов, -ев, -єв, -їв, -ин, -ін, -їн: Києве, Львовеве, Харковеве, Пушкіне, Глібовеве, Васильєвеве; -у 1) іменники твердої групи II відміни: – суфіксальні іменники: синку, братику, Коваленку; – іншомовні імена на г, к, х: Генріху, Жаку, Людвігу; 2) іменники мішаної групи II відміни, крім тих, що закінчуються на -ж та -р: слухачу, здобувачу, викладачу -ю іменники м'якої групи II відміни: Василю, Юрію, Георгію, Андрію.

Питання для самоконтролю:

1. Які функції у мові виконує вокатив?
2. У чому різниця між називним так кличним відмінком?
3. Наведіть приклади вживання кличного відмінка у фольклорних та літературних творах.
4. Пригадайте правила утворення кличного відмінка.
5. У якій європейській мові є кличний відмінок?

Леся СТАВИЦЬКА

АРГО, ЖАГОН, СЛЕНГ^{*****}

Паралельно з територіяльними діалектами у мові існують соціальні діалекти, що становлять об'єкт вивчення соціальної лінгвістики. «У кожній літературній мові є свої різновиди, що залежать не тільки від географічного поширення мови, а й від наявних соціальних прошарків», - писав А. Доза.

Соціальна диференціація суспільства, а отже, і його мови залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Тому коли коли територіяльно-діалектні відмінності в межах національної мови поступово нівелюються, то соціально-діалектні зберігаються. Не можна погодитися з твердженням Р. І. Макдевіда про те, «що нема жодного суспільства, де не було б соціальних діалектів».

Соціальний діалект закріплений за певною групою (відповідно – мова цієї групи носить назву соціолект), для якої він є повсякденним основним засобом комунікації. Ажде потреба в особливій мові групи з'являється там, де починається колективна діяльність її членів. Серед соціальних діалектів виділяють: аргі, жагон, професійний жаргон, сленг.

---

^{*****} Л. Ставицька. Аргі, жагон, сленг. К.: Критика, 2005. 464 с.

(С.22) Арго (від фр. argot) – це особлива мова певної відокремленої професійної чи соціальної групи, яка складається з видозмінених елементів однієї або двох природних мов. Арго – умовна мова, яка застосовується як засіб приховання предмета комунікації, взаємного розпізнавання або відмежовування її носіїв. У вузькому розумінні термін позначає спосіб спілкування декласованих елементів, поширений у середовищі злочинного світу, а також мову осіб мандрівних професій, жебраків та ін. Хай там як для багатьох учених значення терміна «арго» пов'язане з герметизацією словесного спілкування, щоб підтримати групову винятковість носіїв цієї мови. Наприклад, таємні говори мандрівних ремісників забезпечують потребу розмовляти у присутності роботодавців і клієнтів так, щоб, їх не зрозуміли.

(С.24) Виникнення арго пов'язане з тим періодом історії мови – доби феодалізму, - коли існували закриті, замкнені корпорації, ремісників, мандрівних торговців, жебраків тощо, які з метою самозахисту та відособленості від решти суспільства і збереження своїх професійних таємниць створювали спеціальні мовні коди.

(С. 25) В українській мові здавна відомі арго сліпих кобзарів і лірників, а також дротарів, кушнірів, кожухарів, шаповалів, сліпців-жебраків, лаборів (збирачів церковних пожертв), що становлять синтез власне професійних мов і таємних.

(С. 26) До арго зараховують також школярські та бурсацькі говірки, які пов'язані насамперед із розважальним характером комунікації та побудовані на свідомому поєднанні несполучуваних частин різних слів (на моторошні засідечить – на серці стане моторошно), додаванні закінчень на зразок латини (вечорнитентус – вечорниці).

В основі арго лежить загальнонародна мова з її граматичною системою, проте істотно відмінна за словниковим складом. Арготизми утворюються від загальновідомих слів із прозорою семантикою чи не зовсім ясною внутрішньою формою і своєрідною будовою. Ці слова можуть бути невідомими загальнонародній мові (висулька – яблуко), або деформованими шляхом заміни звуків, додавання, усічення чи перестановки складів, наприклад, із мовлення волинських лірників: батузник – мотуз, ставленик – вареник, гавритка клевотна до альма – корова добра на молоко.

(С.31) У проекції на сучасні соціологічні арготизми можна вважати ті елементи професійних, студентських армійських субмов, що є невідомими для непосвячених.

(С. 31) Жаргон. Етимологія слова «жаргон» певною мірою розкриває його сутність та функціональне призначення. Походить воно від фр. *jarçon*, первісно – «пташина мова, цвірінькання»; «незрозуміла мова» - від гало-романського *gartige* – базікати. (С. 32) Пташина мова, по-перше, зрозуміла тільки в пташиному колі, і, по-друге, її звучання, емоційна аура необов'язковості, гри викликає певні емоції, налаштованість і настрої слухача.

На відміну від арго, жаргон має відкритий характер і звичайно виникає у порівняно великих групах носіїв мови, об'єднаних за ознакою професії (професійні жаргони), стану в суспільстві. У країнах зі старою аристократією та буржуазією, наприклад, у Франції, Німеччині, Чехії, Російській імперії постали розвинені класові жаргони. У країнах, де аристократія вийшла на суспільну арену порівняно пізно, класові жаргони дуже бідні або їх нема взагалі; ця категорія пов'язується зі спільними інтересами чи вподобаннями, тривалим перебуванням у певному середовищі. Об'єднання людей за віковою ознакою продукують один з найчисельніших і найпомітніших соціально-вікових різновидів соціальних діалектів – молодіжний жаргон. Однією з головних умов виникнення жаргонного субкоду є більш-менш тривала комунікація, яка дає змогу встановити певну мовну традицію.

Жаргонні субкоди формуються не тільки за рахунок потенційної можливості, притаманної кожній людській спільноті, утворення сталих та стихійних корпоративних угруповань із встановленими всередині них кодами мовної поведінки. Їх зумовлюють також стихійні важливі соціополітичні події, як-от революції, війни, перебудови, що продукують жаргонний вокабуляр, наприклад, фронтний жаргон у роки Другої світової війни (С. 33): хазяїн – командир, олівці – піхотинці, самовари – міномети. У замкнених групах жаргон – також сигнал, що розрізняє «свого» і «чужого», а іноді – засіб конспірації.

Отже, жаргон – це напів відкрита лексико-фразеологічна підсистема, яка застосовується тією чи іншою соціальною групою з метою відособлення від решти мовної спільноти, а жаргонізм – це, як правило, емоційно-оцінні експресивні утворення, серед

яких переважають негативні знижені номінації. Лексика жаргону проникає у літературну мову через розмовну мову та мову художньої літератури.

(С.37) Слід відрізнити жаргон та інвективну (лайливу) лексику. Звичайно, лайка, чи інвективне слововживання має стосунок до поняття жаргону, адже вокабуляр інвективи та жаргону можуть частково збігатися. Але функції лайки і жаргону збігаються не повністю. Якщо основна функція жаргонів – відособлення певної соціальної групи від решти, то для інвективи це лише одна, і зовсім не першорядна за важливістю функція. Крім того, жаргон – це швидкозмінний шар лексики, з якого постійно зникають певні одиниці і при ходять нові, а інвективна лексика, на думку дослідників, у своїй основній частині змінюється дуже рідко. «Ніхто не знає, скільки століть існує російський мат, абсолютно точно відомо, що в 16-17 ст. він існував у тому самому вигляді, в якому існує зараз», - зазначає В. Жельвіс.

Професійний жаргон вживають переважно на позначення об'єктів різно-експресивних, лаконічних слів та висловів, що мають нейтральні відповідники і побутують переважно в усному мовленні людей певної професії чи роду занять, об'єднаних спільністю інтересів, звичок, соціального стану. Розмовне мовлення будь-якого середовища завжди включає певну кількість емоційно забарвлених слів вузького вжитку, що відбивають професійну спеціалізацію носіїв мови.

Практично усі соціально-професійні групи продукують жаргонні номінації. Можна говорити про професійні жаргони медиків, залізничників, гірників, металургів, льотчиків та ін. Часто жаргонні слова стають надбанням розмовної мови або набувають статусу інтержаргонних одиниць. Наприклад, із розмовної мови бізнесменів у молодіжний жаргон потрапили слова нал, налічман – гроші готівкою, нафарширований – багатий, розкішний. (С.238) Інтержаргонними стали також слова ящик (телевізор), тачка (машина), глюк, глючити (дати збій).

Сленг – різновид розмовної мови, яка оцінюється суспільством як підкреслено неофіційна («побутова», «фамільярна», «довірлива»), сленгові одиниці виконують експресивну, оцінну (звичайно негативну) та евфемістичну функції. Сленгові властиво за-

позичувати одиниці аргю і жаргону, а також суржику, метафорично переосмислюючи і розширюючи їх значення. Сленг є вторинним утворенням порівняно з жаргонами і аргю. На варіативність сленгу також впливають фонетика і граматики діалектного мовлення, наприклад у захіноукраїнському регіоні побутує конструкція йому поїхала криша замість у нього поїхала криша. Щодо спеціального сленгу, прийнято говорити про такі його різновиди як сленг підлітків, студентський, шкільний сленг.

Важливо пам'ятати, що сленг генетично міська мова. Ю. Шевельов зазначає: «Міський сленг належить до найактивніших прошарків сучасного сучасних мов ф має найвищі шанси вижити, якщо брати його en masse, а не говорити про окремі слова... Брак цього шару в сучасній мові ставить під сумнів майбутнє цієї мови... Міський сленг націлений у майбуття мови...». Помилкою було б вважати, що сфера функціонування сленгу – міські соціальні низи. Важливим аспектом використання сленгу є його вживання у неофіційних ситуаціях усного спілкування. Ним можуть користуватися без ризику для своєї мовної репутації освічені люди, якщо вони близько знайомі один з одним, разом працюють, мають спільні інтереси.

Сленг характеризується динамічною зміною лексичного складу. Він підвладний швидкозмінній моді

Питання для самоконтролю:

1. Що таке соціальні діалекти чи соціолекти? Чи вони відрізняються від територіальних діалектів?
2. Назвіть основні різновиди соціальних діалектів.
3. Що таке аргю? Назвіть основні ознаки аргю та причини появи цього різновиду соціолектів.
4. Охарактеризуйте жаргон та професійний жаргон.
5. Охарактеризуйте сленг. З'ясуйте чим відрізняється сленг від аргю та жаргону?
6. Поміркуйте, соціолекти сприяють розвитку мови чи застічують її?

Потреба в хрестоматії з історії українського правопису на-зріла дуже давно. Особливо відчутна вона тепер, коли розгорну-лися чергові дискусії навколо нашої орфографії. Суперечки до-вкола проекту найновішої редакції "Українського правопису", які особливо гостро точилися в кінці 2000 — на початку 2001 рр., по-казали, що з деталями формування чинних правил орфографії не-достатньо обізнані навіть особи, які мають філологічну освіту.

В історії писемно-літературних мов, орфографії народів, що втрачали власну державність, можна спостерегти немало спіль-ного. Але історія українського правопису, гадаємо, унікальна. Здається, навряд чи є в світі ще один народ, якому чужі правителі або політичні партії наказували, як писати його мовою.

У понад тисячолітній історії української орфографії виділя-ємо три етапи:

- I. Давньоукраїнський (X — XIV ст.).
- II. Староукраїнський (остання чверть XIV — XVIII ст.).
- III. Новоукраїнський (XIX — XXI ст.).

Давньоукраїнський орфографічний узус формувався під впливом старослов'янського правопису, що прийшов в Україну разом із конфесійною літературою після офіційного введення хри-стіянства в Київській державі у кінці X ст. Але наприкінці XI ст. навіть у церковному письменстві, не кажучи вже про світське (зо-крема ділове), сформувався східнослов'янський орфографічний узус, який відбивав особливості живомовної звукової системи.

У староукраїнському етапі визначаються два періоди. Пер-ший охоплює XV — XVI ст. — час так званого другого південно-слов'янського (болгарського) орфографічного впливу — застосу-вання правил, вироблених у болгарському місті Тирнові книжни-ками на чолі з патріархом Євтимієм (Тирновським). Цього впливу зазнало головним чином конфесійне письменство; сфер світської літератури, зокрема ділових паперів, він торкнувся мало. Правила тирновської школи частково відбиті в орфографії, яку спробував

---

§§§§§§§§ *До видання: *Історія українського правопису: XVI — XX століття*. Хрестоматія. — Київ: Наукова думка, 2004. — 584 с.

нормалізувати у праці "Грамматика словенска" (1596) український філолог Л. Зизаній.

Другий період в історії староукраїнської орфографії позначений національною самобутністю. Наш видатний письменник і лінгвіст М. Смотрицький у книжці "Грамматіки славенскиА правильное Свнтагма", надрукованій 1619 р., у розділі "Ω орфографіи" вперше подав докладні правила правопису, що ґрунтуються на староукраїнському (багато в чому й ширшому — східнослов'янському) узусі. Так, наприклад, він увів у наш алфавіт букву *ѣ*. Норми М. Смотрицького, опрацьовані детально й на великому матеріалі, в церковній сфері набули визнання в усіх слов'янських народів, які користувалися церковнослов'янською мовою. З невеликими модифікаціями вони й нині чинні в богослужбовій сфері слов'ян там, де в літургію не введено живих національних мов. Важливо підкреслити, все з орфографії М. Смотрицького, що відповідало живому мовленню, використовувано і в українському світському письменстві до початку ХІХ ст., а на деяких теренах (наприклад у Закарпатті) — аж до середини ХІХ ст.

Найскладніший етап в історії українського правопису — новоукраїнський, який рясніє різними орфографічними спробами, системами та втручанням державних чинників у, здавалося б, суто філологічні справи. Етнічна культура українців, у тому числі й нова українська літературна мова, формувалася в умовах бездержавності українського народу та перебування його під владою кількох чужих держав. До того ж у царській Росії, до складу якої входило більше 2/3 українських земель, українську мову офіційно трактували як діалект російської, а не як окрему мову, тому й українське друковане слово обмежували, шкід з українською мовою навчання не існувало. Але саме тут почав формуватися сучасний український правопис, з'явилася перша друкована праця нової української лінгвістики — "Грамматика Малороссійскаго нарѣчія" (СПб., 1818) О. Павловського...

...З відновленням української державності на початку ХХ ст. виникла потреба вироблення кодексу — чітких офіційно затверджених та обов'язкових для всіх правил орфографії.

Перший міністр освіти Центральної Ради І. Стещенко 1917 р. доручив І. Огієнкові — професору Київського університету — скласти короткі правила українського правопису. Йому ж пізніше

(1918) цю справу доручив і міністр освіти М. Василенко ^{9*****}. Зберігся список праці "Найголовніші правила українського правопису. З доручення Правописної комісії склав прив.-доц. І. Огієнко", датований 29 квітня 1918 р., Київ. Тут зазначено, що їх ухвалила Правописна комісія при Міністерстві народної освіти в квітні 1918 р. Серед членів Комісії названі: І. Огієнко (голова), А. Лобода, М. Грунський, Г. Голоскевич, О. Курило, Д. Якимович (секретар) ^{10††††††††}.

У № 10 журналу "Українська школа" за 1918 р. надруковано "Найголовніші правила українського правопису. Ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти 24 травня 1918 р. в Києві". До Правописної комісії запрошено професорів: Є. Тимченка, С. Смаль-Стоцького, М. Грунського, А. Лободу, І. Огієнка (голова), а також відомих фахівців В. Науменка, Г. Голоскевича, О. Курило, І. Шалю, В. Ганцова, А. Ніковського та ін. "Комісія розглянула спірні питання українського правопису, а разом з тим і ті випадки, що відрізняють наш правопис од правопису Галичини" ^{11††††††††}.

Незабаром вийшли друком "Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні". Під ними підписався міністр народної освіти І. Огієнко. Ухвала датується 17 січня 1919 р.

Правописну комісію Української академії наук очолював А. Кримський. Очевидно, в основному він доповнив "Головніші правила..." й упорядкував "Найголовніші правила українського правопису", які схвалено спільним зібранням Академії наук. Правила затвердив Народний комісар освіти УСРР Г. Гринько. Академічні "Найголовніші правила українського правопису" найвідоміші в публікації окремою брошурою 1921 р. в Києві. Порівняльний аналіз різних редакцій показав, що академічний орфографічний ко-

---

***** ⁹ Там само.

†††††††† ¹⁰ Шумлянський Ф. Найголовніші правила українського правопису Української академії наук видання 1921 р. (Розвідка): Відбиток із "Записок Херсонського інституту народної освіти ім. Н.К. Крупської". — Ч. 2, 1926 р. — Херсон, 1927. — С. 8 — 11.

†††††††† ¹¹ Там само. — С. 11 — 35.

декс — це доповнені правила, які склав й удосконалив із відповідною Комісією І. Огієнко ¹²§§§§§§§§. Перед нами правила, складені шляхом ретельного відбору найраціональнішого та найвідповіднішого з того, що напрацювали українські орфографісти кінця XVIII — початку XX ст. Природно, що при відборі не обійшлося і без особистих уподобань (наприклад, щодо позначення м'якості приголосних перед *о*, вживання апострофа, *з* і *г* у запозичених словах). Важлива роль у кодифікації українського правопису, як бачимо, належить І. Огієнкові та А. Кримському. За тоталітаризму цей факт замовчувався, а нині про це мало хто знає.

Академічний кодекс мав величезний авторитет, і вже в 1922 р. у Львові вийшли "Правописні правила, прийняті Науковим Товариством ім. Т. Шевченка у Львові", наближені до "Найголовніших правил..." А це був великий поступ у виробленні єдиного правопису для всіх українців.

Короткий академічний орфографічний кодекс задовольняв потреби культури нетривалий час. 23 липня 1925 р. Рада Народних Комісарів УСРР ухвалила створити при Наркомпросі Комісію для впорядкування українського правопису під головуванням наркома освіти О. Шумського. До неї, зокрема, ввійшли: А. Кримський, О. Синявський, С. Пилипенко, О. Курило, Є. Тимченко, Г. Голоскевич, М. Йогансен, Є. Касяненко, М. Яловий, О. Попов, М. Груньський, В. Ганцов, М. Сулима, М. Хвильовий, С. Єфремов, Т. Секунда, С. Кириченко, О. Скрипник. В абсолютній більшості Комісія складалася зі знаних філологів. Рада Народних Комісарів у цій же постанові наголошувала:

"2. У своїй праці Комісія повинна виходити з сучасної літературної мови, що є синтезом основних народних діалектів, прийнявши за основу "Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії наук", затверджені НКО УСРР 1921 р.

3. З метою приваблення широких кіл наукових і літературних сил до участі у виробленні правил правопису української мови доручити Наркомпросові скликати спеціальну конференцію для обміркування виробленого Комісією проекту правил правопису" ¹³*****.

---

§§§§§§§§ ¹² Там само. — С. 9, 36 — 37.

***** ¹³ Український правопис (Проект). — Харків, 1926. — С. 3.

На офіційній нараді Комісії було одностайно визнано, що перед Комісією «стоїть завдання ширше за впорядкування самого правопису, що взагалі сучасна літературна українська мова <...> потребує дещо більшої "стабілізації", більшої одноманітності, ніж та мова могла її набути в умовах дореволюційного існування». З огляду на це вирішено опрацювати: 1) правопис незмінної частини слова; 2) флексії відмінюваних частин мови; 3) правопис слів іншомовного походження; 4) правопис власних назв; 5) пунктуацію; 6) граматичну термінологію; 7) упорядкувати українську азбуку; 8) укласти орфографічний словничок (правописних труднощів). У Комісію кооптовано нових членів, а також запрошено представників із Західної України: С. Смаль-Стоцького, В. Гнатюка та В. Сімовича.

Окремим членам Комісії доручено підготувати конкретні підрозділи, які переглянуто у відповідних підкомісіях. Обрано президію Комісії: О. Шумський, П. Сологуб, А. Кримський, О. Синявський.

На першому пленумі Комісії, що відбувався 11 — 21 листопада 1925 р. у Харкові, розглянуто проекти В. Ганцова "Правопис незмінної частини слова", О. Синявського "Закінчення відмінних слів", "Пунктуація", О. Курило "Правопис чужих слів", М. Сулими та М. Наконечного "Власні ймення". Переглянуто проект української граматичної термінології, скомпонований із кількох проектів — Л. Булаховського, М. Йогансена, М. Грунського та Комісії при Інституті наукової мови Всеукраїнської академії наук у Києві. При обговоренні на пленумі Комісії проекти "зазнали чимало змін, поправок, додатків" ¹⁴††††††††††.

Варто підкреслити, що Комісія виходила із засад унормування правопису й мови та можливого його спрощення, отже, жодних радикальних змін ні в графіку, ні в правопис не внесено ¹⁵††††††††††.

Цілком слушно члени Комісії вважали, що "базою для унормування й спрощення служила традиція й природа української мови: встановлюючи те чи інше правило правопису й мови, Комі-

---

†††††††††† ¹⁴ Там само. — С. 4.

†††††††††† ¹⁵ Там само. — С. 4-5.

сія намагалася не порушувати без крайньої потреби усталеної традиції, узвичаєної норми, хоч, розуміється, увесь час оглядалася на живу мову в її різних діалектах та її історії" ¹⁶§§§§§§§§.

Перший пленум Комісії обрав редакційну колегію, до складу якої увійшли А. Кримський, В. Ганцов та О. Синявський. Пізніше до її складу кооптовано Г. Голоскевича (він мав укласти правописний словничок).

О. Синявський звів матеріали Комісії, упорядкував їх у дефініціях і написав проект правописного кодексу, а редакційна колегія переглянула його та зробила поправки й доповнення.

На другому пленумі Комісії, що відбувався 5 — 8 квітня 1926 р. у Харкові, знову переглянуто проект, внесено до нього зміни в напрямі спрощення правопису. На ньому були присутні, зокрема, А. Кримський, С. Єфремов, О. Синявський, В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Сулима, М. Хвильовий, К. Німчинов, М. Наконечний, Л. Булаховський, В. Дем'янчук, Б. Ткаченко, М. Гладкий.

Цього ж 1926 р. у Харкові надруковано книжку "Український правопис (Проект)" "для ознайомлення широких кіл — як спеціалістів-філологів, так і робітників слова, як-от письменників, редакторів тощо, а надто педагогів-практиків" ¹⁷*****. У редагуванні кінцевого варіанта проекту, очевидно, особлива роль належить О. Синявському. У більшій частині (крім розділів про правопис слів іншомовного походження і власних найменувань) формулювання проекту ввійшли до прийнятого на Правописній конференції та офіційно затвердженого тексту "Українського правопису". Вони в різних виданнях нашого правопису зберігалися донедавна.

"Український правопис" 1926 р. відіграв важливу роль у кодифікації граматичної системи української писемно-літературної мови, бо його наступні редакції в орфографії відмінюваних частин мови, крім закінчень родового відмінка однини іменників, нічого суттєвого не міняли. Правопис закінчень кодифіковано насамперед з уваги на існування двох варіантів літературної мови (галицького і наддніпрянського) та діалектне розмаїття українського континууму.

---

§§§§§§§§ ¹⁶ Там само. — С. 5.

***** ¹⁷ Там само.

Проект "Українського правопису" 1926 р. виразно орієнтовано на академічні правила 1921 р. Щодо правопису твердого та м'якого *л* в іншомовних словах запропоновано детальні рекомендації, близькі до чинних і тепер.

На Всеукраїнській правописній конференції, яка відбувалася в Харкові 26 травня — 6 червня 1927 р., найбільше дискусій велося навколо правопису слів іншомовного походження та власних назв ^{18††††††††††}. Особливо гострі суперечки точилися навколо вживання *ла, ло, лу* й *ля, льо, лю*, а також *г* та *г* у запозиченнях, тобто в тих ділянках орфографії, які чи не найбільше відрізняли наддніпрянську та наддністрянську правописні традиції. О. Синявський про це писав: "Настала уперта й звитяжна боротьба, і слід сказати, що це було не скільки змагання двох правописно-мовних звичок, як двох культурно-історичних впливів. Щоправда, аргументація обох течій була досить різноманітна й ґрунтовна, але кінець кінцем найістотніші мотиви відстоювати свої позиції в обох напрямів полягали у визнанні різних культурних впливів" ^{19††††††††††}.

Постановою Конференції остаточно оформити "Український правопис" мала президія Правописної комісії, до якої входили М. Скрипник, А. Приходько, А. Кримський, О. Синявський, С. Пилипенко. Президія багато дискусійних проблем полагодила, але щодо передачі іншомовних *l, g* велися далі тривалі наради й суперечки. Коли перед нею постали дві пропозиції: 1) повернутися до "Проекту" (*ла, ло, лу, г*) чи 2) прийняти наддністрянську практику (*ля, льо, лю, г*), голоси членів президії Комісії розподілилися так: за першу пропозицію подано 2 голоси, проти — 2, утримався — 1; за другу пропозицію — 2, проти — 3. Президія Комісії шукала компромісу, поєднання двох традицій — візантійської (грецької) та західноєвропейської і виробила важкі для застосування правила щодо правопису *л* — *ль* та *г* — *г* запозичених словах.

Через розглянуті вище та деякі інші норми "Український правопис", затверджений Наркомом освіти М. Скрипником 6 вересня 1928 р., "від самого початку прийняли вельми неприхильно. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося,

---

†††††††††† ¹⁸ Синявський О. Коротка історія "Українського правопису" // Культура українського слова. — Зб. 1. — Харків; Київ, 1931. — С. 104-106.

†††††††††† ¹⁹ Там само. — С. 104.

та ледве чи могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі" *§§§§§§§§§§.

Але незабаром зміни в орфографії було зроблено зовсім з інших причин. Почався наступ на українську культуру, інтелігенцію.

7 липня 1933 р. вчинив самогубство М. Скрипник, не витерпівши цькувань. Репресовані були члени президії Правописної комісії В. Ганцов, А. Приходько, С. Пилипенко (О. Синявського та А. Кримського репресували пізніше). У правописі шукали "націоналістичного шкідництва", потрібного для боротьби з українським національним відродженням.

Голова новоствореної 1933 р. Правописної комісії при Народному Комісаріаті Освіти А. Хвиля твердив: «Правопис, ухвалений М. Скрипником 6 вересня 1928 р., скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами <...>. Комісія, створена при НКО, переглянула "Український правопис" <...>. Основні виправлення стосувалися ліквідації усіх правил, що орієнтували українську мову на польську та чеську буржуазні культури, перекручували сучасну українську мову, ставили бар'єр між українською та російською мовами <...>. Викинуто встановлені націоналістами мертві консервативні норми, що перекручують сучасну українську мову, живу мову практики трудящих мас України»
*****

Без жодних дискусій, конференцій зазначена Комісія "переробила" і 1933 р. видала нові правила. З абетки викинуто літеру *z*, докорінно змінено правопис іншомовних слів, внесено зміни у парадигми відмінюваних лексем.

Вади нашвидкуруч скомпонованих правил 1933 р. були очевидні для українських лінгвістів. До початку Другої світової війни (1941 р.) висунуто кілька проектів зі змінами в орфографії. Під час війни, коли Академія наук була евакуйована до Уфи, не припинено праці над орфографією: у 1942 р. уряд УРСР звернувся до

---

§§§§§§§§§§ *Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941) // Сучасність. — 1987. — С. 161.

***** *Український правопис. — Харків, 1933. — С. 4-5.

Академії наук із пропозицією продовжити роботу над урегулюванням і вдосконаленням правопису. За дорученням Президії Академії наук цю працю очолив акад. Л. Булаховський. Враховуючи попередні проекти за участю співробітників Інституту мови і літератури Академії наук, він підготував новий, з яким 2 жовтня 1942 р. ознайомив членів Президії Академії наук, що схвалила принципи нової редакції та передала проект урядові. Окремі члени Комісії даремно намагалися відновити дещо з правил 1927 р. (1928), зокрема букву *г*. Згодом проект було ще раз переглянуто в Уфі. 28 серпня 1943 р. Правописна комісія у повному складі зібралася під Харковом та в основному його схвалила. Після того, як Народний комісар освіти П. Тичина затвердив проект, Рада Народних Комісарів 8 травня 1945 р. схвалила цю редакцію "Українського правопису".

Проте 1956 р. з'явилися "Правила русской орфографии и пунктуации" і було вирішено зробити відповідні зміни в правописі великої та малої букви, написаннях разом чи окремо, в пунктуації української мови. Нова редакція "Українського правопису" вийшла друком у 1960 р. Нею в нас послуговувалися впродовж наступних 30 років.

У 1988 р., у період так званої перебудови, чергове редагування правописного кодексу розпочала Орфографічна комісія при Відділенні літератури, мови й мистецтвознавства АН УРСР. Проект обговорювався і в новоствореному Товаристві української мови ім. Т. Шевченка, голова якого Д. Павличко запропонував розширити склад Комісії та змінити її юридичний статус: за ухвалою Президії Академії наук вона стала її тимчасовим органом. 14 листопада 1989 р. Орфографічна комісія Академії наук затвердила чергову редакцію, що вийшла в світ у 1990 р. Найпомітнішою її рисою є повернення до абетки літери *г* і номінації *кличний відмінок* замість *клична форма*. Деякі елементи цієї редакції викликали жваву дискусію в пресі.

На хвилі національно-державницького руху на I Міжнародному конгресі українців (27 серпня — 3 вересня 1993 р.) його учасники заявили про потребу створення єдиного для всіх українців світу правопису. Ідучи назустріч бажанням громадськості, уряд України 8 червня 1994 р. своєю постановою затвердив склад Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті

Міністрів України на чолі з тодішнім віце-прем'єр-міністром акад. М. Жулинським. Комісія мала підготувати нову редакцію "Українського правопису" до кінця 1996 р., тобто за два з половиною роки. Відповідальність за виконання цієї праці покладено на новостворений у 1991 р. Інститут української мови (власне, відновлений в іншій формі та з іншими завданнями Інститут української наукової мови, що був ліквідований у 1930 р.).

Правописна комісія при Кабінеті Міністрів України, сформована загалом із знаних учених-фахівців, завершила обговорення підготовлених робочою групою Комісії пропозицій у кінці 1996 р., але в листопаді 1998 р. з'ясувалося, що кінцевий варіант нової редакції ще не готовий.

Після цього було скликано засідання членів робочої групи Комісії, обговорено справи, затверджено склад членів вужчої групи, які мали переглянути все напрацьоване для того, щоб підготувати до друку проект найновішої редакції "Українського правопису". До неї ввійшли: чл.-кор. НАНУ І. Вихованець (завідувач відділу історії та граматики української мови Інституту української мови НАНУ), д.ф.н. К. Городенська (заступник директора Інституту української мови НАНУ), акад. Академії педагогічних наук А. Грищенко (завідувач кафедри української мови Київського національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова), д.ф.н. В. Жайворонок (провідний науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ), д.ф.н. Н. Клименко (завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАНУ), чл.-кор. НАНУ В. Німчук (директор Інституту української мови НАНУ), чл.-кор. НАНУ Г. Півторак (завідувач відділу загальнославистичної проблематики і східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ), д.ф.н. О. Пономарів (завідувач кафедри української мови і стилістики Інституту журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка), д.ф.н. Н. Тоцька (викладач Національного університету "Києво-Могилянська академія"). Вони знову опрацювали за розділами весь текст правописного кодексу. У роботі групи брав участь також к.ф.н. С. Головащук (тоді провідний науковий співробітник Інституту української мови НАНУ), але він із багатьма запропонованими змінами не погодився.

Опрацьований проект нової редакції "Українського правопису" надруковано в липні 1999 р. у 150 примірниках, розіслано для обговорення до наукових установ НАН України та Академії педагогічних наук, Міністерства освіти, Спілки письменників України, Спілки журналістів, до вищих навчальних закладів, редакцій видавництв, газет, журналів, а також окремим знайомим діячам науки, освіти, письменникам, журналістам. Кінцевий текст проекту мала обговорити й затвердити Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України, яку передбачалося скликати у повному складі в лютому 2001 р.

У кінці серпня 1999 р. проект обговорювано і загалом прихильно сприйнято на IV Міжнародному конгресі українців, що відбувся в Одесі. На початку грудня 1999 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Нью-Йорку з ініціативи його виконавчого президента Л. Онишкевич організувало обговорення проекту в Нью-Йорку та Філадельфії (США) за участю членів Української національної комісії з питань правопису акад. Ю. Шевельова (США) та проф. А. Горняткевича (Канада), а також директора Інституту української мови НАН України В. Німчука. Проект загалом схвалено, але висловлено низку зауважень.

Протягом 2000 — 2002 рр. у засобах масової інформації виступило чимало прихильників і опонентів змін в українській орфографії. На жаль, про запропоновані нововведення висловилися лише поодинокі філологи — знавці справи.

Ще до цього противники будь-яких змін у чинній орфографії домоглися постанови Президії НАН України від 26 квітня 2000 р. № 104 "Про створення Комісії НАН України з вивчення проекту нової редакції українського правопису". Комісію очолив віце-президент НАНУ акад. І. Курас. Постанова рекомендувала установам Секцій суспільних і гуманітарних наук НАНУ вивчити й обговорити проект нової редакції орфографічних правил на засіданнях вчених рад. Обговорення проекту відбулося окремо в лінгвістичних установах НАНУ та на спільних зборах науковців Інституту української мови, Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні й Українського мовно-інформаційного фонду НАНУ.

Тим часом на засіданні Ради з питань мовної політики при Президентіві України 25 грудня 2000 р. розглянуто питання про внесення змін до персонального складу Української національної

комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України, затвердженій шість років до того, та заслухано доповідь В. Німчука про проект найновішої редакції "Українського правопису". Однак до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо змін у складі Комісії не було подано. Українській національній комісії з питань правопису рекомендовано провести заключні засідання і затвердити остаточну редакцію "Українського правопису". Для виконання цієї ухвали дирекція Інституту української мови НАНУ запланувала на 15 — 16 лютого 2001 р. скликати пленарне засідання Української національної правописної комісії при Кабінеті Міністрів України.

На засідання Ради з питань мовної політики при Президентіві України було запрошено представників засобів масової інформації. Після цього навколо проекту на сторінках газет, на радіо й телебаченні розгорнулася дискусія, що набрала характеру кампанії, у якій були зацікавлені різні суспільні сили: одні хотіли відвернути увагу громадян від актуальних політичних проблем, інші — зберегти набутки "інтернаціоналізації" часів тоталітаризму. Обговорення подекуди набувало карикатурного характеру: про ставлення до пропонованих інновацій питали навіть перехожих на вулицях міст та учнів у школах. У дискусії вважали за можливе й потрібне брати участь навіть окремі знані політики, що не мають філологічної освіти. Змінам в українському правописі було присвячено одну з популярних телепередач — "Табу".

Кампанія проти нововведень була організована досить чітко, особливо в російськомовних ЗМІ, яким, здавалося б, не личило перейматися справами української орфографії.

Опоненти змін у правописі організували послання до високих урядових та наукових інстанцій, написані в дусі "листів трудящих" доби тоталітаризму. Вони не гребували навіть перекрученнями та фальсифікаціями, приписуванням проектові пропозицій, яких у ньому немає. Більшість опонентів виявила слабку обізнаність із суттю змін, спиралася на розтиражовані 19 пунктів — стилій виклад запропонованих нововведень без їх обґрунтування, первісно адресованих фахівцям — працівникам Інституту української мови НАН України, які шляхом таємного голосування мали показати своє ставлення до запроєктованих нововведень.

У ЗМІ були також виступи фахівців — знавців справи — на підтримку проекту нової редакції зі справедливою критикою окремих його вад. Люди, що справді вболівають за справу, нерідко порушували питання про невідрадне становище української мови в державі.

В умовах штучно спровокованого ажіотажу навколо проблем української орфографії недоцільним було скликати засідання Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України для прийняття кінцевих ухвал щодо запропонованих нововведень. Президент України Л. Кучма 2 лютого 2001 р. підписів доручення тодішньому прем'єр-міністру В. Ющенкові: «З огляду на неоднозначне ставлення в українському суспільстві до проекту нової редакції "Українського правопису" та з метою прийняття виважено го, всебічно обгрунтованого рішення відкласти розгляд питання про внесення змін до "Українського правопису" до 2002 р. Організувати обговорення проекту в засобах масової інформації, установах і закладах НАН України, Академії педагогічних наук України, Міністерстві освіти і науки України, творчих спілках, громадських об'єднаннях тощо з урахуванням необхідності збереження суспільної стабільності. Результати обговорення покласти в основу розгляду та оцінки проекту "Українського правопису"».

11 лютого 2002 р. Президент направив нове доручення прем'єрміністру А. Кінахові: "З метою неупередженого та об'єктивного розгляду комплексу проблем, пов'язаних з українським правописом, у безпосередньому фаховому середовищі, максимального врахування різних позицій і думок розглянути питання щодо перепідпорядкування та часткового перегляду персонального складу Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України, поклавши відповідальність за її роботу на Міністерство освіти і науки України та НАН України".

В опублікованому проекті нової редакції "Українського правопису", елементи якого вже використовують деякі друковані ЗМІ, закладено основи для компромісного розв'язання багатьох дискусійних елементів...

Олена СИНЧАК

П'ЯТЬ ПРИЧИН ВЖИВАТИ ФЕМІНІТИВИ*††††††††††

Матеріал підготовано на основі лекції «Фемінітиви: від символічної влади до справедливої мови» Олени Синчак, мовознавиці, кандидатки філологічних наук, старшої викладачки Українського католицького університету, співавторки підручника «Гендер для медій».

1. У мові закодовані соціальні схеми

Відтак, фемінітиви – не просто слова для називання жінки. Якщо мова виражає нерівності між чоловіками та жінками, применшуючи досягнення жінки, то вже самим вираженням такого стану справ – це узаконює.

Мова формується на перетині влади, ідеології, політики і сила слів залежить від віри в їхню легітимність, а також легітимність тих, хто їх промовляє.

Згідно з гіпотезою Сепіра – Ворфа (названа за іменами американських мовознавців Едварда Сепіра та Бенджаміна Ворфа), мова утворює коло, з якого нам важко вийти, аби побачити світ у інших категоріях. Люди, які говорять різними мовами, по-різному сприймають світ і по-різному мислять.

П'єр Бурдьє, французький соціолог і філософ, представник постструктуралізму, говорить про «мову і символічну владу». Він трактує мову як поле, де панує боротьба за престиж, визнання, популярність, авторитет. Лінгвістичні стосунки влади не вичерпуються лінгвістичними силами. Головними є не суфікси чи словотвірні моделі, а статус мовців, які вживають ці слова. Ціла соціальна структура присутня у кожному акті мовної взаємодії.

2. Чоловічий рід на позначення жінки суперечить морфолого-синтаксичним нормам української мови

Ще 50 років тому українські мовознавці говорили про те, що фемінітиви притаманні українській мові і їх треба вживати активніше. У 1999 році Олександр Пономарів, мовознавець, автор понад 250 наукових, науково-популярних і науково-публіцистичних праць з історії, стилістики та культури української мови, зазначив, що вживання чоловічого роду на позначення жінки суперечить морфолого-синтаксичним нормам української мови. Уникання

---

*†††††††††† <https://povaha.org.ua/pyat-prychyn-vzhyvaty-feminityvy/>

фемінітивів збіднює мову: робить її більш канцелярською, звукує до офіційно-ділового стилю.

Суфікси, за допомогою яких творяться фемінітиви (-к, -иця, -иня в українській мові та -к, -іні/-упі в польській), є історично закоріненими та продуктивними, тобто, від них утворюється значна кількість нових слів.

«Продавчиня» звучить набагато краще, ніж «продавщиця». Порівняймо: «кравчиня» від «кравець», як «продавчиня» від «продавець». «Фотографиня» – незвично, але відповідає законам українського словотвору, і до цього слова можна звикнути», – зазначає Олександр Пономарів.

3. Витіснення фемінітивів з офіційної мови у побутову нівелює активну суспільну роль жінки

Чоловічі і жіночі назви однієї професії досі відображають різні поняття, до прикладу: акушерка – експертка з пологів, акушер – лікар, який має більший статус; секретарка – особа, яка веде діловодство, секретар – чоловік з великою відповідальністю (держсекретар, вчений секретар); майстер – чоловік, який щось вправно робить, майстриня – народна умілиця, яка вміє вишивати чи в'язати; господар ситуації, але господиня дому. Відповідно до того, як ринок праці гендерує суспільство, систематично знецінюючи діяльність жінок, так і мова залучається в ці механізми знецінення та упідлеглювання.

Тож задля демократизації суспільного життя, маємо розвивати символічний капітал у жіночих назвах професій. Для цього потрібно, щоб більше жінок на високих посадах (наприклад, на посаді головної лікарки чи директорки) вживали у в офіційних документах на позначення своєї посади фемінітиви.

4. Чоловіча форма слова не тотожна жіночій

До прикладу, годі вважати тотожними поняття громадянин та громадянка. Адже якщо підставити їх у силігзм:

а) Усі громадяни заслуговують на рівні права, Микола громадянин. Отже, він заслуговує на рівні права.

б) Усі громадяни заслуговують на рівні права. Мар'яна громадянка. Отже, вона не заслуговує на рівні права?

Стає очевидним, що тотожність не справджується. Згідно із законами логіки, громадянин не тотожний громадянці, а відтак, громадяни не асоціюються із жінками.

5. Ми самі задаємо напрям розвитку мови: чи то північно-східний, чи то центральноєвропейський

Джошуа Фішман, американський соціолінгвіст, який спеціалізується на мовному плануванні, запевняє, що ми можемо очищати мову від запозичень, віддаляти від іншої мови або наближати до неї; спрямовувати на класичний взірєць, який був у минулому, чи «модернізувати», з огляду на науково-технічний поступ. Як зазначає Джошуа Фішман, мало пишати чи шанувати, мовою треба займатись, вибираючи шляхи її розвитку.

Наша відповідальність – задавати напрям розвитку мови і працювати над нею. До прикладу, коли ми не використовуємо фемінітиви, то порушуємо цілу низку лінгвістичних законів української мови. Наприклад: ми зустрілися із пані професор Зубрицькою чи із пані професором Зубрицькою? Ми просто не можемо узгодити за родом слова (що є визначальною особливістю української граматики), якщо уникатимемо фемінітивів.

Натомість, якщо ми поглянемо на словацьку, чеську та польську мови, то побачимо, що, особливо у словацькій і чеській, утворення фемінітивів є настільки розповсюдженими, що стали нормою. У чеському університеті ви прийнято звертатися до жінки: «Пані професорко». Якщо ви звернетесь: «Пані професоре» – не лише порушите норми чеської мови, але й можете образити професорку.

Наведені приклади вияскравлюють чинники, які насправді визначають напрям мовної політики щодо вживання чи уникання фемінітивів у публічному просторі. Очевидно, найважливішими серед них є ставлення до жінок, яке панує в конкретному суспільстві, прийняті у мовній спільності взаємини між статями, а також стан жіночого руху. Водночас аргументи, які в нас часто наводять: «звучить – не звучить», «неможливо утворити жіночу назву через збіг приголосних», «виражає применшувальні смисли» – затемнюють сам факт, що Україна уже більше двадцяти років живе без належного гендерного регулювання і мови, і суспільного життя загалом.

Крім того, привертає увагу той факт, що норма уникати фемінітивів в українській мові була «списана» з російської. Однак, як наголошує Юрій Шевельов, до того, як потрапити під важелі

російського впливу, українська мова примикала до центральноєвропейського мовного союзу. І в цьому можна пересвідчилися на прикладі утворення та вживання фемінітивів в українській, словацькій, чеській, польській і хорватській мовах. Отже, доцільне, чи то пак безпечне, мовне планування мало б сьогодні повернути українську мову назад у центральноєвропейське русло, зокрема, завдяки частішому вживанню фемінітивів.

Підготувала Мар'яна Вербовська

Захід відбувся в рамках проекту «Феміністичний лекторій», що реалізовує громадська ініціатива «Феміністична майстерня» за підтримки Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні

Питання для самоконтролю

1. Що таке фемінітиви?
2. Чому українські мовознавці говорять про те, що фемінітиви притаманні українській мові?
3. За допомогою яких суфіксів творяться фемінітиви?
4. Чи вважаєте Ви, що витіснення фемінітивів з офіційної мови у побутову нівелює активну суспільну роль жінки?
5. Який напрям розвитку мови ми повинні самі задавати: північно-східний чи центральноєвропейський?

Олена МАСАЛІТІНА (МАЛАХОВА)
**ФЕМІНІТИВИ ЯК НЕУСВІДОМЛЕНИЙ РЕСУРС ДЛЯ
УСПІХУ ЖІНОЧОГО АКТИВІЗМУ********

Якщо не маєш назви – то або тебе не існує, або значення твоє для людства нікчемне. Так влаштований світ. Статистика говорить, що жінки існують, ба – їх трохи понад 50 % у світі. То в чому ж проблема сказати «журналістка», «директорка», «науковиця», «професорка»?

Причини несприйняття фемінітивів, як на мене, три:

1. Ми всі у школі вчили застаріле андроцентричне правило: назви посад і професій – переважно іменники чоловічого роду. Звісно, на слово «переважно» уваги ніхто не звертає і про мовну норму як динамічне явище ніхто не згадує.

2. За століття патріархату у нашу свідомість (і передусім через мову!) заклалося переконання, що бути жінкою – не так добре й престижно, як бути чоловіком. Особливо в професії. І щоб «піднятися» з цього приниження, треба назватися в чоловічому роді: «що ви, я ніяка не авторка, я – автор!»...

3. Усе незнане / незвичне / незрозуміле нас або лякає, або змушує почуватися ніяково. І це стає непереборною для багатьох перепорою, аби дізнатися «одкровення»: фемінітиви звичні й властиві українській мові! І – о, це ж треба! – слова «мама», «сестра», «учениця», «курка», «вовчиця» – теж фемінітиви.

Найприкріше, що самі жінки, виборюючи своє право БУТИ, ігнорують (а то й заперечують) потужний ресурс: бути проявленими, названими у мові суспільства.

Жіночому активізму надзвичайно важко досягати успіху без уживання фемінітивів – не називаючи власне його суб'єктів. Бо якщо ти не маєш назви – ти ніхто. Так це працює.

Як почати використовувати фемінітиви?

1. Не ламайте себе через коліно, уживайте спочатку ті слова, проти яких не виникає «внутрішнього протесту».

2. Оберіть ті фемінітиви, які звичні для Вас, і використовуйте їх у своєму усному й писемному мовленні постійно.

****** <https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox?projector=1>

3. Уживайте хоч би два фемінітиви щодня.
4. Періодично (раз на два тижні чи на місяць) вводьте до свого слововжитку фемінітив, який раніше не використовували.
5. Щоразу, як виникає дискомфорт від використаного / почутого фемінітива, застосуйте критичне мислення і запитайте себе, чому?
  6. Дізнавайтеся більше з цього питання. Знання – це сила!
  7. Не наполягайте, щоб усі довкола також почали вживати фемінітиви, не змушуйте нікого – просто мотивуйте і при звичаюйте власним прикладом.
  8. Пояснійте, чому важливо вживати фемінітиви і чому Ви це робите, – але лише якщо люди цікавитимуться.
  9. Тренуйтеся в коригуванні текстів, на які натрапляєте (в оголошеннях, медіях, книжках, усному мовленні, будь-де), для цього поставте собі запитання:
    - а. чи йдеться у тому числі і про жінок там, де є лише іменник чоловічого роду?
    - б. чи можливий тут фемінітив?
    - в. чи переконані Ви, що такий фемінітив уже зафіксований у тлумачному словнику?
    - г. якщо ні, то чи знаєте Ви, як можна утворити новий?
    - д. якщо ні, то чи знаєте Ви, у кого спитати, як утворити новий?
  10. «Не бійтесь заглядати у словник – то пишний яр, а не сумне провалля.»

Питання для самоконтролю:

1. Що таке фемінітиви? Як ви ставитеся до використання фемінітивів у нашому мовленні?
2. Які причини несприйняття фемінітивів наводить авторка?
3. Які фемінітиви Ви використовуєте у своєму мовленні?
4. Які поради наводить авторка для того, щоб почати використовувати фемінітиви?
5. Наведіть свої поради для активного використання фемінітивів у повсякденному спілкуванні.

РОЗДІЛ 3 ПОСТАТІ

Ганна ЧЕРКАСЬКА
БОДУЕН ДЕ КУРТЕНЕ §§§§§§§§§§

-От питання до тебе маю, – не заспокоюється Хомівна, – вчора ти казала про Софію Бодуен де Куртенé, згадала її батькамознавця. Чи це не той, що «Глокая кúздра штéко будлану́ла бóкра и курдячит бокрénка»?

-Ні, Сонечко, ця штучна фраза учня Бодуена де Куртене – Лева Щерби з лекцій 1928-го року. Але мене завжди гріють інші слова Щерби: «Бодуен де Куртене не був нічиім учнем, не належав до жодної школи», але став Учителем для низки видатних мовознавців, фундатором трьох лінгвістичних шкіл — казанської, петербурзької та варшавської». Він основоположник фонології та морфонології. Із його ім'ям пов'язують появу соціолінгвістики, психолінгвістики, структурної лінгвістики, теорії універсалій, теорії комунікації.

-Ти згадувала, що він мав монархічне походження?

– Так, професор Ян Бодуен де Куртене — нащадок хрестоносців, єрусалимського короля Болдуїна (Бодуен II де Бур – король Ієрусалиму), імператорів Латинської імперії (Балдуїн II де Куртене) та французьких королів (Людовика VI). Одним із предків де Куртене був французький аристократ, який перебрався до Польщі за часів правління короля Августа II Сильного.

Народився Ян Неціслав Ігнаці (Іван Олександрович) Бодуен де Куртенé (пол. Jan Niecisław Ignacy Vaudouin de Courtenay, рос. Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ). 13 березня 1845 р. в Радзиміні поблизу Варшави. Отримав чудову домашню освіту, продовжив навчання у Варшаві в реальному училищі. Уже тоді Бодуен де Куртене відзначився критичним складом розуму та незалежністю суджень, широким світоглядом і багатогранністю. У 1862 р. вступив до Головної школи, навчального закладу, на основі якого був заснований Варшавський університет. У 1866 р. за-

---

§§§§§§§§§§ https://uahistory.com/topics/famous_people/10359

кінчив навчання на факультеті історії та філології зі ступенем магістра та премією від Міністерства освіти Російської імперії. На отримані гроші продовжив вивчати порівняльну граматику індоевропейських мов, історію польської мови, санскрит, литовську, слов'янські мови та говірки у Празі, Сні та Берліні. В 1870 р. в університеті Лейпцига захистив докторську дисертацію польською мовою «Про давньопольську мову до XIV століття». У Росії його звання не визнали, тому довелося у Санкт-Петербурзі захищати магістра порівняльного мовознавства. У С.-Петербурзі з 1871 працював на посаді приват-доцента, був першим викладачем порівняльної граматики індоевропейських мов в університеті.

У 1871 році був обраний доцентом історико-філологічного факультету Київського університету (перешкодою для переїзду послужило польське походження), 1883-го його запрошували в Белград, 1885-го — у Харків...

-Потім два роки вчений подорожував землями Австро-Угорщини та Італії, де вивчав слов'янські говори, записував їх фонетичні особливості, розробив свою систему транскрипції. Свої розвідки вчений писав на есперанто, італійською, литовською, німецькою, польською, російською, словенською, французькою, чеською. Аристократ був переконаний: «немає мов привілейованих, аристократичних, усі мови заслуговують на увагу мовознавця і всебічного вивчення».

Наукову діяльність починав під керівництвом І.Срезневського. Упродовж 1875–1883 рр. Бодуен де Куртене – професор Казанського університету створив лінгвістичну школу, домігся відновлення кафедри тюркських і фінських мов, викладання татарської; доводив потребу вивчення мов місцевих народів — татар, марійців, чувашів.

Віктор Шкловський писав: «Кажуть, коли йому в Казані вкрай набридла поліція, запитуючи про зв'язки та походження, то професор замовив картки з означенням: «І.О.Бодуен де Куртене. Єрусалимський король». Разом із БдК була дружина Цезарія Прифкова (1841—1878). Старша за чоловіка на чотири роки Цезарія кохала і була коханою. Довго їм доля не давала дітей, нарешті у 37 родина чекала близнюків. Під час пізніх пологів дружина померла. Бодуен де Куртене опублікував некролог: «Янгол кохання, доброти та прощення, лише смертю своєю засмутила кохаюче її

серце» («Anioł miłości, dobroti i przebaczenia, jedynie śmiercią swoją zasmuciła Kochającą ją serca.»).

-Другою жінкою була молодша на 12 років Ромуальда Яніна з дому Багницька. Вона народилася під Києвом, закінчила Бестужевські курси в Петербурзі, була автором історичних досліджень, письменницею, друкувалася в польській, російській, чеській пресі. У їхньому шлюбі було п'ятеро дітей, серед яких

-син Святослав – юрист і дипломат;

-перша донька була названа на честь першої дружини – Цезарія Бодуен де Куртене (1885–1967) – професор етнографії Варшавського університету, після завершення Другої Світової війни – ректор Польського університету в Лондоні; її першим чоловіком був Макс Фасмер;– донька, Софія Бодуен де Куртене (1887–1967) — художниця, бойчукістка.

– 1883–93 рр. – професор Юр'ївського (Дерптського, нині Тартуського університету), 1893– 1900 рр. – Краківського, Ягеллонського, 1900–18 рр. – Петербурзького, де заснував Петербурзьку школу мовників. У цей період життя мав тісний зв'язок з місцевою українською громадою, був членом НТШ.

У багатьох працях Бодуена де Куртене розглядав питання української мови та літератури, виступав проти обмежень царським урядом вживання української мови. Листувався з І. Франком, В. Гнатюком, у статті «З фольклорних дрібниць» високо оцінив діяльність Гнатюка. У статті «Українське питання з позанаціональної точки зору» («Українське життя», 1913 р.) виступав за право українців використовувати свою рідну мову в усіх сферах життя, мати свої початкові, середні та вищі школи, боровся за вільний розвиток усіх жанрів української літератури. За це влада кваліфікувала професора як сепаратиста, державного злочинця. Знав Бодуен де Куртене, що його листування контролюється, але сміливо описував час, дуже схожий на наш сучасний: «У нас дві війни: одна з «зовнішнім ворогом», далеко в Маньчжурії, друга — з «внутрішнім ворогом», що ведеться з допомогою «внутрішніх друзів», тобто таємної поліції, двірників, жандармів, «чорної сотні», інтелігентних хуліганів...» (І.Ягичу, 7 січня 1905 р.). «Якийсь безпросвітний туман ідіотства, нахабності, жорстокості та кровожерливості. А благословення всьому цьому йде «з висоти престолу»...» (Л.Щербі — 11 вересня 1906 р.). Бодуен де Куртене

брав активну участь у політиці, виступав за культурну самостійність Польщі та рівні з російською мовою права на вживання польської мови.

Кілька разів був заарештований поліцією. У 1914 р. у Петербурзі – за видання брошури «Національна і територіальна ознака в автономії», написаної 1906 р. Професор був звинувачений в антидержавній діяльності й заарештований на три місяці у «Хрести». Звідти він писав О.Шахматову 15 грудня 1914 р.: «Веду регулярне життя: встаю о 6 годині, лягаю об 11 або ж близько 11-ої, гімнастикуюсь, «гуляю» двічі на день, ...узагалі «благоденствую». — Втім, тут те ж саме, що й у великій в'язниці, яку називають сучасною державою. ...І, мабуть, багато в чому тут начебто ліпше: ясно, без натяків, без лицемірства. Начальство досить пристойне і набагато краще за різних пп. міністрів і т.п.».

– Після відновлення у 1918 незалежності Польщі Бодуен де Куртене повернувся на батьківщину. У 1919 – 1929 рр. – почесний професор та завідувач кафедри порівняльного мовознавства Варшавського університету.

– У 1922 попри бажання самого Бодуена де Куртене був висунутий національними меншинами країни кандидатом у Президенти Польщі. Набрав 105 (19,04%) голосів.

– У 1927 р. Ян Неціслав Бодуен де Куртене оголосив про вихід із Римо-католицької церкви без приєднання до якої-небудь іншої церкви.

3 листопада 1929 р. у Варшаві мовознавець помер. Похований на Варшавському євангельсько-реформаторському (Кальвіністському) цвинтарі.

У некролозі з нагоди смерті Бодуена де Куртене його відданий учень і біограф Лев Щерба написав: «Він був завжди і скрізь у незгоді з «можновладцями». Лицемірство, брехня та насильство були для нього органічно нестерпні. І у своїх виступах на захист пригноблених... він не рахувався ні з чим, часто доходючи при цьому до донкіхотства, і здавався одним кумедним і незручним диваком, а іншим — небезпечним і злісним маніяком. Для тих, хто знав його ближче, він був «лицарем правди» у найкращому та найвищому сенсі».

– Як все складно, але ж цікаво...

Питання для самоконтролю:

1. Розвиток яких наук пов'язують з ім'ям Бодуена де Куртене?
2. Що Ви знаєте про походження Бодуена де Куртене?
3. Де навчався Бодуен де Куртене?
4. Як Бодуен де Куртене використав премію за навчання?
5. Де і на яких посадах працював Бодуен де Куртене?
6. Під чийм керівництвом розпочинав свою наукову діяльність Бодуен де Куртене?
7. Якими мовами писав свої праці Бодуен де Куртене?
8. Як реалізували себе діти Бодуена де Куртене?
9. За яку статтю влада кваліфікувала Бодуена де Куртене як сепаратиста, державного злочинця?
10. Хто і з якої нагоди сказав про Бодуена де Куртене : «Він був завжди і скрізь у незгоді з «можновладцями»?

Ганна ЧЕРКАСЬКА

ІВАН ОГІЄНКО*****

2 (14) січня 1882 р. у м. Брусилів у Івана Рутька-Огієнка та Єфросинії Петриченко знайшлася шоста дитина – син Іван. Пишались Огієнки своїми пращурами козаками, особливо Максимом, який за часів Коліївщини (1768 р.) очолив Кліщинське повстання (1767—1770 рр.). Іван Огієнко – брат прадіда Сергія Бубки.

Коли малому ледь виповнилося два роки, загинув батько (попав під копита коня). Та жити треба. Згорьована вдова була спокійна за двох старших – вони жили окремо, трьох середніх віддала добрим людям, а з Іванком ходила по наймах. І за таких умов мале хлоп'я закінчило початкову чотирирічну школу в Брусиліві. Далі мати з малим пішки дійшли до Києва, віддала сина безкоштовно навчатися у Київській військово-фельдшерській школі (потім випускник мав відпрацювати шість років оте безкоштовне). Однокашником Івана Огієнка був Юхим Придворов (Ви його знаєте,

---

*****

https://uahistory.com/topics/famous_people/10359

як російського поета «Дем'ян Бедний – мужик вредний»). Удвох хлопці редагували рукописний місячник «Моя бібліотека».

15-річним Іван надрукував у Петербурзькому часописі «Сельский вестник» першу статтю «Містечко Брусилів. Як живуть селяни». З 1900 р. випускник працював у Київському військовому шпиталі у відділенні з психічнохворими. Але мрія про освіту не полишала його: у травні 1903 р. в Острозі склав іспити за курс гімназії та поступив до Київського університету.

У 25 років кращий студент професора Володимира Перетца взяв шлюб із учителькою Домнікією Литвинчук (сміялися, що вона теж із Брусилова, молодша за чоловіка аж на 2 дні!). Молоді винаймали помешкання там знайшовся їхній первісток – Євген, який помер малолітнім.

Іван Огієнко першим розрядом закінчив університет став професорським стипендіатом (1200 карб. за рік). Успішно склав іспити з польської, російської, сербської, церковнослов'янської мов; почав самостійно читати лекції. У Катеринославі надрукував дві бібліотечні серії – «Нариси культурного життя старої Малоросії», «До історії шкіл у Малоросії».

Професор, батько трьох дошкільнят Іван Огієнко у квітні 1917-го першим у Київському університеті розпочав читання курсу «Історія української мови». За короткий час він створив і видав два десятки підручників із української мови. Від 1918 р. професор кафедри історії української культури Київського Українського Державного Університету.

14 січня 1918 Огієнко виступив на Всеукраїнському Церковному Соборі у Києві з доповіддю «Відродження Української Церкви», в якій довів право Української церкви на самостійне існування. За ухвалою Ради Міністрів Огієнко поїхав до Кам'янця-Подільського і заснував там університет, став його першим ректором (урочисто відкрито 22 жовтня 1918). З Києва прибув вагон із власною бібліотекою професора, яку Огієнко подарував новому університету. Огієнко читав в університеті курс лекцій «Українська культура», за якими видав у 1918 році книгу.

5 січня 1919 Огієнка призначили міністром освіти УНР. 17 січня міністр освіти ухвалив у всій Україні правила українського правопису; 30 січня видав наказ, за яким мовою викладання в усіх

школах України (початкових, середніх, вищих) мала стати українська мова, у школах національних меншин дозволялося користуватися рідною мовою. 7 та 8 лютого видав накази, за якими всі дипломи, свідоцтва та атестати мали видаватися виключно українською мовою, всі написи на бланках, штемпелях і печатках також мали бути замінені на українські. Нам би такого міністра! У цей же час дружина Огієнка має отримати в банку гонорар чоловіка за видані підручники (від приватного видавця Гаєвського). А справи з гривнею були майже сучасні. Банкір Хаїм Пейсатий запропонував дружині міністра обміняти гривні на валюту. Відповідь Домініки Данилівни спантеличила: «Українському міністрові не личить збувати своїх рідних грошей».

Незабаром Огієнко з родиною емігрував. До Польщі вони прибули біднішими за бідних. Важке життя скитальця, вченого допомагала долати дружина, але її організм підкосився. Рак хребта, дві операції, 17 місяців прикута до ліжка. Напередодні вона продиктувала священику останнє слово: Дітям, Анатолію, Юрію, Лесі заповідала палко і віддано кохати батька; не одружуватися з чужинцями; виховати своїх дітей українцями. На жаль, діти одружилися з чужинцями, всі шлюби були бездітними.

Після її смерті Огієнко прийняв чернечий постриг і церковне ім'я Іларіон. Професор Варшавського університету, митрополит Холмщини і Підляшшя упродовж семи років перекладав біблію. Та війна все зруйнувала: архів, рукописи. Немолодий учений із однією валізою та трьома дітьми добрався до Швейцарії. Жили у притулку для безхатченків. Тільки 1947-го року його запросила канадська громада. У 1951 р. його обрали митрополитом УАПЦ Канади. На цьому посту він був до останнього дня. Іван Огієнко попросив дочку стати розпорядницею його архівів, вибив від урду ставку, але Леся не погодилася.

У середу, 29 березня 1972 р. у шпиталі у Вінніпезі на руках синів Анатолія та Юрія Огієнко зронив останню сповідь:

Почуй мене, Боже, почуй ці моління,

Рятуй же свою Україну!

Спини її болісні страсті й терпіння,

Спини, бо від муки загину!

Свою бібліотеку на 20 тисяч томів, серед яких Острозька біблія 1581 р., заповів Україні.

Питання для самоконтролю:

1. Ким були пращури-козаки Івана Огієнка?
2. Чому малому Іванові Огієнкові довелося в дитинстві повіряться?
3. Яку освіту здобув Іван Огієнко?
4. Яку статтю і де надрукував 15-річний Іван Огієнко?
5. Який курс Іван Огієнко почав першим читати в Київському університеті?
6. У якій доповіді та з якої нагоди Іван Огієнко довів право української церкви на самостійне існування?
7. У якому місті за ухвалою Ради Міністрів Іван Огієнко заснував університет і став його першим ректором? Який курс він там читав?
8. 5 січня 1919 Огієнка призначили міністром освіти УНР. Які важливі рішення він прийняв на цій посаді стосовно використання української мови?
9. Який заповіт перед смертю дала дружина Івана Огієнка своїм дітям? Чи виконали вони його?
10. Як кардинально поміняв своє життя Іван Огієнко після смерті дружини?

Ганна ЧЕРКАСЬКА

МИКОЛА СУМЦОВ††††††††††

Як імперія творила «велікіх русскіх»? Дуже просто: був Донець – став Донцов, був Сумець – став Сумцов. От тільки твори цих «русскіх» забороняли і імперці, і радянці, бо в носі від правди перчило.

Здавна козацько-старшинський рід носив географічне прізвище Сумець, бо жили Сумці на Сумщині (територія Охтирського полку).

Прадід ученого Семен Сумець побудував хату в Боромлі, на Слобжанщині, залишив на сволюку запис «Создася дом сей рабом божіим Семіоном Михайловичем Сумцем мая 2 дня 1776 года».

Дід Іван Сумець служив у військовій слободі Боромлі, отримав перший офіцерський чин підпоручика.

Батько вченого Федір Іванович Сумцов закінчив 1-у Харківську чоловічу гімназію, у 1819 р. отримав диплом Імператорського Харківського університету і тридцять п'ять років був чиновником у колегії Міністерства фінансів Російської імперії. Щоб підтвердити дворянство, мати офіційну службу у Санкт-Петербурзі, родове українське прізвище Сумець перетворили на Сумцов, точно так Донець став Донцов. Зросійщенням було не тільки прізвище, а й сам дійсний статський радник.

18 квітня 1854 р. у Петербурзі народився Микола Сумцов. Його батьки – дрібні поміщики, дворяни, мали родовий хутір у Боромлі. Коли Миколі було 2 роки, родина переїхала до Харкова. Жили Сумцови на тихій вимощеній Малогончарівській вулиці, 38 (район біля Південного вокзалу), уславленій Григорієм Квіткою-Основ'яненком. Мало того, за кілька мазанок від будинку Сумцових навпроти Дмитрівської церкви не так давно жив Квітка разом із матір'ю.

15 грудня 1856 р. від запалення легень помер батько, якого поховали на Холодногірському цвинтарі. Мама та дух Квітки-Основ'яненка виховували Миколку. Мати Ганна Іванівна Сумцова

---

†††††††††† https://uahistory.com/topics/famous_people/10359

«жила по-стародавньому: лікувала дідівськими засобами, відшіптувала зуби, коли ті боліли і таке інше»; знала безліч українських казок і легенд, дотримувалися народних звичаїв, родичалася з селянами. Пізніше, після смерті матері, вдячний син присвятив їй «лебедину пісню» життя — історико-етнографічну монографію на 240 сторінок «Слобожане» (1918).

Хворобливий Миколка ріс під опікою матусі: «Ныне такого хилого ребенка отдали бы в колонию, при достатке, повезли бы на лиманы, в горы, за границу. Меня нанятый одноконный извозчик, «ванька», старичок, отвозил летом в подгородный бор на Основу». Коли настав час віддавати сина до школи, мати перебралася до центру Харкова. Середню освіту майбутній учений одержав у 2-ій Харківській гімназії, де досконало вивчив французьку та німецьку мову; отримав ґрунтовні знання з історії, словесності, латини, географії. «Я не слышал в гимназии ни одного малорусского слова, но где-то на стороне я ознакомился с Квиткой, Котляревским, с малороссийскими народными песнями, множество их усвоил на память, и все это вдали от сельской жизни, не выезжая из Харькова даже летом. Эти симпатии и эти знания оказались для меня драгоценным кладом и оказали впоследствии глубокое влияние на выработку и направление моих научных интересов». У гімназії Микола Сумцов самостійно опанував українську, читаючи твори Котляревського та Квітки-Основ'яненка; збирав зразки українських народних пісень, хоч писав, що в гімназії «ни о каком мазепинстве не могло быть и речи». Словом, виховав себе українцем.

Випускник із срібною медаллю продовжив здобувати освіту на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Микола Сумцов отримав золоту медаль факультету за розробку теми «Історичний нарис християнської демонології». Після закінчення університету нарис був підготовлений до друку, але імперська цензура не дала дозвіл на публікацію. Рукопис ученому не повернули, а студентський варіант праці зник в університетських архівах. Сумцову вдалося написати заново та опублікувати у 1878 р. один розділ праці «Очерк истории колдовства в Западной Европе». Це була перша друкована праця М. Сумцова. По закінченні Харківського університету (1875) Олександр Потебня допо-

міг Миколі Сумцову здійснити поїздку до Німеччини, де випускник за власний кошт відвідував лекції у Гейдельберзькому університеті.

Після повернення до Харкова 22-річний Микола Сумцов одружився. У Миколи Федоровича з дружиною Катериною Дмитрівною народилося четверо дітей. Початкова освіта у дітей була мамина; далі – батькова: возив родину за кордон, опікувався навчанням. Як результат, об'їздили пів-Європи, троє професорських синів закінчили 2-у Харківську чоловічу гімназію, Харківський університет: двоє молодших стали правниками, старший Дмитро – обрав природничий факультет; єдина донька – Марія здобула прекрасну домашню освіту, із золотою медаллю закінчила Харківську приватну жіночу гімназію Д.Д.Пономарьової-Оболенської.

У 1877 р. Микола Сумцов став приват-доцентом, 1880 р. захистив дисертацію на звання магістра «О свадебных обрядах, преимущественно русских». У 1884 р. вчений подав на розгляд Харківського університету докторську дисертацію про ректора Києво-Могилянській колегії, вчителя Івана Мазепи Лазаря Барановича (1620-1693). Вона отримала позитивний відгук і була допущена до захисту, але харківський професор П. Безсонов написав у Петербург донос, звинуватив ученого в «українофільських» симпатіях. Публічний захист дисертації не відбувся, як писав Сумцов у автобіографії — «не пройшов з причин, які не залежали ні від автора, ні від факультету». На цій підставі поліція завела на нього «дело» за «мазепинство» і встановила таємний нагляд. Через рік М. Сумцов подав на розгляд ради факультету другу дисертацію «Хліб в обрядах та піснях», за яку отримав ступінь доктора наук.

У 34 роки став професором Харківського університету. У 1887 р. очолив історико-філологічне товариство при університеті. Був засновником і директором Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди.

У 1888 р. вченого затвердили на посаді екстраординарного, 1889 р. — ординарного професора. Сумцов першим почав досліджувати писанки, звернувся через пресу до громадськості із закликом вивчати «крашені фарбовані яйця». Отримав листи-відгуки, 300 яєць із 7 губерній. Свою колекцію подарував Харківському університету.

За наукові досягнення та здобутки його обрали до складу багатьох наукових товариств: Імператорського Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Товариства любителів російської словесності, Московського археологічного товариства, Полтавської, Чернігівської та Воронежської архівних комісій, Катеринославської науково-дослідної архівної комісії... М. Сумцова обрали дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства у Києві; був одним із засновників Харківської громадської бібліотеки (тепер Державна наукова бібліотека ім. В. Короленка).

Недарма харків'яни висували його кандидатуру на посаду міського голови, та Сумцов відмовився на користь професора Технологічного інституту Олександра Погорелка, який виявився гарним мером і зробив чимало добрих справ для міста.

Микола Сумцов у 1904 р. на XIII археологічному з'їзді у Катеринославі виступив з трибуни українською мовою, що було нечуваним зухвальством на подібних зібраннях. Імперія ж боялася української мови, навіть під час революції 1905 р. професорів Новоросійського та Київського університетів, які зважилися читати лекції українською мовою, було суворо покарано. Знаючи про це, у жовтні 1906 р. професор Сумцов зробив публічну заяву на факультеті університету про перехід на викладання лекцій українською мовою і став першим в Україні, хто читав лекції з україністики у Харківському університеті українською. Так у житті університету розпочалася нова ера, але не надовго. Ректор університету Дмитро Багалій (друг Миколи Сумцова) отримав розпорядження міністра народної освіти з вимогою зупинити цю крамолу, і не зміг відмовити.

Але після лютого 1917 р. Сумцов остаточно перейшов на викладання лекцій і написання наукових робіт українською мовою. У липні 1917 р. за дорученням Ради Харківського університету спеціальна комісія, до складу якої входив і М. Сумцов, склала записку з українського питання. 12 жовтня вона була прийнята і надіслана Тимчасовому уряду. В ній Рада Харківського університету висловилася «за надання права вільного вживання української мови в усіх місцевих закладах, а рівно за вільний розвиток чисто національної української культури».

За часів Павла Скоропадського був обраний одним із перших академіків Української академії наук. У 1922 р. уклав «Хрестоматію з української літератури».

Серце Миколи Сумцова зупинилося вночі 12 вересня 1922 року. Його поховали на 1-му міському цвинтарі біля храму Усікновення голови Іоанна Хрестителя на Пушкінській вулиці, поряд з могилами Петра Гулака-Артемівського, Марка Кропивницького, Сергія Васильківського.

На ім'я професора Сумцова було накладене тавро «буржуазний діяч української культури з націоналістичними, антинауковими поглядами», його праці знаходились у спецфондах, не видавались, і навіть звертатися до них інакше як із критикою було заборонено.

На початку 1970-х радянці, незважаючи на протести нащадків О. Бекетова, О. Потебні, Д. Багалія, інших харків'ян, перетворили цвинтар на «Молодіжний парк». На могилах достойників поставили генделік (який народ назвав “Кафе на могилах”)...

Питання для самоконтролю:

1. Ким був дід Миколи Сумцова і звідки він походив?
2. Коли і чому батько Миколи Сумцова поміняв родове прізвище?
3. Хто в ранньому дитинстві виховував Миколу Сумцова?
4. Який твір присвятив своїй матері Микола Сумцов?
5. Яку освіту здобув Микола Сумцов?
6. Як Микола Сумцов виховав себе українцем?
7. За який твір Микола сумцов отримав золоту медаль факультету і якою була подальша доля цього твору?
8. Чому не відбувся захист докторської дисертації Миколи Сумцова?
9. Як Микола Сумцов здійснював перехід на викладання українською мовою і чим це закінчувалося?
10. Де похоронений Микола Сумцов?

ГНАТ ХОТКЕВИЧ*****

31 грудня 1877 року в Харкові, у сім'ї кухаря та прислужниці народився Гнат Хоткевич. Родина купця, в якого служили батьки майбутнього письменника, щоліта виїжджала у село Деркачі, забираючи з собою Хоткевичів. Там малий Гнат якось познайомився зі «сліпим дядьком Павлом», який навчив хлопчика грати на бандурі – і з тих пір Хоткевич не розлучався з інструментом.

Вчився кмітливий хлопець у Харківському реальному училищі, яке блискуче закінчив, і потому вступив до технологічного інституту. Ще в училищі Гнат почав захоплюватись історією та фольклором, всерйоз узявся за українську літературу, до вивчення бандури додав заняття з гри на скрипці.

На час студентства припадають перші кроки Хоткевича в письменництві: 1897 року було надруковане його оповідання «Грузинка». Студентів-одногогрупників дивувала неймовірна працездатність Хоткевича: мало того, що він гарно вчився, то ще й встигав годинами грати на бандурі, часто – просто неба, разом зі сліпцями-кобзарями, яких на той час було багато на харківських вулицях. «Ловко грає. Аби ще очі вийняти, то був би знатний кобзар», – казали старці, почувши гру молодого Хоткевича. Звісно, така діяльність не залишилася поза увагою царської охоранки: студента виключили з інституту й на два роки вислали з Харкова. Не довго думаючи, Хоткевич прихопив бандуру й поїхав «у Київ, до Лисенка». На той час Гнат мав уже солідний репертуар, який складався не тільки з народних, але й із його власних композицій. Микола Віталійович почув гру молодого музики та запропонував йому місце соліста-бандуриста з зарплатнею – 60 карб. за місяць. Почалися численні виступи з бандурою, а тим часом керівництво інституту поклопоталося за здібного студента, й згодом його повернули на навчання.

У 1902 р. Хоткевич зібрав кобзарів та лірників України й організував їх виступ під час XII археологічного з'їзду у Харкові. Після закінчення університету інженер влаштувався у технічний відділ Харківсько-Миколаївської залізниці. Там він організував

***** https://uahistory.com/topics/famous_people/10359

перший в Україні робітничий театр, видав першу книжку «Поезія у прозі».

Захоплення музикою звело письменника з дочкою запорізького купця Катериною Рубанович. Дівчина була музично обдарованою – тож спільні інтереси з часом сприяли одруженню молодих людей. 1905 року Гната обрали головою страйкового комітету й відправили делегатом до Москви. Повернувшись до Харкова, Хоткевич опинився у «чорних списках» і емігрував до Галичини. Робітники-залізничники таємно провезли його до кордону, перетнути який допомогли дружні зв'язки Хоткевича з Лесею Українки, – так митець із дружиною та двома дітьми опинився у Львові. Там письменник-кобзар давав концерти, швидко зблизився з інтелігенцією. За порадою нових знайомих Хоткевич поїхав у село Криворівню, на Гуцульщину й закохався у цей край: «Як я роззявив рота від здивування, то так із роззявленим ротом ходив усі ті шість років», – згадував письменник. Його дивували Карпати, гуцульські звичаї, мова. Він так надихнувся цим краєм, що написав місцевим діалектом повість «Камінна душа», п'єсу про Довбуша, великий роман про нього, серію оповідань «Гірські акварелі» та «Гуцульські образки». Хоткевич створив унікальне явище – Гуцульський народний театр. Переважна більшість «акторів» були неписьменними селянами й вивчали ролі на слух, але грали так переконливо, що їх почали запрошувати на гастролі Буковиною, Галичиною і навіть до Польщі. Захоплювалася цим театром Марія Заньковецька – кажуть, на його розвиток вона віддавала чи не всі свої заощадження. Паралельно Хоткевич виступав із концертами й уклав перший підручник із гри на бандурі. Однак заняття Хоткевича не приносили грошей – родина жила у злиднях. Не витримала дружина нужденного життя в далекому селі, залишила чоловіка з трьома дітьми на руках і поїхала до батьків у Москву.

«Солом'яний удівець» страждав недовго: пригорнувся до заміжньої жінки – вчительки та письменниці Катрі Банах-Гриневичівни. Згодом Хоткевич вирішив, що небезпека арешту минула, повернувся на «велику Україну». Коханка поїхала за ним, але, народивши сина Володимира, вчинила, як і її попередниця: залишила малюка чоловікові й свекрусі, а сама повернулася до Львова. (син Володимир загинув у лавах Української дивізії в бою з біль-

шовицькими окупантами; син Євген утопився, тікаючи через іранський кордон; під час Другої світової війни Катря переїхала до Німеччини, де й упокоїлася).

Гнат залишив матері чотирьох дітей і оселився в Києві. Він влаштував гастролі Гуцульського театру на Наддніпрянській Україні, встиг організувати поїздку з виставою до Москви, але його затримали й вислали до Воронежа, де він прожив п'ять років – з 1912 до 1917.

Із вигнання Хоткевич повернувся зі значним доробком: одразу видав перший том «Історії України», завершив і надрукував тетралогію «Богдан Хмельницький», взявся за тетралогію про життя Тараса Шевченка під назвою «В сім'ї геніїв», працював над перекладами Шекспіра, Мольєра, Гюго та розвідками на тему театру, досліджував українські народні інструменти. Працюючи викладачем літератури в Харківському технікумі, паралельно читав лекції про кобзарів і бандуристів, вів клас бандури в Харківському музично-драматичному інституті, організував робітничий хор та інструментальний ансамбль у одному з прилеглих до Харкова сіл; редагував літературно-громадський тижневик «Гасло».

У технікумі 43-річний Хоткевич познайомився з 20-річною студенткою Платонідою Скрипко й вони одружилися. Через 10 років Хоткевич у селі Високому під Харковом придбав недобудовану хату для родини: на житло витратив аванс, отриманий за восьмитомник власних творів. Там і народилася його найменша дочка Галина на додачу до старшенького Богдана. Виживали з латочки городу, на якому рачкувала уся родина.

Та чорне крило репресансу накрило Хоткевича: його твори зняли з друку за «невідповідне ідейне спрямування». Видавництво вимагало повернути гонорар, щоб віддати борг, письменник розпродавав власні речі, працював на кількох роботах одночасно – але злидні все одно не відступали. Зацькований і принижений, Хоткевич зважився написати листа «батьку Сталіну» з проханням виділити пенсію. «Як мені далі жити? Мене позбавили праці і хлібних карточок. Ми голодуємо. У нас немає чим топити. Я спроможний купити лише один кухоль квасолі на день, із якої варимо на всіх юшку... На двох дітей маємо тільки одну пару чобіт, а їм же треба ходити до школи... В нас нічим топити... Вода в хаті замерзає...»

Револуційна трійка розглянула скаргу Гната Хоткевича. Відбувся трус на квартирі письменника: вилучено паспорт, профквиток, конфісковано мисливську рушницю. Хоткевича арештували.

Через три місяці допитів 60-річний письменник «зійнався» у тому, що є німецьким шпигуном, 8 жовтня 1938 року його розстріляли, особисте майно конфіскували.

Того ж року сина Богдана виключили зі школи за те, що відмовився вступати до комсомолу. 10 років радянських концтаборів довелося відбути дружині Хоткевича, а синові – 15! Тільки Галині удалося втекти від комуністичного раю за кордон.

Питання для самоконтролю:

1. У якій сім'ї народився Гнат Хоткевич і хто навчив його грати на бандурі?
2. Де навчався Гнат Хоткевич?
3. У якому році Гнат Хоткевич Хоткевич зібрав кобзарів та лірників України й організував їх виступ під час XII археологічного з'їзду у Харкові?
4. Які події спричинилися до того, що Гнат Хоткевич опинився у Львові?
5. «Як я роззявив рота від здивування, то так із роззявленим ротом ходив усі ті шість років», – про який край так згадував Гнат Хоткевич?
6. Яке унікальне явище створив Гнат Хоткевич і в чому була його особливість?
7. Як театральна діяльність вплинула на особисте життя Гната Хоткевича?
8. Із яким доробком Гнат Хоткевич повернувся із заслання із Воронежа?
9. Чим Гнат Хоткевич займався після заслання?
10. Чому Гнат Хоткевич писав лист Сталіну і чим це закінчилося для нього і для його родини?

**ЗОЛОТИЙ ГОЛОС УКРАЇНИ –
СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА** §§§§§§§§§§

23 вересня 1872 року народилася велика українська оперна співачка Соломія Амвросіївна Крушельницька.

Майбутня примадонна з'явилася на світ у селі Білявинці (нині Бучацького району Тернопільської області) в родині греко-католицького священика, який походив із давнього українського шляхетського роду. Талант Соломії виявився дуже рано: вже у дитинстві вона співала українські народні пісні, а її голос привертав увагу силою і виразністю. В одинадцятирічному віці відбувся й перший публічний виступ – в хорі українського товариства “Руська бесіда” в Тернополі.

1893 року Соломія зі срібною медаллю закінчила Львівську консерваторію, і вже у травні того року дебютувала в опері Гаetano Доніцетті “Фаворитка” на сцені Львівського міського театру (нині Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької). Львівська газета “Діло” так оцінила її виступ: “Голос видатний, отже, навіть для більшої сцени відповідний, свіжий, металічний, м'який, з прекрасною ліричною барвою... До ефекту причинилися немало хороший вигляд, чудові костюми. Симпатії публіки знаменувалися рясними оплесками і викликуваннями”.

Восени Соломія вирушила до столиці світової опери – Мілану. Там вона навчалася у професорів Креспі (спів) і Конті (драматична гра і міміка). Наступного року повернулася до Львова і підписала контракт із оперним театром. Протягом наступних років співала у всесвітньо відомих операх “Фауст” Шарля Гуно, “Аїда” і “Трубадур” Джузеппе Верді, “Манон Леско” і “Мадам Баттерфляй” Джакомо Пуччіні, “Лоенгрін” і “Валькірія” Ріхарда Вагнера. Їздила з гастролями до Одеси, Кракова, Трієста, Кре-

---

§§§§§§§§§§ [https://uain.press/blogs/zolotyj-golos-ukrayiny-solomiya-krushelnitska-](https://uain.press/blogs/zolotyj-golos-ukrayiny-solomiya-krushelnitska-440466)

[440466](#)

мони. 1897 року п'ять місяців гастролювала Південною Америкою. В далекому чилійському Сантьяго на неї чекав справжній тріумф. За чилійським звичаєм, на знак найвищої пошани і почетеї в театрі випустили білих голубів.

Восени 1898 року Соломія Крушельницька стала примадонною Варшавського Великого театру. Але, досягнувши світової слави, не забувала про свою Батьківщину. Майже щороку давала концерти у Львові, Станіславі, Тернополі, Бережанах, Коломиї, Стрию, Збаражі, Чернівцях. Багато спілкувалася з Іваном Франком, Михайлом Павликом, Миколою Лисенком, Ольгою Кобилянською, Андрієм Чайковським. Видатний композитор Микола Лисенко навіть присвятив їй три своїх романси.

У листопаді 1899 року Крушельницька виступала перед родиною російського царя Миколи II. Вона завершила виступ виконанням українських народних пісень. На запитання імператора, якою мовою вона співала, з гідністю відповіла: “Це пісні мого народу, українського народу”.

На початку ХХ століття Соломія Крушельницька продовжувала активно гастролювати – Париж, Санкт-Петербург, Буенос-Айрес, Бреція, міланська “Ла Скала”... Газетярі перевершували один одного у компліментах на її честь: “Неперевершена навіть у деталях”, “її влада на сцені є цілковитою”, “бездоганна у всьому, як у манерах, так і в дикції, як в драматичній інтонації, так і в музичному багатослів'ї”, “найвище благородство і чудовий талант”, “краса рухів, гідність у поведінці, впевненість інтонації”, “голос драматичний у вимові, інтонації і м'який у звучанні, відшліфований до блиску вишуканим мистецтвом”. На одній сцені з нею співали Енріко Карузо і Федір Шаляпін. При цьому світове визнання аж ніяк не змінило її характер. Близька подруга Крушельницької, аргентинська піаністка Негріта де П'яцціні згадувала: “Вона була настільки простою в особистому житті, наскільки великою на сцені”.

19 липня 1910 року Соломія вийшла заміж на Чезаре Річчоні – італійського адвоката і поціновувача мистецтв, мера міста В'яреджо (провінція Лукка, Тоскана, Італія). Чоловік був старшим від неї на дванадцять років. Подружжя оселилося у В'яреджо, але Крушельницька продовжувала співати і гастролювати. Прізвище чоловіка вона не взяла, однак дещо змінила своє на італійський

манер і підписувалася “Salomea Krusceniski”. Дітей у подружжя не було.

Перша світова війна призвела до вимушеної перерви у кар’єрі співачки та стала її особистою трагедією. Адже Італія воювала з Австро-Угорщиною, де перебували більшість її родичів і близьких. Після війни Крушельницька присвятила життя камерній концертній діяльності. Гастролювала Україною, країнами Західної Європи й Америки.

1938 року помер чоловік Крушельницької, Чезаре Річчоні. У серпні 39-го вона залишила В’яреджо і поїхала до Львова – відвідати родичів. Навіть не уявляла, що в Італію більше не повернеться... Спалахнула Друга світова війна. Радянські війська за пактом Молотова – Ріббентропа захопили Західну Україну. Нова влада націоналізувала львівський будинок Крушельницької, залишивши їй тільки квартиру на другому поверсі. Взимку 1940 року вона впала на вулиці й зламала ногу, а після одужання не могла ходити без цівки.

На схилі років Соломія Крушельницька жила в умовах матеріальної скрути. Її не випускали з СРСР, але й не давали радянського громадянства. Зрештою, громадянство вона таки отримала, але була змушена відписати на користь СРСР свою віллу у В’яреджо. Радянські дипломати одразу продали віллу, а Крушельницька отримала тільки невелику компенсацію. Із труднощами вона влаштувалася працювати на кафедру сольного співу Львівської державної консерваторії – радянські бюрократи довгий час не могли знайти їй випускний диплом 1893 року. А без диплома всесвітньо відома співачка не мала права працювати у консерваторії!

Як тут не згадати епізод з булгаківського “Майстра і Маргарити”, в якому Коров’єв-Фагот мовить біля входу до будинку письменників: “Чтобы убедиться в том, что Достоевский – писатель, неужели же нужно спрашивать у него удостоверение? Да возьмите вы любых пять страниц из любого его романа, и без всякого удостоверения вы убедитесь, что имеете дело с писателем”.

Лише в останні місяці життя Соломії Крушельницькій присвоїли звання професора і Заслуженого діяча мистецтв УРСР. Вона

померла на 81-му році життя, 16 листопада 1952 року, і була похована на Личаківському цвинтарі, неподалік могил Івана Франка і Михайла Павлика.

У незалежній Україні на честь Соломії Крушельницької названо вулиці у багатьох містах, про неї знято низку документальних фільмів, створено три меморіальні музеї. Ім'я великої співачки має Львівський національний академічний театр опери та балету.

Питання для самоконтролю:

1. Звідки походила Соломія Крушельницька?
2. Яким був дебют Соломії Крушельницької?
3. Де і в кого навчалася Соломія Крушельницька?
4. З ким із відомих сучасників дружила Соломія Крушельницька?
5. Якими піснями завершила Соломія Крушельницька концерт перед родиною російського царя Миколи II?
6. У яких країнах гастролювала Соломія Крушельницька?
7. З ким одружилася Соломія Крушельницька?
8. Чому Соломія Крушельницька не змогла повернутися в Італію і чим це для неї закінчилося?
9. Як жила Соломія Крушельницька в Радянському Союзі?
10. Як вшановано ім'я Соломії Крушельницької в Україні?

Олександра КЛЬОСОВА

НАЙВІДОМШИЙ У СВІТІ КИЯНИН : КАЗИМИР МАЛЕВИЧ*****

Казимир Малевич — це константа, це одна з вершин мистецтва, це свого роду абсолют. Сьогодні його картини продають на аукціонах за десятки мільйонів доларів, а «Чорний квадрат» вважають іконою графічного модернізму і оцінюють як найдорожчу

*****

<https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/nayvidomishyy-u-sviti-kyyanyn>

картину планети. Малевич — людина-космос, якій, попри заборони, несприйняття, всепоглинаючу сірість комунізму і злидні, вдалося виробити власний, ні на кого не схожий «голос» і залунати ним на весь світ. Тому, звісно, один із найдивовижніших художників в історії не може належати одній країні, він належить світові. Але, як писав український філософ Володимир Єрмоленко: «Людська творчість ніколи не відбувається «з нічого», ex nihilo, вона завжди ліпить щось із того, що є над головою, навколо, під ногами, у легенях, перед очима». А у Малевича перед очима була саме Україна.

Майбутній засновник супрематизму народився 140 років тому — 23 лютого 1879 року — в Києві у шляхетській родині. Казимир ріс трилінгвом, адже мовою школи і офіційних документів була російська, вдома говорили польською, а з селянами він спілкувався українською. Звідси й бере своє коріння самобутня та оригінальна писемна мова Малевича. У російськомовних текстах художник все життя активно використовував власну лексику, зіткану з численних неологізмів і запозичень із польської та української.

На той час польське населення Російської імперії зазнавало постійних утисків від влади, їх всіляко намагалися русифікувати і дискримінувати. Безперечно, це гноблення відчували й Малевичі. Вони не могли довести своє право на дворянство, яке могло гарантувати певні привілеї, і фактично належали до нижчого соціального прошарку, в деяких моментах наближаючись до селян.

Батько Малевича працював на цукрових заводах по всій країні, і, відповідно, сім'я весь час переїздила. Моївка, Пархомівка, Білопілля, Вовчок, Конотоп — ось список «малих батьківщин» юного Казимира, котрий до 17 років жив переважно в українських селах. Про цей основоположний та, певно, найщасливіший період Малевич розказав у автобіографічних записках 1918—1933 років. У своїх нотатках автор щирий, емоційний, експресивний, подекуди смішний та іронічний. Навіть якби читач не знав, кому належить автобіографія, здогадатися не важко — майбутньому мистцю. Казимир якимось по-особливому відчував цей світ і з аналітичною точністю помічав дрібниці: «До мого окна доходили звуки

песни девчат и хлопцев. Я слушал с большим удовольствием, наблюдая украинское небо, на котором, как свечи, горели звезды. А украинское небо темное, темное, как нигде в России».

Малевиц зростав на перехресті міського і сільського середовищ, але з дитинства вирізняв заводських робітників та селян. Умовно він належав до перших, за що неоднаразово отримував «тумаків» від сільських хлопчаків, однак захоплювався та наслідував других. Юнакові подобався селянський побут, звичаї, їхній одяг, їжа, спосіб життя і ведення господарства. «Я подражал всей жизни крестьян. Натирал чесноком корку хлеба, ел сало, держа пальцами, бегал босиком и не признавал ботинок», — писав Малевиц.

Казимир вважав селян вільними й самодостатніми, чистими і необтяженими, здавалося б, марною роботою. Підлітком він замислюється: навіщо потрібні цукрові виробництва, якщо ледь не в кожного селянина були свій яблуневий чи грушевий садок, дідова пасіка з медом?

Проте існувала ще одна дивовижна відмінність між робітниками і селянами, яка не могла не впасти в око майбутньому художнику. Заводські не малювали, в той час як «деревня, как я говорил выше, занималась искусством (такого слова я тогда не знал). Вернее сказать, она делала такие вещи, которые мне сильно нравились. В этих-то вещах и была вся тайна моих симпатий к крестьянам. Я с большим волнением смотрел, как делают крестьяне росписи и помогал им вымазывать глиной полы хаты и делать узоры на печке. Крестьяне здорово изображали петухов, коников и цветы».

Традиційні примітивні зображення та візерунки на українських хатах і стали першим знайомством Малевица з мистецтвом. Споглядаючи за творчістю селян, Казимир вперше відчув потяг до малювання, бажання «виявити негативы, впечатления». І відтоді він почав підшукувати різноманітні можливості та форми вираження свого внутрішнього «голосу», який прокинувся там, в українському селі на Харківщині.

Парадоксально, але довго Малевиц не малював, не знав, як це робити правильно та навіть не уявляв, що є спеціальні школи, де вчать техніці написання картин. Він не мав фарб, а використати олівець чи вугілля попросту не додумувався, бо, як самоіронічно

відзначав, «был очевидно туп». Казимир милувався картинами у вітринах столичних магазинів, абсолютно інтуїтивно відчуваючи різницю між київським, тобто міським, та сільським мистецтвом. Міське для нього видавалося більш живим та натуральним, і він хотів писати щось подібне. «С каждым годом я все креп в этом деле и имел сильное тяготение к городу Киеву. Замечательным остался в моем ощущении Киев».

Мрії Малевича справдилися: він поїхав до Києва і познайомився з Миколою Пимоненком — талановитим українським живописцем, викладачем Київської рисувальної школи, більш знану як «школа Мурашка». Дослідники визнають, що роль рисувальної школи Мурашка в історії української культури та освіти була епохальною. Цей навчальний заклад теоретично мав діяти під егідою Петербурзької Імператорської академії мистецтв, але насправді так і не перетворився на державну установу. Фінансував приватну школу відомий колекціонер і меценат Іван Терещенко, а очолював її ще один знаний українець — художник і педагог Микола Мурашко. Вчитися малюванню за новітніми європейськими методами у найкращих художників могли всі, незалежно від соціального статусу, віку, статі чи національності, на безкоштовній основі або за невелику платню. Ба більше, студенти могли самі обирати клас і приходити на будь-який урок. Мурашко вважав, що для отримання знань в цій унікальній школі не мало бути перепон, учнів заохочувала «тільки любов до самої справи, і нічого більше». І свого часу одним із цих учнів став Казимир Малевич, котрий завдяки дружній атмосфері та демократичній системі освіти зміг сповна розкрити свої природні здібності.

У 1896 році Малевич був вимушений покинути рідну Україну на більш ніж тридцять довгих років. За цей час він встиг пожити в Курську, Вітебську, Москві й Ленінграді, створити свій шедевр — «Чорний квадрат» (1915 рік), написати низку теоретичних праць і започаткувати новий модерністський напрям у мистецтві — супрематизм. Тут варто згадати єдину його поїздку до Західної Європи: навесні 1927 року Малевич представив свої роботи у Варшаві та Берліні на персональних виставках. За кордоном художника прийняли захоплено, однак у 1928 році він несподівано повернувся до СРСР. Перед від'їздом Малевич залишив свої картини й рукописи Александру фон Різону разом із запискою, яка

починалася зі слів: «В случае смерти моей или безвыходного тюремного заключения...» Здається, тоді вже геній зрозумів, що чекає на нього в Радянському Союзі.

Митець шукав порятунку від цькування та переслідувань, які спіткали його в Росії, поляки ж вважали його більшовиком і відмовляли в притулку. Малевичу залишалось лиш одне — повернутися на батьківщину, до Києва, де під своєрідним протекторатом наркома освіти УСРР Миколи Скрипника він зміг знайти тимчасовий прихисток від сталінської сваволі.

Протягом 1928—1930 років художник читав лекції на педагогічному відділенні живописного факультету Київського художнього інституту, «лікував студентів від реалізму». Друкувався в харківському журналі «Нова генерація», який активно висвітлював культурне життя Заходу, чого вже не могли собі дозволити «ЛЕФ» та «Новый ЛЕФ» Володимира Маяковського і Сергія Третьякова. До того ж Малевич був членом Об'єднання сучасних митців України (ОСМУ) — творчої спілки, до якої входили його приятелі та колеги: Віктор Пальмов, Анатоль Петрицький, Лев Крамаренко, Андрій Таран. Близькі стосунки з цим об'єднанням також підтримував український авангардист Олександр Богомазов. Зрештою, члени ОСМУ влаштували останню прижиттєву персональну виставку робіт Малевича в 1930 році у Київській картинній галереї.

Довгий час світові малевичезнавці не могли дійти згоди: чому безбарвний у Ленінграді супрематист («Білий квадрат на білому тлі», 1918 рік) згодом повернувся до яскравої палітри. І тільки тоді, коли відкрився київський аспект Малевича, все стало на своїй місці. Річ у тім, що в Києві художник був серед своїх, він був удома. Казимирові згадалося дитинство і те різнобарв'я українського села, серед якого він виріс: коники, півники, чудернацькі візерунки, що їх жінки обережно виводили на стінах щойно побілених хат яскравими кольорами.

Крім того, для дослідників залишався не до кінця зрозумілим так званий другий селянський цикл у творчості Казимира Малевича. На полотнах кінця 1920-х — початку 1930-х років («Селяни», «Дівчина», «Селянка», «Складне передчуття», «Людина, що біжить») художник малював селян, поля і хрести, але його герої більше не були потужними кубічними багатирями. Вони не

мали облич, кінцівок, були невагомі, з опущеними донизу стопами, ніби ляльки. Люди, позбавлені міцності, схожі на святих із православних ікон, до яких митець відчував особливий трепет ще з юності. Виявляється, в подібний спосіб Малевич зображував смерть українського села. Він переживав колективізацію та Голодомор як власне горе разом зі своїм народом, разом зі своїми милими серцю, дорогими селянами.

Більшовицька українізація доживала останні дні, Скрипникові не вистачало сил боронити митців перед всесильним Сталіним, і в 1930 році Київський художній інститут «вичистили» від усіх неугодних владі. Лещата зімкнулися. Серед звільнених викладачів був і Малевич, який у відповідь на репресії в пориві гніву написав своїм друзям: «Не хочу больше быть украинцем». Але на допиті ленінградського ОДПУ, коли художника звинувачували в шпигунстві й впорскували під тиском воду в сечогінний канал, він зазначав свою національність — українець. 15 травня 1935 року геній відійшов у вічність після виснажливих років боротьби із важкою хворобою. Рак простати, очевидно, викликаний звірячими тортурами чекістів, забрав життя Казимира Малевича — митця-новатора, якого сьогодні світ знає як російського авангардиста. Втім, історія доводить зворотнє. Казимир Малевич був, є і залишається одним із найвідоміших киян усіх часів.

Питання для самоконтролю:

1. Звідки походив і якими мовами спілкувався Казимир Малевич?
2. Де проводив дитинство майбутній художник і з чим це пов'язано?
3. Що захоплювало Казимира Малевича в селянах?
4. Що стало першим знайомством Малевича з мистецтвом?
5. У якого українського живописця вчився Казимир Малевич?
6. Якими були умови навчання в Київській рисувальній школі та хто був її меценатом?
7. Який новий модерністський напрям у мистецтві започаткував Казимир Малевич?
8. Де зміг знайти тимчасовий прихисток від сталінської сваволі Казимир Малевич?

премію миру професора, члена парламенту, українця Максима Ковалевського, нареченого математика Софії Ковалевської.

4. Іван Франко. Кандидатуру «великого Провідника свого народу, міжнародного генія», «справді найвизначнішого письменника сучасної Європи» Івана Франка на здобуття нобелівської премії з літератури висунув 26 листопада 1915 р. професор, доктор філософії з Відня Йосип Застирець. У документі, що зберігається в архіві Шведської академії під № 19 за 1915 р., на сторінках 6—7 можна прочитати: «№ 4. Іван Франко». Чому Іван Франко не удостоївся премії Нобеля? На жаль, лист-подання від Й. Застирця надійшов до Стокгольма із запізненням, коли питання про лауреатів уже було вирішене, список претендентів уже був затверджений; у 1916 році Франко помер, а за правилами Нобелівського комітету, премія вручається тільки живим претендентам.

5. У 1926 році факультет права Львівського університету подав до номінації на Нобелівську премію миру професора Освальда Бальцера.

6. 1932 року вперше у списку номінованих на престижну шведську премію з'явився біолог полтавчанин Олександр Гурвич (висувався потім ще чотири рази, але не був удостоєний премії).

7. Багряний Іван філія Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ) в Чикаго розпочала акцію за надання Нобелівської премії письменнику-емігранту, але він відмовився від «буржуазної премії»; невдовзі помер.

8. 1954 року Корольов подав на розгляд уряду Радянського Союзу доповідну записку “Про можливість розробки штучного супутника Землі”. За три роки супутник був виведений на навколосеземну орбіту. Нобелівський комітет звернувся до Академії наук СРСР із проханням висунути на здобуття премії трьох науковців, чії розробки відкрили людству шлях у космос. Кандидатура Сергєєва (Корольова) була поза конкуренцією, за інші місця почали війну керівники високого рангу. Щоб не оприлюднювати справжнє прізвище Сергія Корольова та «воспітнути» керівників-претендентів, Микита Хрущов наказав відповісти можливим нобелівцям, що конструктор супутника — радянський народ. І Корольов залишився без найпрестижнішої премії.

9. Генієві планетарного масштабу, Павлу Тичині двічі пропонували висунення на здобуття Нобелівської премії:

– у 1966 році Омелян Прицак, відомий у світі український учений-славіст і тюрколог, дійсний член Американської, Фінської, Турецької академії наук, професор Гарвардського університету висунув кандидатуру поета Павла Тичини на Нобелівську премію;

– асоціація англійських учителів, але П. Тичина мусив відхилити їхні пропозиції.

10. У 1970 році Омелян Прицак висунув кандидатуру поета Миколи Бажана на Нобелівську премію. Однак Бажан, подякував Шведській Академії літератури за увагу до його особи та творчості, і в цьому ж листі висловив сумнів у реальності та своєчасності висування його кандидатури, тобто фактично відмовився від нагороди. Що було за лаштунками тієї відмови? Поет не був марнославним? Не хотів зайвої халепи у свої 66 років? Боявся? Хоч там як, але в кожному запитанні є частка відповіді.

11. Після виходу в світ роману-трилогії «Волинь» (перший том опубліковано 1934 р.) кандидатуру Уласа Самчука (1905 — 1987) на здобуття Нобелівської премії з літератури висунув у 1980 році торонтський російськомовний журнал «Современник». Оскільки його кандидатуру не висунув жоден із Нобелівських лауреатів, визначальний фактор не спрацював.

12. У 1985 році нобелівський лауреат Генріх Бьоль висунув на здобуття Нобелівської премії з літератури поета-дисидента Василя Стуса. 4 вересня 1985 р. у Василь Стус помер від тортур у шизо концтаборі для політв'язнів, тому кандидатура померлого автора не могла розглядатися Шведською академією. Це твердження під питанням.

13. На рівні чуток є твердження, що сам себе висував письменник Тодось Осмачка.

14. З 1989 р., коли з'явилося нове видання роману «Собор» англійською, українська діаспора почала роботу з висування Олеса Гончара претендентом на Нобелівську премію з літератури. Запропонували її у 1991 р.

15. У 2005 р. кандидатом на отримання Нобелівської премії миру був президент України Віктор Ющенко.

16. Національна академія наук України за підписом Бориса Патона висунула кандидатуру Бориса Олійника (2012).

17. Мустафу Джемілева висували двічі (2011 та 2014 р.).

Питання для самоконтролю:

1. Що Ви знаєте про запровадження премії імені Альфреда Нобеля?
2. Яка черговість подачі документів на здобуття премії премії імені Альфреда Нобеля?
3. Хто був першим претендентом від України на Нобелівську премію?
4. Кого висували від України на Нобелівську премію миру у 1910, 1911 і 1927 роках?
5. Кого 1912 році члени Російської міжпарламентської групи запропонували Нобелівському комітету розглянути як кандидата на премію миру?
6. Хто і коли висунув Івана Франка на здобуття премії імені Альфреда Нобеля?
7. Кого в 1926 році факультет права Львівського університету подав до номінації на Нобелівську премію миру?
8. Якого полтавчанина чотири рази висували на здобуття Нобелівської премії?
9. Хто з українських письменників відмовився від подання на здобуття Нобелівської премії?
10. Чому Сергій Корольов не отримав Нобелівської премії?
11. Якому українському геніальному поету двічі пропонували висунення на здобуття Нобелівської премії, але він змушений був її відхилити?
12. Після виходу якого роману Уласа Самчука було висунуто на здобуття Нобелівської премії?
13. Хто з українських письменників (на рівні чуток) сам себе висував на здобуття Нобелівської премії?
14. Хто висував Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії та чому він її не отримав?
15. Кого в новітній історії України висували на здобуття Нобелівської премії?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович Дмитро. Український театр (Конспективний історичний нарис). Прага, 1923. <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=10655>
2. Бандера Степан. Виступ над могилою євгена коновальця 25 травня 1958 року.
3. Валерій Лепакін. Ікона та іконічність. - Львів: Свічадо, 2001, 288 с.
4. Гелей Наталія. Націоналістична концепція культури Д. Донцова. Режим доступу: https://eduknigi.com/kulturologiya_view.php?id=23.
5. Грищенко Павло. Промова в Конституційному суді 17.01.2017. Режим доступу: <https://mysliwiec.livejournal.com/2767425.html>
6. Зорівчак Роксолана. Український художній переклад як націєтворчий чинник. <http://odes-transl.com/index.php?page=zorivchak-r-nation>
7. Івшина Лариса «Сила м'якого знака». СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ. litmisto.org.ua/?page_id=15746
8. Кльосова Олександра. Найвідоміший у світі киянин. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/nayvidomishyuu-u-sviti-kyuanyn>.
9. Кльосова Олександра. Фундатор знань про Україну. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/fundator-znan-pro-ukrayinu>.
10. Костенко Ліна. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. – Київ. : Видавничий дім «КМ Академія», 1999. – 32 с.
11. Кралюк Петро. ЗВІДКИ ПШПЛА РУСЬКА ЗЕМЛЯ, або Сила м'якого знака. Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=15824>.
12. Лепакін Валерій. Ікона та іконічність. - Львів: Свічадо, 2001, 288 с.
13. Макаров Анатолій. Світло українського бароко. – К.: Мистецтво, 155 с. Режим доступу: http://uartlib.org/downloads/BarokoLight_uartlib.org.pdf.
14. Малкович Іван. промова на врученні Шевченківської премії. Запис промови можна знайти за посиланням: Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/10/223055/>.
15. Масалітіна (Малахова) Олена. Фемінітиви як неусвідомлений ресурс для успіху жіночого активізму. Режим доступу: <https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox?projector=1>
16. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Українська літературна мова. Історія становлення й розвитку. К.: Вид. дім «КМ Академія»; Всеукр. Т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 2004. 163 с.

17. Масенко Лариса. «Коло Шевельова» розширюється. Про внесок вченого в українське мовознавство ХХ століття. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/kolo-shevelova-rozshiryuietsya>.

18. Масенко Лариса. Українські імена і прізвища. К.: Т-во «Знання», 1990. 48 с. (Сер. 6 «Духовний світ людини» № 3).

19. Німчук Василь. Переднє слово. До видання: Історія українського правопису: XVI — ХХ століття. Хрестоматія. — Київ: Наукова думка, 2004. — 584 с.

20. Павличко Дмитро. Енергія культури. Лекція, виголошена на врученні Нагороди Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (Київ, 21 вересня 2004 р.). Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/Promovy_laureativ_premii_Antonovychiv/Pavlychko.htm.

21. Попович М. Що таке Україна? Нарис історії культури України. - К., 1998. – 728 с. <http://litopys.org.ua/popovych/narys38.ht>

22. Потебня Олександр. Думка і мова. Режим доступу: https://pidru4niki.com/1151040937734/filosofiya/oleksandr_potebnya_1835-1891.

23. Синчак Олена. П'ять причин вживати фемінітиви. Режим доступу: <https://povaha.org.ua/pyat-prychyn-vzhivaty-feminityvy/>.

24. Ставицька Л. Арго, жагон, сленг. К.: Критика, 2005. 464 с.

25. Степовик Дмитро. Історія української ікони. Режим доступу: http://uartlib.org/downloads/Stepovik_IconHistory_uartlib.org.PDF

26. Стех Марко-Роберт. «Історія української мови від Юрія Шевельова». Режим доступу: <http://litakcent.com/2012/02/03/ochyma-kultury-11-istorija-ukrajinskoji-movy-vid-jurija-shevelova/>.

27. Стех Марко-Роберт. Про «Слово о полку Ігоревім». Режим доступу: <http://litakcent.com/2011/11/25/ochyma-kultury-2/>

28. Стех Марко-Роберт. Про Русь і руську спадщину. Режим доступу: <http://litakcent.com/2012/03/09/ochyma-kultury-16-pro-rus-i-rusku-spadschynu/>

29. Турчак О. М. Вокатив як елемент українського мовленнєвого етикету (особливості та тенденції в межах новітнього комунікативного дискурсу) / О. М. Турчак // Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки». 2020. № 2 (20). С. 237-242.

30. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Вилучення літери г. Львів : Свічадо, 2004. 120 с.

31. Федик О. Мова як духовний адекват світу. Функціональна природа мови. Львів: Свічадо. 2000. 298 с.

32. Черкаська Ганна. Бодуен де Куртене. Режим доступу: https://uahistory.com/topics/famous_people/10359.

33. Черкаська Анна. Гнат Хоткевич. Режим доступу:
https://uahistory.com/topics/famous_people/9959.

34. Черкаська Анна. Іван Огієнко. Режим доступу:
https://uahistory.com/topics/famous_people/10049.

35. Черкаська Анна. Микола Сумцов. Режим доступу:
https://uahistory.com/topics/famous_people/14892.

36. Черкаська Анна. Премія Нобеля. Висуванці на здобуття. Режим доступу: https://uahistory.com/topics/famous_people/15628.

37. Черкаська Анна. Соломія Крушельницька. Режим доступу:
https://uahistory.com/topics/famous_people/4605.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Ліна КОСТЕНКО ГУМАНІТАРНА АУРА НАЦІЇ, АБО ДЕФЕКТ ГОЛОВНОГО ДЗЕРКАЛА	5
Мирослав ПОПОВИЧ ЩО ТАКЕ УКРАЇНА?	24
Лариса ІВШИНА СИЛА М'ЯКОГО ЗНАКА	38
Петро КРАЛЮК ЗВІДКИ ПІШЛА РУСЬКА ЗЕМЛЯ, АБО СИЛА М'ЯКОГО ЗНАКА	43
Марко-Роберт СТЕХ ПРО РУСЬ І РУСЬКУ СПАДЩИНУ	53
Марко-Роберт СТЕХ ПРО «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»	55
Валерій ЛЄПАХІН ІКОНА ТА ІКОНІЧНІСТЬ	58
Дмитро СТЕПОВИК ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІКОНИ Х-ХХ СТОЛІТЬ	62
Анатолій МАКАРОВ СВІТЛО УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО	64
Євген МАЛАНЮК НАРИСИ З ІСТОРІЇ НАШОЇ КУЛЬТУРИ	70
Олександра КЛЬОСОВА ФУНДАТОР ЗНАНЬ ПРО УКРАЇНУ	80
Дмитро АНТОНОВИЧ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР (КОНСПЕКТИВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРИС). ПРАГА, 1923	85

Наталія ГОРБАЧ НАЦІОНАЛІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ ДМИТРА ДОНЦОВА	91
Іван ФРАНКО ПРОМОВА НА ЮВІЛЕЇ З ПРИВОДУ ЙОГО 25-ЛІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	93
Дмитро ПАВЛИЧКО ЕНЕРГІЯ КУЛЬТУРИ (Лекція виголошена на врученні Нагороди Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів)	96
Павло ГРИЦЕНКО ПРОМОВА В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДІ 17.01.2017.	103
Іван МАЛКОВИЧ ПРОМОВА НА ВРУЧЕННІ ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ	108
Степан БАНДЕРА ВИСТУП НАД МОГИЛОЮ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ 25 ТРАВНЯ 1958 РОКУ	114
<u>РОЗДІЛ 2 МОВОЗНАВТВО</u>	
Олександр ПОТЕБНЯ ДУМКА І МОВА	120
Лариса МАСЕНКО МОВА І СУСПІЛЬСТВО: ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ВИМІР. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ	134
Марко-Роберт СТЕХ ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВІД ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА	142
Лариса МАСЕНКО «КОЛО ШЕВЕЛЬОВА» РОЗШИРЮЄТЬСЯ : ПРО ВНЕСОК ВЧЕНОГО В УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО ХХ СТОЛІТТЯ	145

Роксоляна ЗОРІВЧАК УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ ПЕРЕКЛАД ЯК НАЦІЄТВОРЧИЙ ЧИННИК	151
Ірина ФАРІОН ПРАВОПИС – КОРСЕТ МОВИ? ВИЛУЧЕННЯ ЛІТЕРИ Г	162
Лариса МАСЕНКО УКРАЇНСЬКІ ІМЕНА І ПРИЗВИЩА	166
Олена ТУРЧАК ВОКАТИВ ЯК ЕЛЕМЕНТ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ (ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ В МЕЖАХ НОВІТНЬОГО КОМУНІКАТИВНОГО ДИСКУРСУ) ...	180
Леся СТАВИЦЬКА АРГО, ЖАГОН, СЛЕНГ	184
Василь НІМЧУК ПЕРЕДНЄ СЛОВО	189
Олена СИНЧАК П'ЯТЬ ПРИЧИН ВЖИВАТИ ФЕМІНІТИВИ	202
Олена МАСАЛПІНА (МАЛАХОВА) ФЕМІНІТИВИ ЯК НЕУСВІДОМЛЕНИЙ РЕСУРС ДЛЯ УСПІХУ ЖІНОЧОГО АКТИВІЗМУ	206
РОЗДІЛ 3 ПОСТАТІ	
Ганна ЧЕРКАСЬКА БОДУЕН ДЕ КУРТЕНЕ	208
Ганна ЧЕРКАСЬКА ІВАН ОГІЄНКО	212
Ганна ЧЕРКАСЬКА МИКОЛА СУМЦОВ	216
Ганна ЧЕРКАСЬКА ГНАТ ХОТКЕВИЧ	221

Владлен МАРАСЬВ ЗОЛОТИЙ ГОЛОС УКРАЇНИ – СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА	225
Олександра КЛЬОСОВА НАЙВІДОМШИЙ У СВІТІ КИЯНИН : КАЗИМИР МАЛЕВИЧ	228
Ганна ЧЕРКАСЬКА ПРЕМІЯ НОБЕЛЯ. ВИСУВАНЦІ НА ЗДОБУТТЯ	234
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	238

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ХРЕСТОМАТІЯ

**ДЖЕРЕЛА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.
ХРЕСТОМАТІЯ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА
КУЛЬТУРИ**

Укладачі   Марта Миколаїїна Лабач
                     Ірина Володимирівна Бабій
                     Тетяна Ярославівна Конівіцька
                     Галина Григорівна Хлипавка

Підписано до друку 25.10.2021р.
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.
Електронне видання. Ум. друк. арк. 14,6.
м. Львів, вул. Клепарівська, 35.